

Ana Torlak

U POTRAZI ZA IZGUBLJENIM:

antički spomenici Salone u povijesnim vrelima
od X. do XIX. stoljeća

Ana Torlak

U POTRAZI ZA IZGUBLJENIM:

antički spomenici Salone u povijesnim vrelima
od X. do XIX. stoljeća

IZDANJA FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U SPLITU
EDITIONES FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS SPALATENSIS

Nakladnik:

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
Poljička cesta 35, 21000 Split

Odgovorni urednik:

prof. dr. sc. Ina Reić Ercegovac, dekanica

Recenzenti:

prof. dr. sc. Jasna Jeličić Radonić
doc. dr. sc. Palma Karković Takalić

Lektura:

izv. prof. dr. sc. Helena Dragić
doc. dr. sc. Eni Buljubašić

Korektura:

doc. dr. sc. Eni Buljubašić

Tisak:

Naklada:

ISBN 978-953-352-106-0

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Sveučilišne knjižnice u Splitu pod brojem 191114024

Odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta u Splitu odlukom od 19. lipnja 2024.
(Klasa: 029-06/24-06/00010; Ur. broj: 2181-190-24-00018).

Ana Torlak

U POTRAZI ZA IZGUBLJENIM:

antički spomenici Salone u povijesnim vrelima
od X. do XIX. stoljeća

Filozofski fakultet u Splitu
Split, 2024.

Sadržaj

1. PREDGOVOR	9
2. UVOD	11
INTRODUCTION	15
3. BILJEŠKE O SALONITANSKIM LOKALITETIMA I SPOMENICIMA DO XV. STOLJEĆA	17
3.1. Salonitanski spomenici u literarnim izvorima do XV. stoljeća	18
3.2. Salonitanski spomenici u službenim dokumentima do XV. stoljeća ..	19
NOTES ON SALONITAN SITES AND MONUMENTS UNTIL 15 TH CENTURY	26
4. SALONITANSKI LOKALITETI I SPOMENICI U IZVORIMA XVI. I XVII. STOLJEĆA	29
4.1. Epigrafska zbirka Dmine Papalića i Marulićev Tumač	30
4.2. Mletački dužnosnici i salonitanski spomenici	36
4.3. Opisi Salone u putopisima XVI. i XVII. stoljeća	43
4.4. Salonitanski spomenici na kartografskim prikazima	47
SALONITAN SITES AND MONUMENTS IN THE SOURCES OF THE 16 TH AND 17 TH CENTURY	54
5. SALONITANSKI LOKALITETI I SPOMENICI U IZVORIMA XVIII. STOLJEĆA	59
5.1. Salonitanski spomenici u djelu Illyricum sacrum	60
5.2. Prvi arhitektonski crteži akvadukta	66
5.3. Kartografski prikazi salonitanskih spomenika	70
5.4. Otkrivanje salonitanskih termi na Grudinama	73
5.5. Antikvari u Saloni devedesetih godina XVIII. stoljeća	81
5.6. Salona u putopisima krajem XVIII. stoljeća	88
SALONITAN SITES AND MONUMENTS IN THE SOURCES OF THE 18 TH CENTURY	96

6. BILJEŠKE O SALONITANSKIM SPOMENICIMA TIJEKOM PRVE POLOVINE XIX. STOLJEĆA	105
6.1. Opisi i prikazi Salone u putopisnim djelima stranih autora	106
6.2. Početak službenih istraživanja u Saloni	123
6.3. Salonitanski spomenici u privatnim zbirkama XIX. stoljeća	125
NOTES ON SALONITAN SITES AND MONUMENTS DURING 19TH CENTURY	149
7. ZAKLJUČAK	157
CONCLUSION	163
8. LITERATURA	169
Index imena	183

„Neću se nikada sramiti niti će mi biti mrsko učiti ono što ne znam, ali samo od onih koje u poučavanju briga potiče da bi koristili drugima, a ne od onih koje muči zloćudna zavist zbog tuđega djela. Iskreno i jednostavno zahvaljivat ću onome koji sve rasuđuje i iznosi one činjenice koje su bliže istini. Ako bi ti se samo svidjeli ovi spisi, zavidnima ću, koji ove spise ocrnjuju, odgovoriti otvoreno da su se tebi, za koga su napisani, svidjeli.“

Marko Marulić, Tumač uz natpise starih

1. PREDGOVOR

Graditeljska i umjetnička baština antičke Salone, glavnoga grada rimske provincije Dalmacije, obuhvaća golemo spomeničko nasljeđe. O tom gradu i njegovim spomenicima napisano je mnogo u različitim domaćim i stranim studijama, monografskim prikazima, ali i u popularnoj literaturi. Unatoč tome, mnogi podaci o istraživanim lokalitetima ili slučajnim nalazima s vremenom su zametnuti, zaboravljeni ili zagubljeni. Spomenici su se nerijetko koristili kao građevinski materijal ili su postajali dijelom domaćih i stranih privatnih kolekcija. To se posebno odnosi na stoljeća prije osnutka Arheološkog muzeja u Splitu, institucije kojoj je povjerena briga nad salonitanskim nasljedom.

Već sredinom XX. stoljeća uočena je potreba za bilježenjem i sustavnim prikazivanjem raspršenih salonitanskih spomenika koji su se spletom okolnosti našli izvan institucionalne brige Arheološkog muzeja u Splitu. Od tada do danas istraživači su slijedili tragove odnesenih salonitanskih spomenika po različitim ustanovama, zbirkama ili bilješkama u arhivima. Pronađeni podaci objavljavani su uglavnom u člancima u različitim časopisima ili kao zabilješke u znanstvenim studijama. Pitanje utvrđivanja porijekla spomenika od iznimne je važnosti za razumijevanje vremena u kojem su nastali. Ova knjiga proizašla je iz namjere da se sustavno i na jednom mjestu prikažu takve spoznaje, a rezultat je višegodišnjeg istraživanja izvora koji govore o salonitanskoj baštini. Obrada teme započeta je doktorskoj disertaciji, no s vremenom je količina materijala dosegla obim koji je zahtijevao zasebnu publikaciju. Cilj je bio stvaranje interdisciplinarne sintetske studije temeljene na sabiranju dokumentacije kako bi se obuhvatio što širi spektar salonitanske baštine, s osobitim naglaskom na neobjavljenoj i zagubljenoj građi. U obzir su uzeti povijesno-literarni izvori, epigrafski spomenici, arheološki materijali te kartografski i likovni prikazi Salone kroz stoljeća.

Na kraju ovog predgovora, želim se zahvaliti se svim dragim ljudima na pomoći tijekom godina prikupljanja podataka, svima koji su pročitali rukopis u nekom trenutku, kolegama punim razumijevanja, svojoj mentorici koja me usmjeravala i poticala te obitelji na bezuvjetnoj podršci.

2. UVOD

Colonia Martia Iulia Salona, glavni grad provincije Dalmacije, razvila se u središtu istočnog Jadrana, na sjecištu važnih kopnenih i morskih putova. U pisanim izvorima spominje se krajem II. st. pr. Kr. u kontekstu rimskih ratovanja protiv Delmata. Tijekom kasnog republikanskog razdoblja u gradu se formirao konvent rimskih građana. Nakon završetka građanskog rata sredinom I. st. pr. Kr., Salona je uzdignuta na rang kolonije. Za vrijeme Augusta postala je sjedište carskog namjesnika i upravitelja novoosnovane rimske provincije Dalmacije. Kroz naredna dva stoljeća, grad se znatno povećao prema istoku i zapadu. Ti novi gradski prostori, prvotni suburbiji, obuhvaćeni su krajem II. stoljeća novim bedemima. U rimskom carskom razdoblju Salona se razvija kao upravni i kulturni centar provincije te prerasta u antičku metropolu. Novi zamah je prolazila za Dioklecijanove vladavine, kada je car podigao velebnu rezidenciju u neposrednoj blizini i obnovio grad, odakle je i dalje sudjelovao u upravljanju Carstvom. Carska palača pružala je i kasnije utočište mnogim istaknutim ličnostima. Tijekom kasnog antičkog razdoblja, a posebno nakon što je kršćanstvo proglašeno državnom religijom, u Saloni su zabilježene brojne aktivnosti, te uz to što ima status centra provincije, postala je i metropolija, u kojoj su izgrađeni brojni crkveni kompleksi i održavani crkveni koncili. Sredinom VII. stoljeća, pod pritiskom barbarskih naleta grad polako propada i na koncu biva napušten.

Po odlasku stanovnika iz grada zgrade i drugi kompleksi nisu se obnavljali. Dapače, s vremenom su gradski ostatci korišteni kao kamenolom kvalitetne građe. Na taj je način tijekom vremena znatan dio urušenih spomenika i nemali broj lokaliteta uništen. Iako su još u antici pojedini objekti uklonjeni ili prenamijenjeni, takvi su slučajevi bili mnogo češći nakon srednjeg vijeka te u novovjekovnom razdoblju. Uz to, u narodu nazvane „starine“, često su služile i kao izvorište antikvarima u potrazi za raznovrsnom antičkom građom. Time je znatno osiromašena salonitanska spomenička baština, posebice u stoljećima do osnutka Arheološkog muzeja u Splitu i uspostave institucionalne uprave zaštite lokaliteta.

Premda je manji dio urbanog tkiva Salone arheološki istražen, otkrivene su monumentalne građevine poput amfiteatra, teatra, hramova, termalnih i stambenih objekata. Navedeni objekti bili su ukrašeni arhitektonskim skulpturama, zidnim

slikarijama i podnim mozaicima, a nerijetko i skulpturama različitih vrsta. S obzirom na nezavidan postotak istraženog prostora, dragocjena je svaka natuknica o nalazima, što dovodi do različitog obujma opisa pojedinih spomenika. Zbog obilne građe i dugog vremenskog razdoblja razvoja grada, ova je studija usmjerena na pregled, lociranje i usustavljivanje antičkih spomenika grada i odnos prema njima do uspostave sustavnih istraživanja Arheološkog muzeja u Splitu.

Uz izvore koji govore o pokretnoj građi, u ovoj su studiji obrađeni i izvori koji donose podatke o pojedinim lokalitetima. Paralelnim istraživanjem i dokumentiranjem spomeničke građe te uvidom u povijesne promjene mjesta na kojima su ti spomenici nastajali, pruža se dijakronijski uvid i svojevrсна povijesna rekonstrukcija prostora. Osobit naglasak stavljen je na spomenike zabilježene u različitim izvorima, a koji danas nisu dostupni. Donijeti su i prikazi lokaliteta kroz različita vrela kako bi se rekonstruirao proces promjena na tim prostorima tijekom stoljeća. U ovoj se studiji prati i formiranje predodžbe o *nekada slavnom gradu* te zajednička mjesta u opisima kod putopisaca u tekstualnom i vizualnom obliku. Putopisna književna forma, pogodna za kombinirano korištenje znanstvenog i poetskog izričaja, tekstualnog i vizualnog materijala, pruža obilje podataka za proučavanje spomenika i prostora.

Podatke o spomenicima koji su stoljećima raznošeni moguće je djelomično sakupiti iz raznorodnih vrela. U obzir su uzeti dostupni izvori od X. do XX. stoljeća kojima bi se mogli rasvijetliti podaci o pojedinim lokalitetima i spomenicima. Prve zabilješke o još vidljivim salonitanskim građevinama donose već srednjovjekovni autori poput Konstantina Porfirogeneta i Tome Arhiđakona, no ti ih autori spominju tek usputno u svojim djelima. Dragocjeni navodi o stanju i nazivu pojedinih lokaliteta pojavljuju se i u pravnim dokumentima. U poglavlju *Bilješke o salonitanskim lokalitetima i spomenicima do XV. stoljeća* do sada poznati podatci donose se na jednom mjestu s prijevodima, a uz to se donose i suvremeni zaključci iz suvremene literature te identifikacija pojedinih lokaliteta.

Eruditsko izučavanje antičkih spomenika, poglavito epigrafskih, značajno je poraslo tijekom humanizma. S ciljem da se takvo nasljeđe oživi, upozna i istraži, ali i obnovi, tragalo se u prvom redu za rukopisima rimskih i grčkih autora te epigrafskim spomenicima kao izvornim svjedocima svoga vremena. U poglavlju *Salonitanski lokaliteti i spomenici u izvorima XVI. i XVII. stoljeća* naglasak je na zanimanju humanista za salonitansku baštinu i formiranju prvih privatnih zbirki salonitanskih spomenika u Splitu, Solinu i Trogiru. Također, tijekom XVI. i XVII. stoljeća zabilježeni su prikazi Salone na kartografskim i u putopisnim djelima.

U tom se poglavlju stoga raznorodne izvore povezuje s kako bi se razmotrile promjene na salonitanskom prostoru.

Mijene odnosa prema baštini i stvaranje preduvjeta za prepoznavanje vrijednosti antičkog nasljeđa u XIX. stoljeću, prikazani su u poglavlju *Salonitanski lokaliteti i spomenici u izvorima XVIII. stoljeća*. Korištenje spomeničke građe iz Salone tijekom XVIII. stoljeća dobilo je novi zamah; korištena je istovremeno za javne gradnje te za ukrašavanje privatnih lapidarija. Iako su od ranije bili poznati službeni dokumenti koji su sporadično izvještavali o reuoptrebi salonitanskog materijala, u spomenutom su poglavlju prikazani na jednome mjestu čime se može pratiti kontinuitet i količina takvog korištenja građe. Privatne zbirke salonitanskih spomenika koje su se nalazile u Splitu i Trogiru su do danas nestale. Kroz objave u korpusima natpisa i povremenih bilješki o izgledima tih zbirki u različitim izvorima, ovdje je, koliko je to bilo moguće, donijet uvid u njihov izvorni izgled.

U kontekstu likovnih prikazivanja Salone, istaknuta je Farlatijeva vizualna transformacija razrušenog grada u funkcionalnu metropolu te crtež akvadukta kod J. B. von Erlacha. Kartografija pak postaje sve pouzdanijom što uvelike olakšava identifikaciju pojedinih lokaliteta, poput ubiciranja prvog službeno istraživanog položaja antičkih termi. Prikazan je odnos prema tom lokalitetu od prvih slučajnih nalaza sedamdesetih godina XVIII. stoljeća do arheoloških istraživanja u prvoj polovici XIX. stoljeća. Poglavlje završava pregledom monumentalne skulpture koja je na prijelazu XVIII. u XIX. stoljeće odvezena u privatne kolekcije talijanskih antikvara.

U poglavlju *Bilješke o salonitanskim spomenicima tijekom prve polovine XIX. stoljeća* pozornost je usmjerena na bilješke i opise Salone u putopisnim izvorima. U tadašnjim tekstovima o Saloni uglavnom se ponavljaju kratke crtice o povijesti grada, žaljenje zbog njegove propasti te se naglašava arheološki potencijal. Sadržaj i opseg putopisnih izvora podliježu supoziciji onih koji iz različitih perspektiva pišu o prostoru koji posjećuju. Kako je stranim autorima taj prostor predstavljao svojevrsan izazov, u navedenom se poglavlju stavlja naglasak na njihove opise. Usporednim pregledom pisanih i vizualnih izvora otvaraju se nove perspektive u razumijevanju procesa koji se izmjenjuju u salonitanskom prostoru.

INTRODUCTION

Colonia Martia Iulia Salona, the capital city of the province of Dalmatia, developed at the centre of the eastern Adriatic, at the intersection of important land and sea routes. It was mentioned in written sources at the end of the 2nd century BC in the context of Roman wars against the Delmatae. A conventus of Roman citizens formed in the city during the late Republican period. After the end of the civil war in the mid-1st century BC, Salona was elevated to the rank of a colony. During the reign of Augustus, it became the seat of the imperial governor and administrator of the newly established Roman province of Dalmatia. Over the next two centuries, the city expanded significantly to the east and west. These new city areas, originally suburbia, were enclosed by new walls at the end of the 2nd century. In the Roman imperial period, Salona developed as an administrative and cultural center of the province and grew into an ancient metropolis. It experienced a new momentum during the reign of Diocletian, when the emperor built a magnificent residence in the immediate vicinity and renewed the city, from where he continued to participate in the administration of the Empire. The imperial palace later provided refuge to many prominent figures. During the late antiquity period, especially after Christianity was declared the state religion, numerous activities were recorded in Salona, and in addition to its status of the province centre, it also became a metropolis, where numerous church complexes were built and church councils held. By the mid-7th century, under the pressure of barbarian invasions, the city slowly declined and was eventually abandoned.

Buildings and other complexes were not renovated after the residents left the city. In fact, over time, the remains of the city were used as a quarry of quality material, leaving a significant part of the collapsed monuments and a considerable number of localities destroyed. Although certain objects were removed or repurposed in antiquity, such cases were much more common after the Middle Ages and in the modern period. In addition, popularly called “antiques” often served as a source for antiquarians in search of various ancient materials. As a result, Salona’s monumental heritage was significantly impoverished, especially in the centuries leading up to the establishment of the Archaeological Museum in Split and the establishment of the institutional administration for the protection of the locality.

Although a smaller part of the urban fabric of Salona has been archaeologically explored, monumental buildings such as amphitheaters, theatres, temples, thermal and residential buildings have been discovered. The aforementioned buildings were decorated with architectural sculptures, wall paintings and floor mosaics, and often sculptures of different types. Considering the unenviable percentage of the explored area, every note about the finds is valuable, leading to a different volume of descriptions of individual monuments.

Data on monuments that have been scattered for centuries can be partially collected from various sources. Available sources from the 10th to the 20th century have been taken into account, which could shed light on information about individual localities and monuments. The first notes about the still visible Salonitan buildings were made by medieval authors (Constantine VII Porphyrogenitus, Thomas the Archdeacon), but they only mention them casually in their works. Erudite study of ancient monuments, especially epigraphic ones, grew significantly during humanism (Marko Marulić, Ivan Lučić). Their interest in heritage and collecting material led to the formation of the first private collections (in Split, Solin and Trogir). Although we do not possess information on their original appearance, their inscriptions have been published in different corpora. In addition, we also find information about them in other sources, such as official documents or travelogues.

Information on Salonitan monuments throughout the centuries is sporadically provided in various official documents, such as cartographic representations of Venetian surveyors and military engineers (M. Kolunić Rota, G. F. Camocio, G. Rosaccio, V. M. Coronelli, G. Calergi), but also in official reports of governors and other, administrative-legal documents. In order to complete this research, these works are also presented.

Due to the abundance of the material and the long development of the city, this paper is focused on the ancient period of the city, i.e., the time between the 1st century BC and the end of III century AD.

3. BILJEŠKE O SALONITANSKIM LOKALITETIMA I SPOMENICIMA DO XV. STOLJEĆA

Kada se govori o zanimanju za antiku, uglavnom se polazi od vremena humanizma i renesanse, koje se smatra početkom aktivnog izučavanja grčke i rimske civilizacije, najprije na Apeninskom poluotoku, a zatim i u ostatku Europe. U prvi plan humanističko renesansnih erudita stavljeni su tekstovi antičkih autora. Međutim, upravo su ti izvori velikim dijelom sačuvani zahvaljujući vrijednim prepisivačima srednjeg vijeka. Iako srednjovjekovni autori nisu pristupali izučavanju antike u novovjekovnom smislu riječi, pisana riječ prepoznata je kao dio nasljeđa koje je vrijedilo sačuvati. S druge strane, poimanje spomenika kao vrijednosnih svjedoka vremena započet će znatno kasnije.

No, unatoč tome, opisi salonitanskih lokaliteta i spomenika kao usputne marginalije mogu se naći i u srednjovjekovnim vrelima. Autorima tih izvora cilj nije bio opis spomenika ili lokaliteta u svrhu razumijevanja baštine ili povijesti grada, već su služili autoru za potvrdu legitimiteta vlasti ili dokumenta, ili su pak nastali kao sredstvo reminiscencije na *slavnu* prošlost.¹ Iako u tim djelima spomenička grada, lokaliteti ili opisi prostora nisu bili primarni ciljevi, danas predstavljaju dragocjene izvore u kontekstu razumijevanja povijesti prostora.

Salona se tijekom kasne antike i srednjeg vijeka najčešće spominje u dva tipa literarnih djela: hagiografskim zapisima i kronikama. U hagiografskim zapisima informacije o gradu nastoje se iznijeti kako bi se pojačala tvrdnja ili naglasila vjerodostojnost predaje smještajući je u konkretan prostor i vrijeme.² Kasnoantičke i ranosrednjovjekovne redakcije razlikuju se po podacima koje se prenose. Dok prvi izvori obiluju administrativno teritorijalnim podacima te opisom Salone kao pomorskog grada, ranosrednjovjekovni ispuštaju administrativne podatke, ali i dalje govore o Saloni kao o značajnom pomorsko-trgovačkom centru. Kroz legende se mogu prepoznati dijelovi urbane strukture grada: zgrade, kazalište, trgovi i hramovi.³ Najveća promjena u percepciji grada dogodila se nakon XI. stoljeća, kada redaktori opisuju ruševan grad od čije je slave ostalo samo sjećanje.

¹ MARASOVIĆ, 1983., 32.

² Iscrpan prikaz legendi s pomnim analizama lokaliteta u Saloni donijela je V. Lalošević u: LALOŠEVIĆ, 2022., 719-750.

³ LALOŠEVIĆ, 2022., 730.; *Donat* 1685., XII, XIV, *Stas* 2002., II.

Opisi nakon toga vremena uglavnom su usmjereni na impresiju monumentalnih gradskih bedema od kojih su u njihovo vrijeme vidljivi samo tragovi.⁴ Takvo poimanje grada bitno će determinirati odnos u pisanim izvorima prema Saloni u kasnijim stoljećima. Tako oblikovanu percepciju ruševnog, nekada slavnog grada, prenositi će gotovo svi autori do D. Farlatija (1690. – 1773.), koji je u poglavlju *De urbe Salona* iznio detaljnu povijest grada i topografiju, konstruirajući i imaginarnu sliku antičkoga grada.⁵

3.1. Salonitanski spomenici u literarnim izvorima do XV. stoljeća

Pisana vrela srednjeg vijeka teško se uklapaju u suvremene načine podjele na književne i povijesno-pravne vrste izvora. Naime, temeljna odrednica srednjovjekovnih spisa bila je podređenost nizu, u prvom redu, praktičnih funkcija. Srednjovjekovni tekstovi trebali su biti pisani na estetski zadovoljavajući način, a uz to, također biti u određenoj mjeri didaktični, informativni, a potom i politički, teološki i religijski ispravni. Jedan od takvih tekstova, koji danas promatramo kao povijesno vrelo, pisan je s ciljem da podučí budućeg cara političkim prilikama i pripremi ga za vladavinu je djelo *De administrando imperio* pripisano caru Konstantinu Porfirogenetu, nastalo u X. stoljeću.⁶ U trideset i prvom poglavlju, koje govori o trenutnom stanju na prostoru kojeg su naselili Hrvati, donosi i podatke o Saloni. Osim događaja vezanih za propast grada, navodi se da su još uvijek ostali sačuvani tek „palača i hipodrom“:

*Ova zemlja, u koju se nastaniše Hrvati, bijaše od početka pod vlašću romajskog cara. Odatle se još u današnji dan čuvaju u zemlji Hrvata, palača i hipodrom cara Dioklecijana u Solinu, blizu grada Spljeta.*⁷

Poznato je da su se za stvaranje tog, za javnost nedostupnog djela, koristili državni dokumenti čuvani na bizantskom dvoru, dok je podatke o salonitanskom prostoru kompilator preuzeo od lokalnog izvjestitelja, što svjedoči da navedeni spomenici nisu imaginarna mjesta već stvarni objekti u prostoru.⁸ Navedena palača upućuje na carevu rezidenciju, mjesto iz kojeg je nastao Split. Hipodrom

⁴ LALOŠEVIĆ, 2022., 724-729.

⁵ FARLATI, 1751., 272-289.

⁶ Smatra se da su poglavlja koja govore o Saloni nastala 948./949. godine. JAKŠIĆ, 1991., 429.

⁷ IVANIŠEVIĆ, 1992.b, Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, list 90r, redak 3-12.

⁸ N. Jakšić zaključuje da na lokalnog autora upućuju elementi teksta iz kojih se vidi dobro vladanje topografijom. JAKŠIĆ, 1991., 429.

je pak identificiran s tada vidljivim ostacima amfiteatra u sjeverozapadnom uglu Salone.

O nastanku, smještaju i propasti antičkog grada piše i splitski kroničar Toma Arhiđakon (1200./1201. – 1268.) u djelu *Historia Salonitana*.⁹ On u srednjovjekovnom duhu tendencioznog pisanja nastoji prikazati povijest salonitanske crkve kao prethodnice splitske metropolije. Ukratko objašnjava propast grada u razaranju 625. godine, te zaključuje da je od mnogih salonitanskih građevina ostao tek *teatri aedificium* u zapadnom dijelu grada, misleći pod time na amfiteatar.¹⁰

*Nije već bilo onoga koji bi poštedio crkve, koji bi se smilovao starim zdanjima i prostranim palačama, nego sve popalivši u navali bijesa, učas je grad pretvoren u gar i pepeo, kako kule tako i bedemi, godine Gospodnje 625, osim samog zdanja teatra sagrađenoga na zapadnoj strani.*¹¹

(...)

*I Salonitancima se činilo da boravak tamo ne može biti siguran, neprijateljski je oganj sve uništio, kule i zidovi ležali su srušeni, samo je kazališno zdanje, koje je bilo sagrađeno na zapadnom dijelu, još uvijek ostalo netaknuto.*¹²

Uz očuvani amfiteatar, Toma Arhiđakon još naglašava i uništene bedeme te kule, ali naglašava nekadašnje postojanje crkvi, bazilika i mjesta martirija.¹³

3.2. Salonitanski spomenici u službenim dokumentima do XV. stoljeća

U službenim ispravama do XIX. stoljeća salonitanski spomenici uglavnom su zabilježeni kao sekundarno upotrijebljen materijal. Naime, korištenje obrađenog kamena iz Salone za izgradnju u obližnjim, ali i prekojadranskim gradovima, trajalo je stoljećima i to još od vremena kasne antike, kada građevine bivaju napuštene ili su izgubile svoje funkcije. Njihovim arhitektonskim elementima koristilo se stanovništvo obližnjih mjesta za izgradnju privatnih i javnih objekata. Osim kamena za gradnju, odnosila se i skulptura, koja se koristi kao dekorativni

⁹ Usp. ARHIĐAKON, 2003.

¹⁰ F. Dvornik je prvi uputio na mogućnost da su „hipodrom“ u Konstantina Porfirogeneta i „*teatri edificium*“ kod Tome Arhiđakona iste građevine. IVANIŠEVIĆ, 1962., 126. Tumačenje građevine *teatri aedificium* koju spominje T. Arhiđakon kao amfiteatar, naznačio je još WILKINSON, 1848., 159-160.

¹¹ IVANIŠEVIĆ, 1992.b, 62. *Historia Salonitana Maior*, list 621r, redak 11-18.

¹² ARHIĐAKON, 2003., 43.

¹³ ARHIĐAKON, 2003., 14, 15, 37.

element. Takva uporaba antiknih elemenata bila je opća pojava u srednjem vijeku u čitavoj Europi. Jedan od prvih dokumenata na kojem su topografski označene salonitanske ruine jest Darovnica kraljevim pouzdanicima iz sredine X. stoljeća:¹⁴

*(...) Isto tako dajemo i darujemo polje u Solinu uz teatar i drugo na mjestu koje se zove Podmirje. (...) Najprije je jedan komad zemlje u solani uz zemlju Svetog Bartolomeja iz Knina sa zapadne strane uz more u uvali gdje su gomilice (...) i jedan je komad zemlje na mjestu koje se zove Konstak sve do salonitanskog vodovoda (...) Isto tako jedan komad zemlje u gradu Solinu ispod vrata koja se zovu Merka i sa svim gomilama kamenja koja su uz njih. I, pak, jedan drugi dio zemlje u Solinu koji je uz Premižinu zemlju i sve do arene i do puta koji je na morskoj obali, a ondje su dva dijela vrta u kojima su zidovi. Isto tako jedan komad zemlje koji se zove Bela i na njoj je zidina. (...) isto tako jedan komad zemlje u gradu Solinu na mjestu koje se zove Sestrul, a nalazi se pod bedemom. I komad zemlje uz svetište Svetoga Dujma gdje su grobnice, sve do Poroda. Isto tako jedan komad zemlje na mjestu koje se zove Vlačine, a gdje su zidine. (...) I jedan dio zemlje uz zemlju Svetoga Grgura s morske strane sa Stinicom u Velikoj Labranji. I na istom mjestu komad zemlje uz zemlju Svetoga Grgura sa zapadne strane gdje je velika zidina.*¹⁵

S obzirom na to da je riječ o službenom dokumentu, da bi bio autentičan, poziva se na prisutne svjedoke kojima su očito, spomenuta mjesta i položaji bili dobro poznati jer ih se tek rijetko pobliže određuje. Kada se navodi zemlja kod teatra, autor najvjerojatnije upućuje na amfiteatar, budući da i drugi srednjovjekovni autori pod teatrom misle na amfiteatar dok se za toponime, poput položaja Podmirje, može zaključiti da je označavao mjesto pod zidom (možda bedemom ili salonitanskim *murazzom*¹⁶).

Na jugozapadni dio Salone odnosi se toponim Premižina zemlja, čije su granice određene pružanjem od arene do puta uz morsku obalu. Na tom mjestu ponovno se navode zidovi (*muri*). Zidovi ili bedemi (*muri*, *muro*) navode se još na tri položaja u Solinu, iznad Sestrula, na mjestu Bela, Vlačine, uz zemlju Svetog Grgura.

¹⁴ IVANIŠEVIĆ, 1992.b, 49, 74–78. S ranijom literaturom. Naziv dokumenta: Darovanje Vranjica i zemlje u Solinu kraljevim pouzdanicima i njihova darivanja crkvi svetog Martina u Vranjicu, rukopis na pergameni u: Nadbiskupski arhiv, Kaptolski arhiv KAS 668 (prijepis 29. lipnja 1397.). Prijedlozi za datiranje rukopisa: 950. ili 969. godina.

¹⁵ IVANIŠEVIĆ, 1992a, 76–78.

¹⁶ *Murazzo* je termin koji će se ustaliti u literaturi od kraja XIX. stoljeća, a podrazumijeva gradnju velikim kamenim blokovima od modraca.

Dalje, navodi se salonitanski vodovod, a potom i gradska vrata Merka uz koja se nalaze gomile kamenja. Gomile ili gomilice kamenja još su navedene i *uz zemlju* Svetog Bartolomeja. Uz taj položaj zanimljivo je da se navode i solane.

Prema izvoru, uz svetište svetog Dujma nalazile su se grobnice. Ako se pri tome misli na novovjekovne Manastirine, moguće je donekle steći ideju o izgledu mjesta.

Vrata koja se nazivaju Merka s „gomilom kamenja“, a istaknuto je da se nalaze u „gradu Solinu“¹⁷, prema do sada otkrivenim dijelovima grada mogu biti *Porta Andetria* ili recentno otkriven ulaz u grad, smješten istočno od Gospina otoka. Upravo će se na položaju između jednih i drugih vrata, zasigurno koristeći ostatke antičkog grada, u narednim stoljećima smjestiti centar hrvatske srednjovjekovne države.

U Saloni je najstariji slučaj odnošenja i korištenja starina za druge namjene posvjedočen u ispravi u kojoj se u poslanici bosanskog kralja Tvrtka u kolovozu 1390. godine ustanovljuju granice autonomne splitske općine.¹⁸ Tom prilikom, jedan od lokaliteta određen je upravo po njegovoj namjeni – kao mjesto za ukrcaj salonitanskog kamena.

*(...) nasred nekoga rta uz more, koji se zove Glavica, gdje običavaju pristajati lađe, koje odvoze kamenje iz Solina, odredismo da se podigne u našoj prisutnosti stup i na njemu dadosmo uklesati SP (...)*¹⁹

Pobliže određivanje toponima Glavice u službenoj ispravi kao mjesta za odvoženje kamena govori da je eksploatacija materijala iz Salone tada već uvriježen običaj. Don Lovre Katić (1887. – 1961.) navodi da je Glavica najvjerojatnije *Paraćev muo, gdje solinske zidine dopiru do mora*,²⁰ pa bi stup što su ga poslanici postavili odgovarao prikazu stupa koji dominira na kartografskim prikazima, smješten južno od amfiteatra.²¹ Da je stup uistinu na tom mjestu stajao sve do XIX. stoljeća, svjedoči i Carlo Lanza u Izvještaju iz 1827. godine kada kaže da je uz cestu prema Trogiru, na zapadnom dijelu grada, stajao stup koji je označavao milje iz Tiberijeva vremena, a kojeg su seljaci 1808. godine razbili kako bi napravili prozor na kući.²²

¹⁷ „*In civitate Salone*“ IVANIŠEVIĆ, 1992a, 76.

¹⁸ FISKOVIĆ, 1951., 198.

¹⁹ Prema prijevodu L. Katića. KATIĆ, 1958., 205.

²⁰ Paraći su naselje koje danas pripada gradu Solinu, čije su kuće i posjedi smješteni sjeverno i južno od amfiteatra.

²¹ KATIĆ, 1958., 205. Vidi i poglavlje 4.4. Salonitanski spomenici na kartografskim prikazima.

²² AMS, Carlo Lanza. Izvještaj od 5. prosinca 1827.

Slika 1. Prikaz Salonitanskih ostataka na panoramskom prikazu Klisa i okolice, 1596. Dominicus Custodis, Grafička zbirka NSK (<https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=14567>)

Dokument koji također svjedoči o korištenju materijala iz Salone jest krivotvorina s kraja XIV. ili početka XV. stoljeća, koja se prezentira kao darovnica kralja Držislava iz 1000. godine.²³ Prema toj ispravi, dopušteno je bugarskom izbjeglici Penču vaditi kamenje iz amfiteatra u Saloni (*saxa theatri*) za gradnju crkve sv. Mihovila u Solinu, koja se zbog blizine amfiteatra naziva *de arena*.²⁴ Iako krivotvorena, isprava donosi mnoštvo topografskih podataka. Među ostalim, spominje se crkva *Sanctus Michael de Arena* ili *de Sabulo* ili *de Slano*, porušena za vrijeme osmanske opasnosti ili ranije, čiji položaj danas nije poznat. Prema L. Katiću,²⁵ nalazila se negdje između nekadašnje željezničke stanice i amfiteatra, dok je u novije vrijeme M. Ivanišević²⁶ smješta negdje između Draškovićeve ulice i željezničke pruge, zapadno od spremnika za naftu, što je oko pola kilometra zapadno od amfiteatra. Naime, u više navrata, tijekom arheoloških istraživanja²⁷ na amfiteatru je pronađeno pet ranokršćanskih kapitela istog tipa s kraja V. ili početka VI. stoljeća te je otkrivena podzemna pravokutna prostorija ispod središta arene. Jasna Jeličić Radonić²⁸ te nalaze – zajedno s ulomkom zabata oltarne pregrade koji je s drugim spolijima sakupljen na amfiteatru i uzidan u kuću Parać – povezuje s dokumentom koji izvještava o crkvi sagrađenoj od salonitanskog kamena s amfiteatra, s toponimima (Nad svet Mijo, Pod svet Mijo) koji su se zadržali do najnovijih vremena te locira spomenutu crkvu unutar samog amfiteatra. Zabilježena crkva smještena u amfiteatru, uz ranokršćanske oratorije u supstrukcijama gledališta, činila bi dio komemorativnog sklopa posvećenog salonitanskim martirima.²⁹

Dok većina sačuvanih dokumenata svjedoči o sudbini kamenog materijala J. Belamarić objavio je ispravu koja opisuje događaje koji su se zbili kada je pronađena ostava rimskog srebrnog posuđa u blizini Salone.³⁰ Riječ je o prvom poznatom zapisu o zakopanom blagu u Hrvatskoj. Naime, slučaj je zabilježen 18. veljače 1493. godine, kada je mletački knez Fantin Pizzamano pozvao u Split četiri težaka sa svjedocima da istraži kako su i što našli pod zemljom na javnom

²³ U ostavštini Ivana Lučića sačuvano je nekoliko dokumenata koji spominju izbjeglicu Penču i crkvu sv. Mihovila. Više o sačuvanim dokumentima, njihovim izdanjima i dataciji kod NIKOLIĆ JAKUS, 2013., 23-53.

²⁴ BULIĆ, 1986., 73.; KARAMAN, 1952., 6.

²⁵ KATIĆ, 1950., 94-95.

²⁶ IVANIŠEVIĆ, 2003., 32-39.

²⁷ F. Cararra jedan, E. Dyggve jedan i F. Oreb dva kapitela.

²⁸ JELIČIĆ RADONIĆ, 2009., 55-62.

²⁹ JELIČIĆ RADONIĆ, 2009., 62.

³⁰ BELAMARIĆ, 2012., 53-62.

putu koji je vodio prema selu Prosiku (*in via publica eundo Prassiçam*).³¹ Knez je zatražio da mu se predmeti donesu te su popisani u službenom dokumentu.

*(...) dvije srebrne zdjele teške deset i po unča, jedna u drugoj, oštećene i stopljene vatrom, s dvije ručke prutastog ukrasa, u formi, čini se, nekih grančica (virge); pa još jedna srebrna zdjela s jednom ručkom, težine šest unča i četvrt; nadalje, nekakav poklopac s dvije ručke težine sedam unča i tri kvarta (...)*³²

Dakle, na popisu pronađenih predmeta nalaze se dvije oštećene srebrne zdjele s po dvije ukrašene ručke, jedna srebrna zdjela s jednom ručkom te poklopac s dvije ručke. No, čini se da knez nije bio izrazito zadovoljan iskazom Prosičana i da je ostao skeptičan po pitanju njihove iskrenosti o količini pronađenog blaga. Ipak, i sam kao da je nastojao istaknuti oštećenost predmeta koji su na koncu procijenjeni prema materijalnoj vrijednosti srebra. O mjestu pohranjivanja i kasnijoj sudbini pronađenoga blaga nema podataka. Prema zakonskoj odredbi, nalaznici su trebali knezu predati pronađenu srebrninu, a on je bio dužan obešteti ih prema vrijednosti srebra. Iako dokument ne daje odgovor na pitanja o okolnostima nalaza, točnom mjestu pronalaska te obliku i količini pronađenog posuđa, Belamarić smatra da je riječ o važnom nalazu s obzirom na to da je splitski knez pozvao seljake da mu izlože što su pronašli.

Jedan od najznačajnijih arhitektonskih zahvata u Splitu, izgradnja zvonika splitske katedrale započeo je u XIII. stoljeću, a odvijao se u nekoliko faza. Za potrebe gradnje korištena je dostupna antička i srednjovjekovna kamena građa sakupljena unutar same Palače, kao i ona donesena iz Salone. Prilikom obnove zvonika (1890. – 1908.) antički spoliji uglavnom su izvađeni te su smješteni na više strana (manjim dijelom su vraćeni u zvonik, dio ih je ugrađen u zgradu Tuscoluma u Solinu, dio je smješten u Arheološki muzej u Splitu, potom u Muzej grada Splita, a u novije vrijeme, 2004. godine, neki su od njih prebačeni u Nadbiskupsku palaču u Splitu).³³ Radilo se o nizu arhitektonskih ulomaka, skulptura i natpisa.³⁴ Među antičkim skulpturama ističu se telamon s glavom

³¹ BELAMARIĆ, 2012., 54, područje srednjovjekovnog Prosika, dobilo je naziv po mjestu na kojem Dioklecijanov vodovod presijeca Kunčevu gredu, koja se proteže od Vranjica do Sutikve, pa je područje Prosika obuhvaćalo razmjerno velik teritorij između Klisa, današnjih Mravinaca i Vranjica. Belamarić napominje da se uz put koji je vodio prema tom selu, u blizini salonitanskog akvadukta (današnji Dračevac), nalazila *vila rustica* te je ostavio mogućnost vezivanja nalaza uz taj lokalitet.

³² BELAMARIĆ, 2012., 54.

³³ Obnova zvonika rađena je prema projektu bečkog arhitekta Aloisa Hausera. BABIĆ, 2007., 147.

³⁴ U vijenac trećeg kata bilo je ugrađeno čak dvadeset i devet ulomaka antičkih natpisa.

ptolomejskog princa³⁵ te reljef od vapnenca s prikazom rimskih božanstava.³⁶ Vijenac krune trećega reda bio je složen od dijelova monumentalnog natpisa koji govori o mreži cesta koje su vodile u Salonu, izgrađenih za vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabele.³⁷ Među izvađenim spolijima ističe se i postament za skulpturu s natpisom koji je pripadao carici Faustini,³⁸ supruzi cara Marka Aurelija. Prema J. Jeličić Radonić, natpis je izvorno mogao biti postavljen u Saloni, na mjestu gdje se u doba Antonina štovao carski kult.³⁹ Iz Salone je mogao biti i natpis nekada monumentalnog spomenika na kojem su ostala sačuvana tek slova SALON [...].⁴⁰ Epigrafske natpise sa zvonika koji govore o gradnji cesta za vrijeme Augustova namjesnika Dolabele prepisao je i objavio Ivan Lučić Trogiranin u djelu *Inscriptiones*,⁴¹ dok u djelu *De regno* objašnjava i njihovo značenje u kontekstu Salone. Epigrafski su natpisi opisani i u putopisu kod Spon-Whelera,⁴² a crtež reljefa s prikazom božanstava prvi donosi Robert Adam.⁴³

U periodu između XIII. i XVI. stoljeća građena je i trogirskakatedrala za koju je sačuvana predaja da je dijelom građena od salonitanskog kamena. Naime, nepoznati autor s kraja 16. stoljeća zabilježio je kako je ta građa korištena kod izrade Radovanova portala. Podatak se prenosio i stoljećima kasnije te ga je zabilježio i car Franjo I. prilikom posjeta Trogiru 1818. godine.⁴⁴

³⁵ CAMBI, 1977., 186.

³⁶ CAMBI, 2005., 113-114, sl. 164.

³⁷ *CIL* III, 3198a = 10156, a; *CIL* III, 3198, b = 10156, b; *CIL* III, 3200; *CIL* III, 3201 = 10159. Miljokazi su vjerojatno bili smješteni u blizini gradskih vrata, tzv. *Porta Caesarea*.

³⁸ *CIL* III 14243.

³⁹ JELIČIĆ RADONIĆ, 2007., 52.

⁴⁰ Sačuvana dužina konzole je 120 cm, a danas je izložena u vrtu Biskupove palače. KEČ-KEMET, 1955., 127.; BABIĆ, 2007., 164. Babić također upozorava na recikliranje i višekratnu prenamjenu pojedinih arhitektonskih elemenata u čije je porijeklo stoga veoma teško ući. Među arhitektonskom skulpturom napominje da bi neki od kapitela mogli biti antičkog porijekla obzirom da se slični tipovi nalaze u bazilici na Manastirinama.

⁴¹ LUCII, 1673., 34.

⁴² „... mramor i lijepi kameni materijali uzeti su iz ruševina Salone, među kojima smo prošli i neke natpise koji govore o ovom gradu.“ SPON, WHEELER, 1678, Tom I, 102.

⁴³ ADAM, 1764., pl. LIX. Studiju posvećenu ovom reljefu, s opisom smještaja spomenika, mogućeg porijekla te ikonografsko tumačenje, objavili su Turković, Maraković, Basić. TURKOVIĆ, MARAKOVIĆ, BASIĆ, 2014.

⁴⁴ Legendu o Kvirinu, Solinjaninu koji daje podignuti crkvu sv. Lovre u Trogiru, zapisao je Petar Lucić u rukopisnom zborniku pjesama nazvanom *Codex Lucianus* prema darovnici iz 503. godine. Kvirnovu oporuku donio je Ivan Lucić u povijesti Trogira, iako dovodi u pitanje vjerodostojnost darovnice. Uz salonitansko porijeklo kamena, postojala je i predaja da je kamen donesen iz kaštelanskih Bijaća. CARRARA 1850b, 66; CARRARA 1991, 146.; BABIĆ 2012, 16, 35; PEDERIN 1989, 83.; DUPLANČIĆ 2020., 94. Za raniju literaturu više kod D. BABIĆ, 2012.

NOTES ON SALONITAN SITES AND MONUMENTS UNTIL 15TH CENTURY

When it comes to the interest in Antiquity in the modern sense of the word, we usually refer to the period of Humanism and Renaissance, or the period when active study of Greek and Roman civilization began, first on the Apennine peninsula, and then in the rest of the Mediterranean. However, even before that time, historical buildings were described in writing for different purposes. Occasional descriptions of Salonitan sites and monuments can be found in such sources and are an extremely valuable source for understanding the ancient heritage. For the authors of these sources, the goal was not to describe monuments or sites for the purpose of understanding the heritage or history of the city, but they served the author to confirm the legitimacy of the authorities, or the document, or were created as a means of the author's reminiscence of the glorious past. One of the first documents where the Salonitan ruins are topographically marked is the Donation to the King's Confidants from the mid-10th century.

Given that it is an official document, in order for it to be authentic, it refers to witnesses present at the time, who were obviously familiar with the mentioned places and positions well, because they are rarely specified in detail. When the land near the theatre is mentioned, it is most likely the amphitheatre, since other medieval authors refer to the amphitheatre as well, while for toponyms, such as the location of Podmirje, it can be concluded that it had denoted a place under a wall (perhaps a rampart or a Salonitan *murazza*).

Descriptions of the remains of Salonitan buildings are also contained in literary works. Namely, Emperor Constantine VII Porphyrogenitus in his work *De administrando imperio* from the 10th century described the destruction of Salona in the 7th century, stating that the only thing preserved in the ancient city were "the palace and the hippodrome".

It is known that state documents kept at the Byzantine court were used to create this work, unavailable to the public, while the compiler took the information about the Salonitan area from a local reporter, thus proving that the mentioned monuments are not imaginary places but real facilities in the area. The aforementioned palace refers to the emperor's residence, the place

from which Split was born. The hippodrome is identified with the then visible remains of the amphitheatre in the northwestern corner of the Salona.

Thomas the Archdeacon (1200/1201 – 1268), Split chronicler, also writes about the origin, location and demise of the ancient city in his work *Historia Salonitana*. In the medieval spirit of tendentious writing, he tries to present the history of the Salonitan church as the predecessor of the Split Metropolis. He briefly explains the downfall of the city in the destruction of 625, and concludes that of the many Salonitan buildings, only the *teatri aedificium* remains, in the western part of the city.

In addition to the preserved amphitheatre, Toma the Archdeacon emphasizes the destroyed ramparts and towers. The amphitheatre dominated the area, however, it cannot be claimed that it was the only preserved monument because many later authors wrote about the preserved remains of the ramparts, towers and aqueduct.

In official documents until the XIX century, Salonitan monuments were mostly recorded as secondary material. Namely, the use of processed stone from Salona for construction in nearby cities, as well as across the Adriatic, lasted for centuries, since late Antiquity, when buildings were getting abandoned or lost their purpose. Their architectural elements were used by the population of nearby towns for the construction of private and public buildings. In addition to stone for construction, sculptures were also taken away, since they were used as a decorative element. Such use of antique elements was a general phenomenon in the Middle Ages throughout Europe.

In Salona, the oldest case of the removal and use of antiquities for other purposes is witnessed in the document in which the boundaries of the autonomous Split municipality were established - in the letter of the Bosnian king Tvrtko in August 1390. On this occasion, one of the sites is designated precisely for its purpose - a place for loading the Salonitan stone.

While most of the preserved documents bear witness to the fate of the stone material, J. Belamarić recently published a document describing the events that took place when a hoard of Roman silverware was found near Salona. This is the first known record of buried treasure in Croatia. Namely, the case was recorded on February 18, 1493, when the Venetian governor Fantin Pizzamano invited four workers with witnesses to Split to investigate how and what they found underground on the public road leading to the village of Prosik (*in via publica eundo Prassiçam*). The governor asked that the items be brought to him and they were listed in an official document.

One of the most significant architectural projects in Split, the construction of the bell tower of the Split Cathedral began in the 13th century, taking place in several stages. For construction purposes, ancient stones collected within the Palace itself were used, as well as those brought from Salona. During the renovation of the bell tower (1890 - 1908), the ancient spolia were mostly removed and placed on several sides (a small part was returned to the bell tower, one part was installed in the Tusculum building in Solin, and a part was placed in the Archaeological Museum in Split, then in Museum of the city of Split, and more recently, in 2004, some of them were transferred to the Archbishop's Palace in Split).

The epigraphic inscriptions from the bell tower that talk about the construction of roads during the time of August's governor Dolabela were also copied by Ivan Lučić in *Inscriptiones*, while in *De regno* he also explained their meaning in the context of Salona. They are briefly described in Spon-Wheler's travelogue, and the drawing of relief depicting the deities was first provided by Robert Adam.

The Cathedral of Trogir was built in the period between the 13th and 16th century, and according to the oral tradition, one part of it was constructed using stone from Salona. An unknown author from the late 16th century recorded that this material was used in the creation of Radovan's portal. This information was passed down through the centuries and was noted by Emperor Francis I during his visit to Trogir in 1818.

4. SALONITANSKI LOKALITETI I SPOMENICI U IZVORIMA XVI. I XVII. STOLJEĆA

Dinamike promjena koje je donijelo XV. i XVI. stoljeće na polju geopolitičkog i društvenog života Europe, izravno su utjecale i na oblikovanje filozofsko-kulturne misli.⁴⁵ U ranim humanističkim traktatima bila je sveprisutna je kritika suvremenog, kasnosrednjovjekovnog doba.⁴⁶ S težnjom da se prevlada srednjovjekovna tradicija i uspostavi kontinuitet s antikom, radilo se na svojevrsnoj obnovi tekovina grčko-rimske civilizacije, čiji su se uzori postavljali kao zadane paradigme, kanon oblika koji se nastojao dosegnuti. Praksa prepisivanja i kompiliranja antičkih autora, tipična za srednjovjekovne autore, više nije bila dovoljna. Humanisti su uz transkripciju u svojim djelima nastojali proniknuti u dublji smisao i značenje poruke koju nosi tekst. Pisanje o prošlim događajima umnogome se koristilo kao polazište za moralno-etička razmatranja. Takav je odnos preslikan i na epigrafske natpise. Tumačenje i opisivanje spomenika stoga je redovno podređeno moraliziranju i traženju izravne veze sa svojim vremenom.⁴⁷ Kao posljedica nastojanja da se prikaže što više spomenika koji će potvrditi autorove stavove, započela su sakupljanja natpisa, i to prepisivanjem i kreiranjem korpusa i formiranjem lapidarija. Takav pristup stvorio je ambivalentan odnos prema baštini: istovremeno se prepoznaje univerzalna vrijednost spomeničkog nasljeđa, koje se nastoji pomnije istražiti; s druge strane, aktivnim sakupljanjem građe razvio se sakupljačko-antikvarni odnos prema baštini.⁴⁸ Centar takvog djelovanja bila je Italija, a glavni akteri pape i plemstvo. Kraljevske kuće i plemstvo Velike Britanije i Francuske, ugledajući se na događanja na Apeninskom poluotoku, nastoje u vlastitim krugovima stvoriti jednaku kulturnu i intelektualnu atmosferu.

⁴⁵ Prekomorskim otkrićima XV. stoljeća, uz geopolitičke interese zapadnih država, započeli su višestoljetni procesi europske ekspanzije i kolonijalizma koji su značajno utjecali na oblikovanje novovjekovnog razdoblja. Njima svakako treba pridodati otkriće i širenje ti-skarskog umijeća, pojavu reformacije i razvijanje humanizma.

⁴⁶ ŠPIKIĆ, 2003., 110.

⁴⁷ Iako se ovakav pristup razlikuje od suvremenog načina opisa epigrafske građe, smatra se da je humanizam vrijeme kada su uspostavljene osnove za razvoj epigrafije kao znanstvene discipline.

⁴⁸ BOARDMAN, 1995., 223-224.

Područje Hrvatske od sredine XV. do kraja XVI. stoljeća bilo je pod stalnom turskom okupacijom ili neposrednom ugrozom. U takvim okolnostima, uzlet stvaralačkog zanosa u priobalnim gradovima naglo je prekinut ili usporen. No, unatoč tome što se plemićki sloj kao nositelj kulturnog napretka fokusirao na mukotrpnu obranu posjeda, i dalje je u stalnoj interakciji s dosezima renesansne misli na Apeninskom poluotoku. Pojedinci će stoga ostvariti izvanredne domete na području likovnih i književnih umjetnosti, ali i filozofije te prirodnih znanosti.

4.1. Epigrafska zbirka Dmine Papalića i Marulićev Tumač

Dalmatinski humanistički krug tijekom XIV. i XV. stoljeća obunjavao je niz erudita koji su prepisivali antičke izvore i stvarali prve korpus natpisa, poput Jurja Benje († oko 1437.), Petra Cipika (1390. – 1440.), Marina Rastića, Jerolima Trogiranina. U krug humanista koji su se bavili salonitanskim epigrafskim spomenicima spadaju također Frano Natalij (Natalić) i Toma Niger (Crnić, Crne, Crnota) (1450. – 1531.), splitski biskup koji je djelo o solinskim i splitskim biskupima *Pontificum Salonitanorum et Spalatensium series* napisao uvelike na osnovi epigrafskog materijala iz Salone.⁴⁹

Osim domaćih autora, o spomenicima istočnog Jadrana pisao je i Ciriak iz Ankone (Ciriaco Pizziccolli d'Ancona, 1391. – 1452.), putopisac i epigrafičar.⁵⁰ Prijepise natpisa i bilješke o spomenicima iz Zadra, Nina, Nadina, Hvara, Visa, Korčule, Kotora i Salone donio je u djelu *Epigrammata reperta per Illyricum*.⁵¹ O zatečenom stanju Salone piše:

*U kojoj smo najprije ugledali najplemenitije zidove, ali sa svih strana već u davnini srušene. Vidjeli smo golemi amfiteatar usred grada, ali kakvi su divni akvadukti izvrsne arhitekture bili vidljivi, skulpturu umjetnički ukrašenu, ogromni stupovi su srušeni u svim smjerovima kroz polja okruženi ruševinama; ispitani su latinski i grčki natpisi.*⁵²

⁴⁹ NERALIĆ, 2012., 308.

⁵⁰ Čak dva puta posjećuje Dalmaciju, 1417. i 1436. godine. Frane BULIĆ, 1925., 1. O Ciriakovom posjetu Dubrovniku, više kod: KOKOLE, 1996., 225–267.

⁵¹ Cyriaque d'Ancone, *Inscriptiones seu epigrammata graeca et latina reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano apud Liburniam: designatis locis ubi quaeque inventa sunt cum descriptione itineris*, 1747. (<https://books.google.be/books?vid=GENT900000043262&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>, pristupljeno 2.2.2024.)

⁵² ANCONITANUS, 1742., 24; Cyriaco Anconitano, *Epigrammata reperta per Illyricum*, s.l., s.a., XXIV. O Saloni je zapisao *In qua primum nobilissima vidimus moenia, sed undique iam solo antiquitate collapsa. Vidimusque amphitheatrum in medio cuitatis ingens, at que mirabiles*

Obilje epigrafskog materijala bilo je na dohvata ruke Splitu i Trogiru. Splitski književnik Marko Marulić (1450. – 1524.) u djelu *In epigrammata priscorum commentarius*, napisanom između 1503. i 1510. godine,⁵³ donio je prijepise spomenika koje je, kako navodi u pismu iz 1510., zajedno sa svojim prijateljem i sugrađaninom Dminom Papalićem, obilazio među salonitanskim ruševinama te prepisao iz Papalićeva kućnog lapidarija. Korpus *In epigrammata* sadrži 141 antički natpis iz različitih gradova, od Rima, Napulja, Firence, Milana te istočnojadranskih gradova među kojima donosi 29 salonitanskih natpisa.⁵⁴

Marulić je prijepise popratio komentarima u kojima, uz čitanje natpisa, objašnjavanje epigrafskih kratica i povijesnih podataka, često donosi moralistička razmišljanja.⁵⁵ Među natpisima koje donosi Marulić ističe se natpis *CIL* III 1933 na kojem se javlja puno ime grada Salone, *Coloniae Martiae Iuliae Salonae* iz 137. godine. Natpis se nalazio u privatnoj zbirci Dmine Papalića, a Marulić ga je 1510. godine zabilježio u svojoj zbirci natpisa *Inscriptiones latinae antiquae Salonis repertae*. Od 1555. godine, jedan dio natpisa čuva se u Muzeju u Padovi (*Museo civico archeologico*), a naziva se *Ara Salonitana* jer opisuje čin posvete Jupiterova žrtvenika.⁵⁶ Tu je polovicu prenio iz Splita u Veneciju nekoliko godina ranije Battista Ramusio, tajnik mletačkoga Vijeća desetorice. Iz Venecije je potom natpis prešao u Padovu, gdje su potom, prema ranijim prijepisima načinili i prvu polovicu, tako da je sada poznat cijeli natpis. Osim salonitanskih, Marulić je prepisao i rimske natpise koje je preuzeo iz rukopisne siloge koja se čuva u Ambrozijanskoj knjižnici u Milanu.⁵⁷

Kod opisa jednog od spomenika,⁵⁸ Marulić piše da je izvađen iz salonitanskog bedema, i to onog smještenog uz obalu. Iz navedenog se može zaključiti da se radi o južnom dijelu bedema. Naime, u salonitanske su obrambene zidove bili ugrađeni brojni spoliji, o čemu svjedoče i brojna kasnija istraživanja.⁵⁹ Osim

aquaeductus egregiae architecturae conspicuos, statua quae arte decora, & immanes columnas undique per agros dirutas atque conuulfas immensis ruinis; quas inter epigrammata haec graeca, latinae conspiciuntur.

⁵³ LUČIN, 2008., 98.

⁵⁴ Sedam od ukupno 29 natpisa su falsifikati. D. Demicheli pretpostavlja da su nastali upravo u doba humanizma, odnosno krajem XV. i početkom XVI. stoljeća. DEMICHELI, 2023., 476; LUČIN, 2011., 183.

⁵⁵ LUČIN, 2008., 99.

⁵⁶ BULIĆ, 1910., 103-105; GIUNIO, 2013., 103-116.

⁵⁷ LUČIN, 2011., 37.

⁵⁸ MARULIĆ, *In ep.*, 130.; *CIL* III 2125.

⁵⁹ Iz zapadnog bedema izvađen je monumentalni spomenik podignut Pomponiji Veri (*Po-*

tog spomenika za koji izravno opisuje mjesto nalaza, za još se jedan, temeljem natpisa, može pretpostaviti da je iz bedema.⁶⁰

*Ovaj natpis koji je uklesan slovima u veliki kamen nalazi se kod tebe; upravo smo vidjeli kako su ga iz temelja salonitanskih zidina na obali izvadili i prenijeli u tvoju kuću kao i mnoge druge. Ti ne štediš ni troška ni posla kada odakle god treba pribaviti spomenike starih.*⁶¹

Premda je Marulić šetao po starinama s Papalićem, on ne donosi opis ostataka koje je pritom zatekao. Tek u jednom od komentara natpisa navodi da su ostaci amfiteatra vidljivi:

*Dakle, Aulo Terencije je kod Salone prema rimskome običaju u agonskoj igri pokazao pantere... Doista smatram da je ovo bilo učinjeno u onom amfiteatru, čije tragove razaznajemo kako se izdižu iz zemlje. I sigurno je bilo veličanstveno iz daljine dovoditi tražene zvijeri (...)*⁶²

Palaču Dmine Papalića,⁶³ a samim tim i zbirku spomenika, naslijedila je obitelj dalla Costa, potom Dalabello te Katalinić.⁶⁴ Danas je na toj lokaciji smješten Muzej grada Splita. Da su zajedno s palačom te obitelji naslijedile i spomenike saznajemo od Carla Lanze, prvog počasnog ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu, koji navodi da je spomenik o gradnji salonitanskih bedema⁶⁵ kod *štovanog gospodina Pietra della Coste*.⁶⁶ O bogatstvu i reprezentativnosti Papalićeve zbirke govori činjenica da ju još sredinom XIX. stoljeća Theodor Mommsen (1817. – 1903.) naziva *Museum Papalinum*,⁶⁷ iako su do tada već

mponiae Verae) razlomljen na čak 11 dijelova. BULIĆ, 1986., 73. D. Demicheli donosi podatak kako je u drugoj polovici XIX. stoljeća prilikom razgradnje jedne od južnih kula izvađeno čak 18 natpisa, a tijekom istraživanja 2021. i 2022. u drugoj kuli uočeno njih čak 20. DEMICHELI, 2023., 68.

⁶⁰ MARULIĆ, *In ep.* 124.; *CIL* III 1979 = *CIL* XI*642a5; DEMICHELI, 2023., 68. Radi se o natpisu koji govori o gradnji jedne trase bedema; takvi su natpisi pronađeni i u drugim dijelovima fortifikacijskog sustava Salone. O gradnji bedema više kod: JELIČIĆ RADONIĆ, 1998.

⁶¹ MARULIĆ, *In ep.*, 130. DEMICHELI, 2023., 157.

⁶² MARULIĆ, *In ep.*, 130.; *CIL* III 2125.

⁶³ O slojevitosti gradnje same palače, i raniju literaturu vidi kod: BUŽANČIĆ, BRAKUS 2011.

⁶⁴ KEČKEMET, 1975., 134.

⁶⁵ Danas u Arheološkom muzeju u Splitu, *CIL* III 1979. Vidi kod: JELIČIĆ RADONIĆ, 2007., 45.

⁶⁶ AMS, Izvještaj Carla Lanze 5. prosinca 1827.

⁶⁷ Iako Mommsen koristi naziv „museum“ ne možemo ga smatrati pretečom muzeja u današnjem smislu te riječi.

brojni natpisi raznijeti. Neki spomenici su već sredinom XVI. stoljeća odneseni u Veneciju, Padovu,⁶⁸ Veronu⁶⁹ i Treviso.⁷⁰ Osamdesetih godina XIX. stoljeća četiri natpisa poklonjena su Arheološkom muzeju u Splitu.⁷¹ Jedan je natpis izložen u podrumima Dioklecijanove palače,⁷² jedan je identificiran 2001. godine prilikom sanacije podnice kora splitske katedrale⁷³, a recentno je još jedan pronađen ispod stubišta u malom dvorištu Papalićeve palače.⁷⁴

Iako je humanistička epigrafija kod nas doživjela vrhunac s djelom Marka Marulića, u desetljećima nakon njegova djelovanja uslijedilo je zamiranje takve djelatnosti⁷⁵. Do kraja stoljeća za antičke natpise zanimat će se tek Šibenčanin Antun Vrančić i Dubrovčanin Marko Silvije.⁷⁶ O salonitanskim spomenicima i lokalitetima u tom periodu više doznajemo kroz službena vrela. Vrijeme je to izravne prijetnje i osvajanja osmanlijskih napadača, što je u narednim desetljećima značajno usporilo kulturni i znanstveni napredak, dok je čitavo područje opustošeno i osiromašeno. Splitsko, solinsko i kaštelansko područje ostalo je umnogome izolirano od stranih putnika sve do kraja XVI. stoljeća, kada je otvorena splitska skela, a čime taj grad ponovno postaje središtem za trgovinu prema unutrašnjosti. U takvom kontekstu ne iznenađuje da je iz XV. stoljeća poznat tek usputni spomen Solina kod njemačkog hodočasnika Rantzaua, koji piše da je Solin *pogranična kula, gdje završava turska zemlja i područje*.⁷⁷

⁶⁸ DEMICHELI, 2015.; *CIL* III 1933.

⁶⁹ LUČIN, 2011., 37. *CIL* III 131 = *In epigr.* 113.

⁷⁰ LUČIN, 2011., 37. *CIL* III 133 = *In epigr.* 137, *CIL* III 1933 = *In epigr.* 127, *CIL* III 2475 = *In epigr.* 119. Mommsen je za natpis *CIL* III 136 (= *In epigr.* 136) pretpostavio da je falsifikat, što je pokazala i analiza B. Lučina. LUČIN, 2011., 37, 69, 183.

⁷¹ LUČIN, 2011., 37. Usp. BULIĆ, 1891., 164.

⁷² *CIL* III 2584.

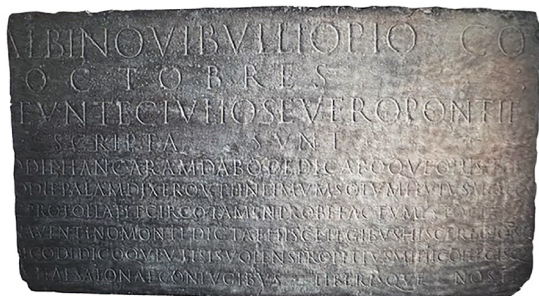
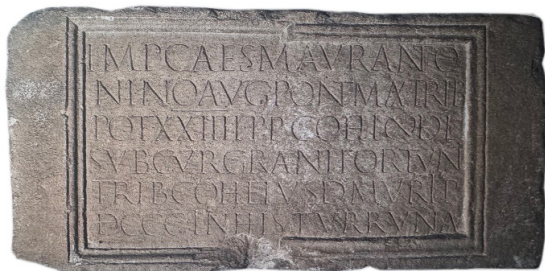
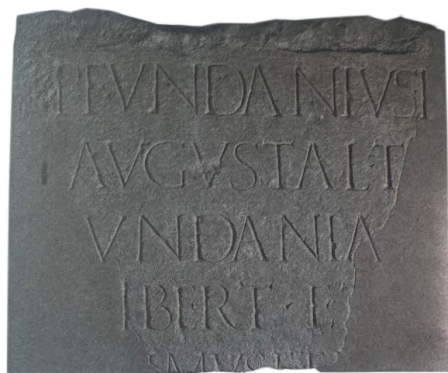
⁷³ LUČIN, 2011., 37. *CIL* III 2654 = *In epigr.* 120.

⁷⁴ LUČIN, 2011., 37. *CIL* III 1981 = *In epigr.* 135.

⁷⁵ Uzroke naglog opadanja zanimanja za epigrafiju kod do tada vrlo aktivnih dalmatinskih erudita treba tražiti u spletu povijesnih okolnosti, na prvom mjestu uzrokovanih egzistencijalnim ugrozama. Više o tim razlozima kod: NOVAKOVIĆ, 1994., 61-62, 64-66, 68; LUČIN, 2014., 220.

⁷⁶ LUČIN, 2014., 193.

⁷⁷ KUŽIĆ, 2013., 547.

Slika 2. Spomenici koji su bili dio zbirke Dmine Papalića
(Demicheli, 2023., sl. 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 19, 20, 21, 22)

4.2. Mletački dužnosnici i salonitanski spomenici

Zanimanje za antičko nasljeđe tijekom humanizma i renesanse nije podrazumijevalo i interes za zaštitu tog nasljeđa. Iako je tijekom tog vremena zabilježeno stvaranje zbirke spomenika, u prvom redu natpisa, ostali spomenici uglavnom ostaju u sjeni te se mahom koriste kao kvalitetan građevinski materijal. Osobito se ističu primjeri iz Rima, poput naredbe pape Nikole V. (1447. – 1455.) koji je naložio da se s rimskog Koloseuma odveze preko 2500 kola natovarene građe za izgradnju novih objekata, a papa Urban VIII. (1623. – 1644.) naredio je da se skine bronca s kupole Panteona i s krova atrija kako bi se pretočila u 80 topova.⁷⁸ Na istočnoj obali Jadrana uz primjere iz Salone, ogledni primjer je i izgradnja crkve sv. Donata, za čije su temelje i podnožje korišteni stupovi, žrtvenici i stele nekadašnjeg rimskog foruma.

Salonitanska građa bila je osobito pogodna za izgradnju obližnjih gradova i utvrda u nesigurnim vremenima XVI. stoljeća, ali se odvozila i preko mora. Iz prve polovice XVI. stoljeća sačuvan je dokument prema kojem je mletačka vlast naredila splitskom knezu i kapetanu Ivanu Krstitelju Molinu da iz solinskih ruševina donese mramorne stupove i druge ulomke za nadogradnju Duždeve palače u Veneciji.⁷⁹ Molin je među solinskim ruševinama pronašao pet mramornih stupova i u ožujku 1526. godine sklopio ugovor o njihovu ukrcavanju na lađu.⁸⁰

*(...) obvezali su se i obećali istome prejasnome gospodinu knezu da će iz ruševina i lokaliteta u Saloni na obalu mora ili na najpogodnije mjesto dopremiti njemu poznatih pet mramornih stupova kako bi bili spremni za utovar na lađe, sve to na njegov vlastiti trošak; njih (stupove) će dati utovariti na lađe uz pomoć mornara, obvezujući se sav ovaj posao dovršiti skupa i sigurno (...)*⁸¹

Da su stupovi uistinu prevezeni u Veneciju, potvrđuje darovnica splitskom brodograditelju Luki Dujmovu Pribiniću prema kojoj mu je Molin dao zemljište pred njegovom kućom u arsenalu.⁸²

(...) Pažljivo razmotrivši povjerenje i službe spomenutoga presvijetloga duždovog gospodstva koje se osobito odnose na dopremanje u marinu, i izvlačenje iz ruševina Salone nekoliko mramornih stupova za izgradnju palače spomenutoga presvijetloga

⁷⁸ MARASOVIĆ, 1983., 34.

⁷⁹ FISKOVIĆ, 1951., 198.

⁸⁰ FISKOVIĆ, 1951., 198-199.

⁸¹ Zahvaljujem prof. dr. sc. Jadranki Neralić na prijevodu s latinskog. Latinske izvornike objavio je FISKOVIĆ, 1951., 198-199, prema dokumentu DAZD-a, Splitski akti sv. 67, 39.

⁸² FISKOVIĆ, 1951., 198-199.

*duždevog gospodstva i za dovršenje nekih drugih njegovih poslova, uvijek je bio spreman kao što i nadalje to namjerava činiti (...)*⁸³

Taj nalaz bio je poticaj za nastavak potrage te je knez u vinogradu kliškog vojvode Ivana Sadije, u predjelu Mirinić, pronašao komad mramornog stupa. Budući da je taj ulomak besplatno ustupio vladi, gradski knez mu je u travnju 1526. godine predao posvjedočenje o toj usluzi.⁸⁴

*(...) vlast mi je zapovjedila da pronađem stupove i druga kamenja od mramora za izgradnju njihove palače. Pronađena su neka među drugim mramornim kamenjima za izgradnju njihove palače, te je među ostalim pronađen komad stupa od prugastog mramora u jednog vojvode Sadije po imenu Zuane Klišanina, koji se nalazi u ruševinama Salone na mjestu zvanom Umirinich u blizini zemljišta Matthia Masicha, Michele Psenichica i Marina Luchacicha Klišanina. Spomenuti Sadia je besplatno i rado dao navedeni komad stupa.*⁸⁵

Za vrijeme osmanlijskog prodora prema Jadranu početkom XVI. stoljeća, Klis se pokazao ključnom utvrdom za obranu jadranskih gradova. Ta teško osvojiva tvrđava osmanlijskim je napadačima zadavala velike brige. Kako bi spriječile opskrbu braniteljima tvrđave, osmanske su vlasti donijele odluku o podizanju utvrde na mjestu s kojeg bi kontrolirali kopneni i riječni put s juga. Za to se osobito pogodnim pokazalo mjesto nekadašnjeg salonitanskog bedema. Stoga su iskoristili dio istočnog bedema antičke Salone tako što su ga inkorporirali u istočni zid tvrđave. Za temelje ostalih zidova također su koristili priklesani kamen salonitanskih ruševina, a za sjeverni zid utvrde iskoristili su ostatke srednjovjekovne crkve na tom mjestu.⁸⁶

⁸³ Zahvaljujem prof. dr. sc. Jadranki Neralić na prijevodu s latinskog. Latinske izvornike objavio je FISKOVIĆ, 1951., 198-199, prema dokumentu DAZD-a, Splitski akti sv. 68, Spisi notara Dujma Lapi, 387.

⁸⁴ FISKOVIĆ, 1951., 199-200.

⁸⁵ Prijevod s talijanskog Ines Sedlar, prof. i Tihana Škorić, prof.

⁸⁶ Antičke ostatke zabilježili su početkom XX. stoljeća prvi istraživači Gradine, don Frane Bulić i Ljubo Karaman. Kada su tijekom obnove šezdesetih godina vođena zaštitna istraživanja, potvrđeni su ulomci ugrađeni u bedeme, a recentna istraživanja vođena na lokalitetu tijekom 2020. godine potvrdila su korištenje istočnog bedema Salone, što se moglo vidjeti na topografskom prikazu Francesca Carrare te katastarskom planu iz 1831., iako todo tada nije bilo potvrđeno. BULIĆ, 1913, 3-19.; KARAMAN, 1930., 186; KATIĆ, 1959., 67-68; MACHIEDO, 1969., 225-232. Voditelj istraživanja tijekom 2020. bio je D. Demicheli.

Veoma sličnu vijest gotovo stoljeće kasnije prenosi i splitski knez Marin Garzoni kada je podnio izvještaj mletačkoj vlasti 26. svibnja 1619. godine pišući da se Turci u Solinu učvršćuju uvelike raspolažući kamenom iz ruševina Salone.⁸⁷

*(...) imajući svaku pogodnost kamena ruševina antičkog grada Salone, gdje se i dan danas vide ostatci akvadukta, arkade i ostali objekti, imitacije takoreći slavnih rimskih (...)*⁸⁸

Nakon što je 1630. godine započela izgradnja bazilike *Santa Maria della Salute* u Veneciji, vrhovni providur Dalmacije i Albanije, Antonio Civran (1630. – 1632.) donio je 1632. godine odredbu, prema kojoj lađe koje putuju u Mletke moraju dovesti kamen s porušenih kula Dioklecijanove palače.⁸⁹ Izgradnji u Veneciji vjerojatno je bio namijenjen i salonitanski kamen.

Desetljeće kasnije, generalni providur u Dalmaciji, Leonardo Foscolo (1588. – 1660.) proglasom je 1647. naredio okupljanje seljaka koji će alatkama rušiti ostatke Salone kako ih Turci ne bi koristili za utvrđivanje. Naime, u mletačkom Senatu vodila se rasprava o tome treba li osvojene utvrde, poput Klisa, obnoviti ili do kraja porušiti jer su predviđali da su Turci još uvijek ozbiljna prijetnja te da bi u odmazdi mogli ponovno zauzeti izgubljena područja. Naposljetku je ipak donesena odluka da se utvrda Klis obnovi, a utvrda Greben (*Collina*) dijelom sruši, a dijelom modernizira.⁹⁰ Foscolo je tako i postupio, no uz to je još naredio i rušenje salonitanskih ostataka.

Ja, Leonardo Foscolo, za Presvijetlu Mletačku Republiku, glavni providur za Dalmaciju i Albaniju do rušenja Salone, osvojenoj s božjom naklonošću od strane naše vojske koja je postala ne toliko potrebna koliko korisna stanovnicima Splitske i Trogirske kao gradova najbližih za zadržavanje svake vojske i odbijanje neprijatelja koji je napadao gore navedene. U tom smislu su potrebni mnogi alati, kao što su motike i drugi primjereni alati s kojima bi se moglo raditi. U tu svrhu bismo uposlili sve ljude Kaštela, Splitske i Trogirske da od jutra svaki od njih sa motikama, lopatama i ostalim što imaju proizvoljno rade na porušenoj Saloni. Sigurni smo da će, bez drugih poticaja, svi raditi zbog društvene korisnosti i vlastitog boljitka.

*Iz galijske, Salone, 21. svibnja 1647.*⁹¹

⁸⁷ LJUBIĆ, 1879., 90.; FISKOVIĆ, 1951., 201.

⁸⁸ LJUBIĆ, 1879., 90.: „Havendo ogni commodità di pietre delle ruine della antica città di Salona, dove il dì d'oggi si veggono reliquie d'acquedotti, portici et altre fabbriche, emule per così dire famose romane.“; L. JELIĆ 1894, 34.

⁸⁹ U tu svrhu tragalo se za lako dostupnim mramorom još i u Puli te Poreču. FISKOVIĆ, 1951., 200–201.

⁹⁰ VRANDEČIĆ, 2022., 137.

⁹¹ JELIĆ, 1894., 36.

Slika 3. Coronellijev prikaz Salone za vrijeme Foscolova oslobođenja Klisa 1648. (V. M. Coronelli, 1694.; http://iccu01e.caspur.it/ms/internetCulturale.php?id=mag_GEO0011276&teca=GeoWeb+-+Marciana, 20.04.2011.)

Dio salonitanske građe iskorišten je tom prilikom za obnovu Kliške tvrđave.⁹² Za vrijeme Foscolove uprave (1645. – 1650.) započela je izgradnja i splitskih bedema⁹³ te je Salona postala idealno mjesto za nabavu dobrog kamena. Organizirano uzimanje kvalitetnog materijala može se pratiti i nakon njegove uprave, tijekom pedesetih i šezdesetih godina XVII. stoljeća putem izvještaja mletačkih providura. Alviso Cocco, izvanredni providur za Split i Trogir, izvijestio je sljedeće: (...) *po mjeri vremena i za neugodnosti prenošenja materijala svih vrsta, koji su se nosili iz Salone, a zatim je nastavio rad (...)*⁹⁴

Providur Antonio Bernardo (1656. – 1660.) nastavio je s korištenjem gotovog kamena, o čemu 16. studenoga 1656. godine obavještava vlasti, navodeći da je prenio iz Solina znatnu količinu velikog kamena (*buona quantità di pietre grandi*).⁹⁵ Jednako tako i providur Girolamo Contarini (1662. – 1664.) koristi salonitanski kamen za isplate radnicima iz studenog i prosinca 1663., te iz svibnja, lipnja i srpnja 1664.⁹⁶ Iz prosinca 1663. godine sačuvana je i potvrda da je podnarednik Lorenzo Rosi sa šestoricom vojnika sedam dana prevezio kamen iz Salone za utvrđivanje splitskih bedema.⁹⁷ Osim za potrebe javne izgradnje, salonitanskim se kamenom plaćalo za različite usluge. Sačuvan je dokument koji navodi da je vrhovni providur Pietro Valier, 24. studenoga 1678. dao dozvolu Jeronimu Kavanjinu za uzimanje kamena iz salonitanskih ruševina kao naknadu za izvršen posao.⁹⁸

(...) *da može bez ičijeg osporavanja uzimati malo kamenje sa salonitanskih ruševina sa zida Miglioja br. četiri. Zatim za bolje poslove veliko kamenje, koje se tamo nalazi ili s položaja po njegovom nahođenju i rasporedu u dužini za dvije stotine stopa (...)*⁹⁹

Za poznavanje povijesti i spomeničkog nasljeđa Salone osobito je značajno djelo Trogiranina Ivana Lučića (1609. – 1697.) *De regno Dalmatiae et Croatiae*¹⁰⁰

⁹² Relatione del Nobile Homo Alvisse Cocco proveditor straordinario di Spalato e di Traù, letta nell'eccellente collegio a 30 dicembre 1648., Archivio di Stato.; LJUBIĆ, 1896., 174; IVANIŠEVIĆ, 2009., 91.

⁹³ DUPLANČIĆ, 2007.

⁹⁴ BULIĆ, 1896., 174.

⁹⁵ LJUBIĆ, 1879., 90.; FISKOVIĆ, 1951., 201.

⁹⁶ DUPLANČIĆ, 2007, 16, 59.

⁹⁷ DUPLANČIĆ, 2007, 59. DAZD, Stara splitska općina, kutija 307, sv. 321, f. 2. *zapano sasi à Salona per servitio di questi Fortificationi*.

⁹⁸ CARRARA, 1991., 146.

⁹⁹ CARRARA, 1991., 147.

¹⁰⁰ LUCIUS, 1666.

(*O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*) u kojem je obradio antička literarna vrela koja govore o salonitanskom prostoru. Brojni autori u naredim stoljećima koriste upravo njegovo djelo kako bi upoznali antičku povijest Salone. Štoviše, Lučić je okupio brojne povijesne izvore u svome prikazu koji se koriste i danas.¹⁰¹ Za spomenike koji su vidljivi u Saloni u njegovo vrijeme, Lučić piše:

*O njenoj veličanstvenosti uistinu svjedoče ostaci amfiteatra, hramova, vodovoda i drugih građevina, a isto tako gotovo bezgraničan broj stupova, nadgrobnih spomenika i raznovrsnih mramora, prenesenih po različitim mjestima Dalmacije te ulomci znamenitih natpisa.*¹⁰²

I. Lučić je 1673. godine objavio i zbirku od ukupno 209 antičkih natpisa pod naslovom *Inscriptiones Dalmaticae* (*Dalmatinski natpisi*)¹⁰³ gdje je na jednom mjestu sakupio natpise, kako sam objašnjava, koje je zabilježio na svojim putovanjima ili ih je prepisao od svojih prethodnika (Johann Gruter, Marko Marulić) i suvremenika (Valerij de Ponte, Šimun Ljubavac, Franjo Divnić, Karlo Vrančić).¹⁰⁴ Među tim prijepisima nalazi se preko četrdeset salonitanskih natpisa.¹⁰⁵ Za dio natpisa navodi da ih je sam vidio te ispravlja njihova čitanja usporedbom s ranijim korpusima.¹⁰⁶ Rijetko navodi mjesta na kojima je zatekao salonitanske spomenike – tek za tri natpisa je donio podatak da su iz blizine ruševina amfiteatra¹⁰⁷ te je prepisao četiri natpisa ugrađena u zvonik splitske katedrale.¹⁰⁸

¹⁰¹ KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1991., 15.

¹⁰² LUČIĆ, 1986., 238, 239.

¹⁰³ IOANNES LUCII, *Inscriptiones Dalmaticae*, Venetiis 1673. (<https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=581794>, pristupljeno 10. 5. 2024.)

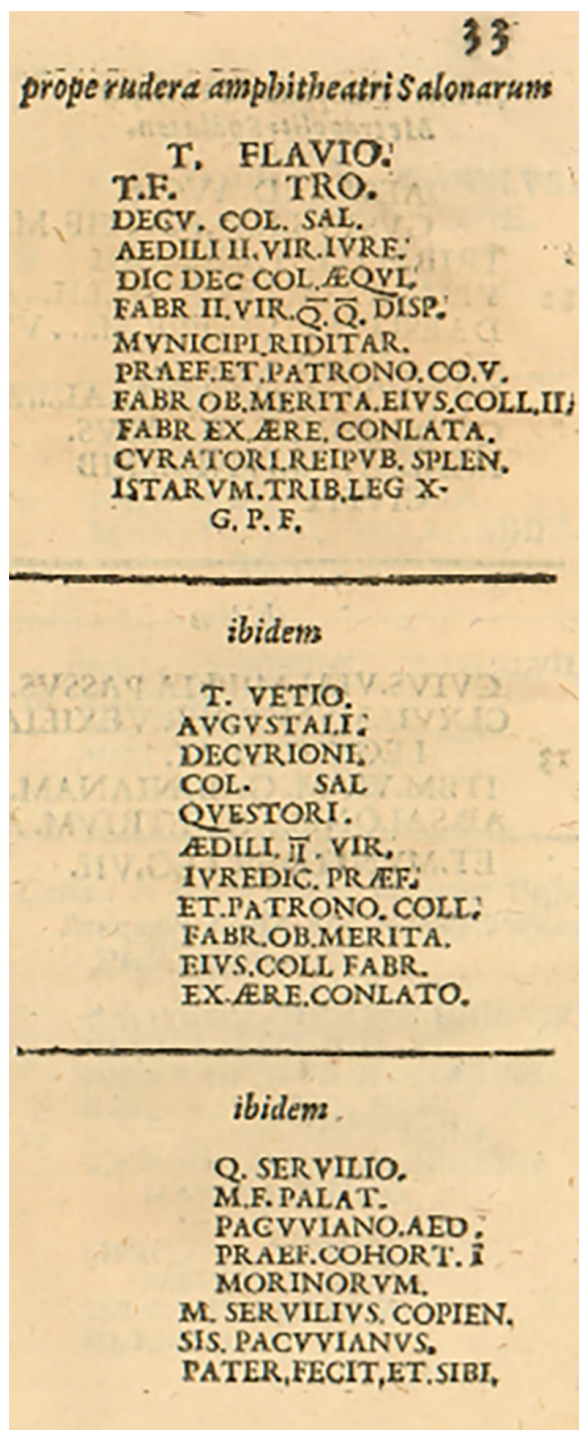
¹⁰⁴ LUCII, 1673., 3.; NERALIĆ, 2012., 312.

¹⁰⁵ NERALIĆ, 2012., 311-313.

¹⁰⁶ LUCII, 1673., na str. 24 navodi 4 natpisa za koje kaže: „Ex schedis meis antiquis inscriptiones repertae Salonis“.

¹⁰⁷ LUCII, 1673., 33. „In prope rudera amphitheatri Salonarum.“

¹⁰⁸ LUCII, 1673., natpisi br. 12, 13, 14 i 15, na str. 34.

Slika 4. Prijepis salonitanskih natpisa otkrivenih u blizini amfiteatra u djelu I. Lučića (Lucii, 1673., 33)

4.3. Opisi Salone u putopisima XVI. i XVII. stoljeća

Putopis je, za razliku od drugih književnih vrsta, pogodan medij za likovne ilustracije, pa ne iznenađuje da su takva djela, osim kartama, nerijetko obogaćena i crtežima arhitektonskih i kiparskih djela. U razmatranju izgleda istočne obale stoga su putopisi nezaobilazna građa. Tijekom XVI. i XVII. stoljeća putovanje Balkanskim poluotokom i dalje predstavlja smion pothvat,¹⁰⁹ pa je tek svojevrstan avanturizam poticao pojedince na otkrivanje nepoznatih krajeva te donošenje novih spoznaja Zapadu. Radoznali putnici pišu putopise, uglavnom u obliku dnevnika, s obiljem subjektivnih dojmova i razmišljanja te bilješki i zapažanja koje su vodili tijekom obilaska jadranske obale i njezinih gradova. Ponekad su njihova putovanja potaknule vlasti, pa su opisi krajeva oblikovani kao izvješća, odnosno cilj im je bio prikupljanje određene kategorije podataka. O dalmatinskim krajevima pišu i državni službenici (činovnici, providuri, knezovi, kapetani) koji sastavljaju službene izvještaje o stanju u provinciji ili kraju svoje službe. Najčešće pritom donose crtice o političkim, društvenim, ekonomskim i socijalnim prilikama, o prirodnim i povijesnim znamenitostima, običajima te geografskim značajkama. Takvi zapisi pružaju uvid u vanjsku perspektivu – hetero predodžbu, odnosno uvid u poimanje prostora Dalmacije kakvim ga vide i doživljavaju stranci. Stoga su hetero predodžbe uz auto predodžbe (domaće opise), neizostavne u proučavanju života i zbivanja na dalmatinskoj obali. Iako je većina putopisaca uglavnom koncentrirana na opise svakodnevnice jer je to aspekt koji traži publika kojoj su putopisi namijenjeni, neki autori pišu i o povijesti krajeva koje obilaze te o spomenicima koje zatječu, kao izravnim svjedocima svoga vremena. Pišući uglavnom o „slavnoj“ dalmatinskoj prošlosti, osvrću se i na zatečene spomenike. Prizvuk koji se pritom provlači u njihovim djelima dok pišu o kulturi i baštini uglavnom je utopijski, arkadijski. Međutim, ogoljivanjem umjetničkog diskursa, ta djela mogu poslužiti kao izvor za razumijevanje odnosa prema spomenicima i naslijeđenoj baštini, ali i za prepoznavanje i opisivanje samih spomenika o kojima su takva svjedočanstva često jedini trag. Jedan od prvih opisa bio je onaj mletačkog sindika Zan Batiste Giustiniana.¹¹⁰ On je

¹⁰⁹ Brojne su nedaće pratile putnike; od bolesti i moguće pljačke (gusarstva ako se putuje obalom), do poteškoća u nalaženju smještaja, nemogućnost iznalaženja prijevoza, neprohodnih krajeva i sl.

¹¹⁰ Kod prvih objava njegovih bilježaka, Šime Ljubić (1822.-1896.) se potpisuje kao Giovanni Battista Giustiniano. Kao Giovannija Giustiniana ga navodi i Alberto Fortis. Ljerka Šimunković je prilikom transkripcije i prijevoda djela na hrvatski navela da je autor sam sebe pak nazivao Zan Battista Giustinian. LJUBIĆ 1877.; ŠIMUNKOVIĆ, 2011.a.

zajedno s drugim sindikom,¹¹¹ Antoniom Diedom u proljeće 1553. godine po nalogu mletačkog Senata obišao Dalmaciju te uz izvještaj vlastima napisao znatno obimniji putopis *Itinerario in cui si describe la Dalmazia*:

*Plemenitost, veličina i uzvišenost grada Salone vidljiva je iz svodova i lukova predivnog kazališta, koji se i danas vide i od velikih stijena finog mramora razbacanih i skrivenih po tim poljima. Vidljiva je iz lijepog stupa izgrađenog od tri komada mramora koji još uvijek stoji u dnu mjesta prema moru gdje se kaže da je bilo brodogradilište, te po mnogim predivnim i izvrsnim lukovima poduprtim visokim stupovima u mramoru, čija je visina na dohvat ruke, poviše kojih je vodovod koji je dovodio vodu iz Salone u Split. (...) Uokolo se vide i različite ruševine i razvaline velikih palača. Na mnogim predivnim mramornim pločama čitaju se mnogi antički natpisi, ali zemljište, koje ga okružuje, sadrži u sebi zakopano dravno kamenje i ljepše stvari.*¹¹²

Giustinianov opis ne pruža dovoljno preciznih podataka za identifikaciju lokaliteta; može se pretpostaviti da je *kazalište* o kojem piše amfiteatar, jednako kao i kod ranijih opisa (Toma Arhidakon, Marko Marulić). Očigledno je da opisuje i rimski akvadukt, čiji su ostaci opisani, a i naslikani i u drugim djelima, no o ostalim lokalitetima (*razvaline velikih palača*) teško je nagađati.

Nepuno stoljeće kasnije, 1636. godine, u Londonu je britanski putopisac Henry Blount (1602.-1682.) tek kratko zabilježio da su Saloni nema nikakvih ostataka osim *jadnih* Dioklecijanova vodovoda.¹¹³

Krajem XVII. stoljeća lionski liječnik i antikvar Jacob Spon (1647. – 1685.) i Englez George Wheler (1650. – 1723.) objavili su putopisno djelo *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant* koje je steklo veliku popularnost čim je objavljeno te je prevedeno na više jezika.¹¹⁴ Takva recepcija djela ostavila je značajan utjecaj i trag na poimanje istočne obale Jadrana u onodobnim, ali i europskim kulturnim krugovima što se može pratiti kroz radove niza autora koji se osvrću na njihov rad.¹¹⁵ Putopis J. Spona pokazuje težnju prema empirijskom

¹¹¹ *Sindici inquisitori* bili su sindici istražitelji koje je Senat povremeno slao u Dalmaciju kako bi nadzirali državnu upravu. Više kod: ŠIMUNKOVIĆ, 2011.a.

¹¹² LJUBIĆ 1877., 212; ŠIMUNKOVIĆ, 2011.a, 49-50.

¹¹³ BLOUNT, 1636.. 6.

¹¹⁴ Jacob SPON, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, Fait aux années 1675, 1676*. Tome I, Lyon, 1678., Amsterdam, 1679.; George WHEELER, *A journey into Greece by George Wheler Esq.; in the company of dr. Spon of Lyons*, London, 1682. Osim na francuskom i engleskom, djela su objavljena i na drugim europskim jezicima.

¹¹⁵ Zanimljivo je da su na djelo upućene i kritike. Tako je I. Lučić je u pismu Valeriju de Ponte-u pisao da je djelo nepouzđano jer su autori lakovjerno povjerovali u neistinite predaje

pristupu, odnosno ima naglašen informativni karakter namijenjen ciljanoj publici. Spon je imao namjeru prikupiti podatke o kulturnim spomenicima područja kojima je putovao, što odgovara akademskom kolekcionarskom duhu vremena u Francuskoj.¹¹⁶

Autori su tekst popratili grafičkim prikazom spomenika i građevina koje su ukratko i opisali. Od antičkih su spomenika u Splitu posebnu pozornost posvetili Dioklecijanovoj palači. Uz opise dijelova palače i tlocrta, napominju da su u zvoniku zapazili antičke spolije iz Salone:

*...mramor i lijepi kameni materijali uzeti su iz ruševina Salone, među kojima smo pronašli i neke natpise koji govore o ovom gradu.*¹¹⁷

O Saloni pišu da je nekad bio slavan grad smješten u prekrasnoj ravnici između planine i morskog zaljeva, a sad se vide tek ostatci koliba i nekoliko mlinova. Navode da su ih Morlaci odveli:

*(...) da među tim ruševinama vidimo grobnicu za koju su rekli da je grobnica sv. Dujma; prvog biskupa Salone i učenika svetog Petra, a u blizini još dvije grobnice, svetog Anastazija i svetog Rainera na istome mjestu. Staza koja vodi do Klisa prije je nosila ima Via Gabiniana, kako sam saznao iz drevnog natpisa.*¹¹⁸

G. Whelerov opis u djelu *A journey into Greece* vrlo je sličan, no uz navedeno, on još dodaje da se uz rijeku nalaze ostatci akvadukta usmjerenog prema Splitu, za koji pretpostavlja da je bio sagrađen za opskrbu Dioklecijanove palače.¹¹⁹ J. Spon pak na kraju svog putopisa navodi da je prepisao mnoštvo natpisa s čitava putovanja, što bi zahtijevalo zasebno izdanje, pa u tom djelu donosi samo one koje i spominje u tekstu. Ostale je objavio 1679. u djelu *Miscellanea eruditae antiquitatis* gdje od salonitanskih spomenika donosi uglavnom prijepise natpisa koje je preuzeo, kako sam navodi, iz Marulićeva i Lučićeva djela.

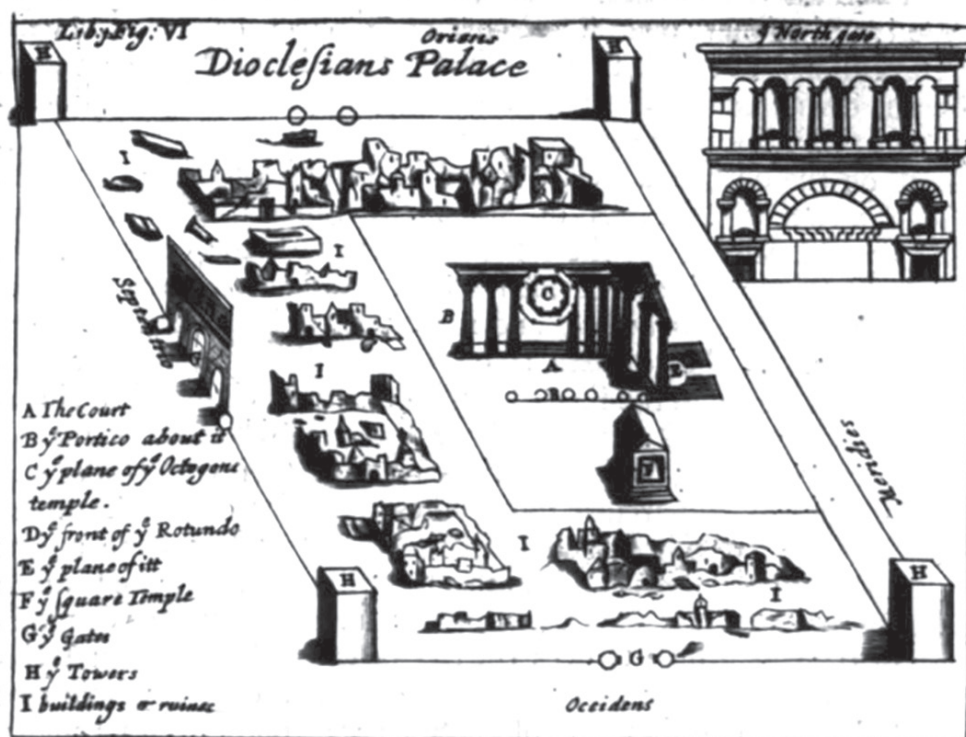
te da, ono što nisu vidjeli, nadomještaju maštom. Nepouzdanim u crtežu ih je smatrao i J. B. Fischer von Erlach, koji navodi da nisu bili dovoljno posvećeni radu. POPARIĆ, 1907., 88, 91, pisma 102., 104; o Fischeru vidi poglavlje: Prvi arhitektonski crteži akvadukta.

¹¹⁶ LEVAČIĆ, 2010., 31.

¹¹⁷ SPON, WHELER 1679., 102. (pristupljeno 18. 5. 2024., <https://doi.org/10.11588/diglit.4268#0130>)

¹¹⁸ SPON, WHELER 1679., 107-108. (pristupljeno 18. 5. 2024., <https://doi.org/10.11588/diglit.4268#0130>)

¹¹⁹ WHELER, 1682., 19. (pristupljeno 18. 5. 2024., https://archive.org/details/bim_early-english-books-1641-1700_a-journey-into-greece-_wheeler-sir-george_1682/page/18/mode/2up?q=dioc)

---ESAR DIVI AUGUSTI F.
AUGUSTUS IMP. PONTIF. MAX.
TRIB. POTEST. XXI COS. III.
VIAM A SALONIS AD---ASTEL
DAESITIATUM PER M---UUM
CLUVI MUNIT
ET IDEM VIAM ADIA---LN
QUOD FILI---IBUS
A SALONIS MUNIT PERM---SSUUM
CLVIII.

CUJUS VIA L. MILLIA PASSUUM SUNT
CLXVII MUNIT PER VEXILLARIOS
LEG. VII. ET XI
ITEM VIAM GABINIANUM
AB SALONIS ANDETRIUM APERUIT
ET MUNIT PER LEG. VII.

Slika 5. Whelerov prikaz antičkih ostataka Dioklecijanove palače i prijepis salonitanskih natpisa iz zvonika katedrale (Wheler, 1682., 17-18.)

4.4. Salonitanski spomenici na kartografskim prikazima

U trenutku njezina nastanka, osnovna namjena svake karte je pojednostavljen, dvodimenzionalni prikaz trodimenzionalnog prostora, a predstavljeni podatci rezultat su kartografove kreativnosti i odabira.¹²⁰ Kod povijesnog sagledavanja prostora Salone, spomenika i procesa koji su utjecali na njihovo poimanje, kartografski izvori imaju iznimno važnu ulogu. Izučavanjem morfoloških i funkcionalnih obilježaja na kartama, moguće je pratiti promjene u prostoru do kojih je dolazilo tijekom vremena.

Vizualna svjedočanstva ruina nalazimo na vedutama Splita, Solina i Klisa, koje su izradili kartografi i mjernici za potrebe naručitelja. Za prikaz gradova u Dalmaciji tijekom sredine XVI. stoljeća uglavnom se autori ugledaju na rad vrsnog kartografa, Šibenčanina Martina Kolunića Rote (1532. – 1582.).¹²¹ Njegov prikaz panorame Splita nastao je oko 1570. godine, a na njemu se jasno vide i ostatci antičkoga grada.¹²² Salona je prikazana u ruševinama, a precizno je prikazan stup, koji dominira u prostoru; niz arkada uz more koje slobodno stoje u prostoru; te ostaci dviju većih građevina. Kod ostataka zapadno smještene građevine vidljiva je polukružna apsida te zidovi koji se nastavljaju na apsidu, a druga građevina prikazana je kao polukružna zgrada na dva kata, raščlanjena lukovima. (Slika 6.)

Ovakve prostorne odrednice zasigurno su vjerno prikazane jer je teško ne zamijetiti snažan pečat koji su ostavljale u vizualnoj percepciji grada. Na to ukazuje činjenica da se Kolunićev kartografski prikaz skladno nadopunjuje sa zapisom mletačkog sindika Z. B. Giustinianija iz 1553. godine: *Plemenitost, veličina i uzvišenost grada Salone vidljiva je iz svodova i lukova predivnog kazališta (...) Vidljiva je iz lijepog stupa izgrađenog od tri komada mramora koji još uvijek stoji u dnu mjesta prema moru gdje se kaže da je bilo brodogradilište (...) Uokolo se vide i različite ruševine i razvaline velikih palača.*¹²³

¹²⁰ Prema definiciji karte u Hrvatskoj enciklopediji (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/karta>, pristupljeno 28. 5. 2024.)

¹²¹ Dominantne okosnice grada prikazane na Rotinoj veduti (stup, zid u blizini obale raščlanjen arkadama te polukružna građevina) ponavljaju se na Camocijevu prikazu iz 1571. godine (*Isole famose, porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Cristiani, et al Sig.or nouamente poste in luce*, Venecija, 1571.), Rosaccijevu iz 1606. (*Viaggio da Venetia à Constantinopoli per mare e per terra da Gioseppo Rosaccio con breuita descritto*, 1606.) te Dilichovu iz 1609. godine.

¹²² DUPLANČIĆ, 1999., 7.

¹²³ ŠIMUNKOVIĆ, 2011.a, 49-50.

Giovanni Francesco Camocio (Camocius, Camotius, Camotio; Giovani, Gioan) objavio je 1571. godine¹²⁴ također prikaz Splita s okolicom na kojem se vide i ostaci Salone. Na njegovoj karti ponovno se jasno ističe stup te zid u blizini obale raščlanjen arkadama. Uspoređujući Camocijev prikaz s Rotinim, uočena je znatno bolja kvaliteta šibenskog grafičara.¹²⁵ Je li neke karte gravirao sam Camocio, mada se potpisivao kao izdavač, a ne autor, može se samo nagađati.¹²⁶ Giuseppe Rosaccio (1574. – 1606.) je u suradnji s Giacomom Francom objavio djelo *Viaggio da Venetia a Constantinopoli*¹²⁷ u kojem se na prikazu Klisa jasno vide elementi salonitanskih ostataka. Gotovo istovremeno su nastali prikazi flamanskog grafičara Dominika Custodisa (Custos, cca. 1560.-1612.) te njemačkog topografa i inženjera, Wilhelma Dilicha (1571.-1655.).

Camocijev prikaz iz 1571. godine,¹²⁸ prikaz D. Custodisa iz 1596. godine, Rosaccijev iz 1598. te Dilichov prikaz iz 1609. godine ponavljaju dominantne okosnice grada prikazane na Rotinoj veduti. Rotin prikaz, za razliku od svih koji slijede ima više detalja: gledajući od zapada prema istoku, mogu se jasno vidjeti kule, sjeverno od njih monumentalna građevina s apsidom, a južno, neposredno uz obalu, zid raščlanjen arkadama. Istočnije od njega slijedi stup, a potom ponovno zid s lukovima. Sjeverno od toga zida nacrtana je ruševna građevina, a nešto sjevernije od nje, monumentalna građevina na dva kata koji su raščlanjeni arkadama. (Slika 7.)

Kod Camocija i Rosaccija ponavlja se prikaz: kula na zapadu, stup uz obalu,¹²⁹ polukružna građevina raščlanjena arkadama. No, Custodis i Rosaccio donose i prikaz zida, koji se pruža u pravcu sjever - jug, a dimenzijama se ističe među ostalim ruševinama. Na svim kartama taj je segment prikazan trodijelno, a po sredini su ucrtana vrata te se vjerojatno radi o sačuvanom, tada vidljivom dijelu bedema s ulazom. (Slika 1. i 8.)

¹²⁴ *Isole famose, porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Cristiani, et al Sig.or nouamente poste in luce*, Venecija, 1571.

¹²⁵ KISIĆ, 2005., 314-315.

¹²⁶ KISIĆ, 2005., 314-315.

¹²⁷ *Viaggio da Venetia à Constantinopoli per mare e per terra da Gioseppo Rosaccio con breuita descritto*, venetia, 1598.

¹²⁸ *Isole famose, porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Cristiani, et al Sig.or nouamente poste in luce*, Venetia, 1571.

¹²⁹ Vjerojatno se radi o istom stupu kojeg spominju i pisani izvori, a označavao je mjesto granice splitske općine, uz mjesto koje je služilo za ukrcaj salonitanskog kamena. Vidi poglavlje 3.2. Salonitanski spomenici u službenim dokumentima do XV. stoljeća.

Slika 6. Salona na prikazu panorame Splita Martina Kolunića Rote 1558., detalj
(Zbirka zemljovida i atlasa NSK, <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=10183>)

Slika 7. Prikaz salonitanskih ostataka na panoramskom prikazu Splita prema Camociu
(G. Camocio, 1571.)

Slika 8. Veduta Klisa s prikazom Salone iz Rosaccijeva izolara (G. Rosaccio, 1598.)

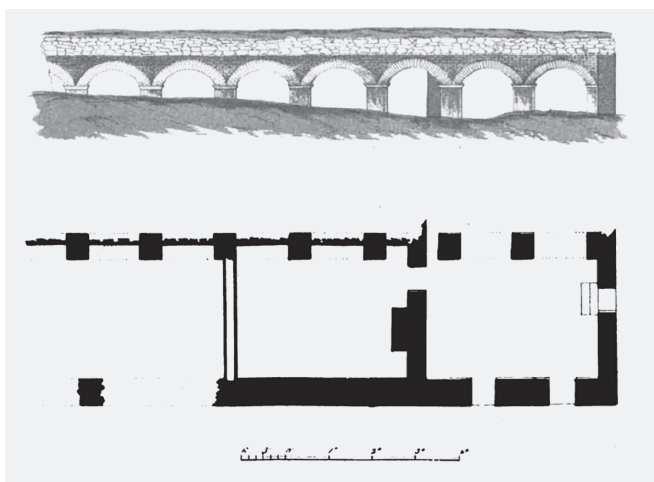
Slika 9. Prikaz Salone u knjizi W. Dilicha 1609.

Arhitektonska forma s lukovima ucrtana je na većini kartografskih prikaza u južnom dijelu grada, prateći obalnu liniju. S obzirom na karakterističan izgled arkada postavljenih u nizu, nameće se pitanje o kojem je spomeniku riječ. Približno na tome mjestu, Francesco Carrara (1812. – 1854.) je u istraživanjima 1848. godine, istočno od teatra zabilježio sedam lukova od kojih je ostalo vidljivo tek 6 piona s pripadajućim međulukovljem.¹³⁰ Iste lukove nacrtao je i Mijat Sabljar (1790. – 1865.) u svojoj putopisnoj bilježnici br. 15.¹³¹ Tako upečatljiv reper u strukturi Salone zabilježen je još i u antici, na Trajanovu stupu u Rimu koji govori o vojnim pohodima protiv Dačana, koje je vladar uspješno okončao 106. godine. Na reljefu koji prikazuje carev dolazak u Salonu isklesane su dominantne točke grada – teatar, hram, te u prvom planu izdužena, arhitektonski raščlanjena struktura s lukovima na kojoj se odvija ritualno žrtvovanje.¹³² Smještena u prvom planu, s forumsko-teatarskim sklopom u pozadini, u potpunosti se uklapa u topografsku sliku grada. Moguće je dakle da kartografski prikazi, putopisi i provedena istraživanja, donose prikaz istog spomenika – lukova koji su svojim karakterističnim izgledom plijenili pažnju posjetiteljima grada još od antike.

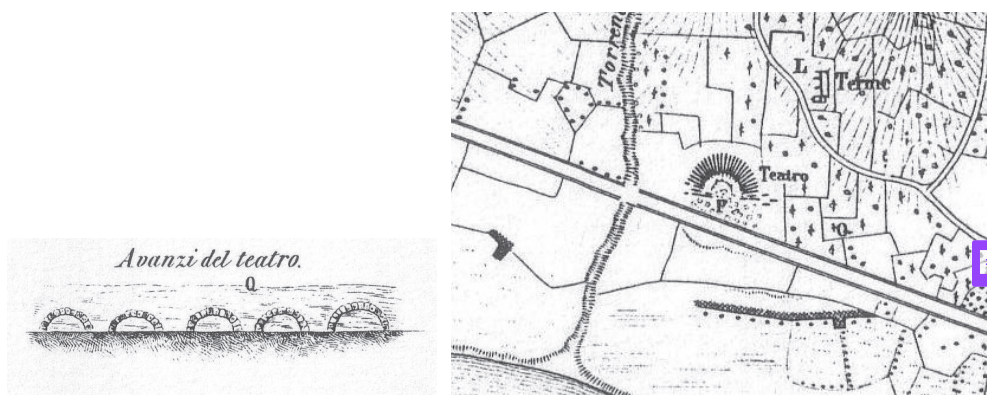
¹³⁰ Na južnom bridu k. č. 3592 i 3598. F. Carrara i F. Lanza smatrali su da se radi o dijelu vodovoda, dok ih je E. Dyggve interpretirao kao lučko skladište, silos (*horreum*). F. Clairmont je bio skloniji interpretaciji lukovlja kao horeuma te je naglasio njegovu ulogu platforme na koju se naslonio forum. S obzirom na blizinu luke, Duje Rendić-Miočević naglasio je mogućnost njihove uporabe kao magazinskih ili trgovačkih prostora, a N. Cambi smatra da su lukovi služili za premošćivanje Jadra, odnosno za propuštanje vode u more. J. Jeličić Radonić priklonila se mišljenju da se radi o lučkim skladištima te primjećuje da se uz obalno područje nalazi niz dugih uskih parcela što odgovara pružanju lučkih magazina. CARRARA, 1991., 185-186.; LANZA, 1856., 20.; BRØNDSTED, DYGGVE, 1928., 25.; DYGGVE, 1991., 250.; CLAIRMONT, 1975., 12.; RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1977., 59.; CAMBI, 2010., 155.; J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2022., 97.

¹³¹ Ministarstvo Kulture i medija, Mijat Sabljar, Putna bilježnica 15, Građu stručno obradio i katalogizirao Krešimir Galović, Signatura: MK-ROMS-PB/15. M. Sabljar je uz prikaz lukova napisao da se radi o „kupalištu“. No, dalje piše i da se vide s ceste, a prema slijedu u bilježnici, nalaze se u blizini teatra. Kako u blizini teatra, a ni uz cestu nisu arheološki potvrđene terme, dok ostatci horeuma jesu, može se zaključiti da Sabljar prikazuje lukove horeuma, odnosno tada vidljive ostatke lučkih skladišta, koje donose i drugi autori.

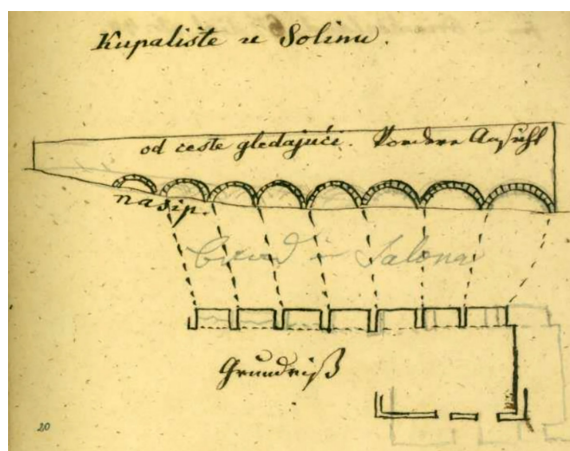
¹³² Usp. O Saloni kao postaji cara Trajana na putu prema Daciji; CICHORIUS, 1900., 59-76, tab. 3, br. 225-228; CLAIRMONT, 1975., 32 i d.; CAMBI, 1991., 20; CAMBI, 2001., 148 i d; SUIĆ, 2003., 309 i d; CAMBI, 2010. C. Cichorius je u tim lukovima također vidio dominantnu odrednicu grada, ali ih je poistovjetio s lokalitetom Pet mostova. N. Cambi i Clairmont također smatraju da je u navedenoj sceni prikazana Salona, dok je Suić vidio Zadar. Postoje i druga mišljenja, poput S. Stuchija, da je riječ o Trstu ili A. Degrassija da se radi o Dirahiju. Vidi kod CAMBI, 2010., 153. Raniju literaturu o Trajanovom stupu vidi kod: CAMBI, 2010., 135.

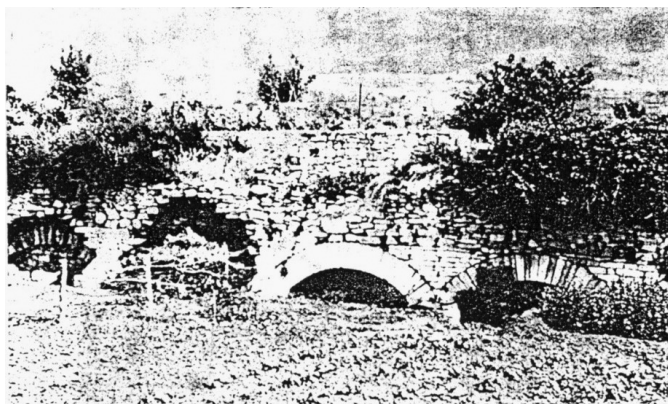
Slika 10. Prikaz lukova uz cestu prema F. Carrari (F. Carrara 1850, sl. 15.)

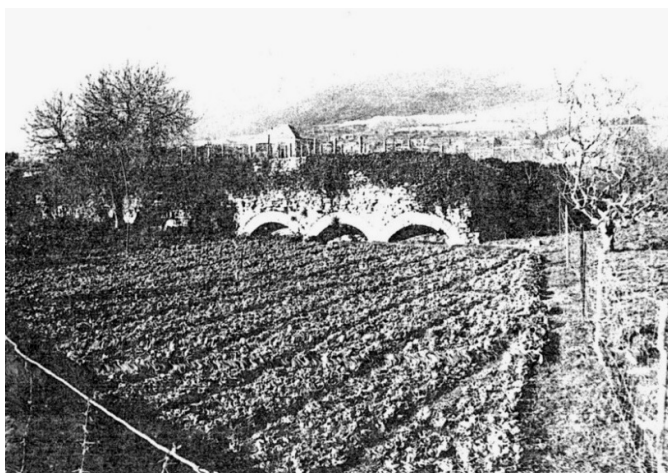
Slika 11. Crtež i položaj lukova uz cestu prema F. Lanzi (F. Lanza 1856, t. I, sl. Q.)

Slika 12. Crtež i položaj „kupališta” prema M. Sabljaru (M. Sabljari, MK-ROMS-PB/015 str. 34)

Slika 13. Fotografija lukovlja interpretiranog kao horreum (D. Rendić-Miočević 1977., sl. 106.)

Slika 14. Fotografija lukovlja interpretiranog kao horreum (C. W. Clairmont 1975., pl. 1.)

Slika 15. Prikaz Salone na Trajanovom stupu u Rimu s prikazom karakterističnih lukova uz obalu (Scena 86, https://www.trajans-column.org/?page_id=578#PhotoSwipe1720070389822)

SALONITAN SITES AND MONUMENTS IN THE SOURCES OF THE 16TH AND 17TH CENTURY

Following the changes brought by the XV century in the field of cultural, economic and political development, a humanist worldview was spreading in Europe. In an effort to overcome the medieval tradition and establish continuity with antiquity, work was done on a kind of restoration of the achievements of that time, whose models were set as default paradigms, a canon of forms that one strives to reach. Although medieval monasteries were places where ancient sources were copied and preserved, at the time this was no longer sufficient. In order to revive, familiarize and research the ancient heritage, as well as renew it, manuscripts of Roman and Greek authors and epigraphic monuments as original witnesses of their time were a primary target of search. In the area of overall cultural and educational activities, the European social elite enthusiastically strived to build on the Antiquity. Diligent work was done on the collection of antiquities, either through transcribing and creating corpora or by forming collections of inscriptions. In addition to transcription, humanists also interpreted inscriptions in their works. Such descriptions of monuments are mostly tendentious, as their authors at the same time try to penetrate into the deeper sense and meaning of the message carried by the inscription, but also to find a direct connection with their own era. The center of activity was Italy, and the main actors were the Pope and the nobility. The royal houses and nobility of Great Britain and France, taking a cue from the events on the Apennine peninsula, strive to create an equal cultural and intellectual atmosphere in their own circles. The first corpora of inscriptions were written and the first private lapidaries were created. Such an approach gradually created the foundations for a research-collecting relationship with ancient monuments throughout Europe. The formation of private collections allowed for a creation of market of antiquities and the transfer of monuments.

The Salonitan monuments were ideal materials used to demonstrate an active living of the humanist worldview. The abundance of epigraphic material was within easy reach of Split and Trogir. In his work *In epigrammata priscorum commentarius*, written around 1503 – 1510, Split author Marko Marulić (1450 – 1524) offered copies of inscriptions from the monuments which, he toured together with his friend and fellow citizen Dmine Papalić among the Salonitan ruins and copied from Papalić's home lapidary, as he states in a letter from 1510.

The *In epigrammata* corpus contains 141 ancient inscriptions from different cities, e.g. Rome, Naples, Florence, Milan and the eastern Adriatic cities, including 29 Salonitan inscriptions. Marulić accompanied the transcriptions with comments in which, along with reading the inscriptions and explaining epigraphic abbreviations and historical data, he often offered his reflections on morality.

The palace of Dmine Papalić, and thus the collection of monuments, was inherited by the dalla Costa family, followed by those of Dalabello and Katalinić. Today, the Museum of the City of Split is located there. Along with the palace, these families also inherited monuments, which is a fact we learned from Carl Lanza, the first honorary director of the Archaeological Museum in Split, who stated that the monument about the construction of the Salonitan ramparts belonged to the venerable Mr. Pietro della Costa. The richness and representativeness of Papalić's collection is indicated by the fact that Theodor Mommsen (1817 – 1903) called it Museum Papalinum as early as the middle of the 19th century, although numerous inscriptions had already been blown up by then.

Interest in the ancient heritage during Humanism and the Renaissance did not imply an interest in the protection of that heritage. Although the creation of collections of monuments, in the first line of inscriptions, was recorded during that time, other monuments mostly remained in the shadows and were mostly used as high-quality building materials. Salonitan corpora was particularly suitable for the construction of nearby towns and forts in the uncertain times of the 16th century, but it was also transported across the sea. A document has been preserved from the first half of the 16th century according to which the Venetian authorities ordered the governor of Split and captain Ivan Krstitelj Molin to bring marble columns and other fragments from the ruins of Solina for the extension of the Doge's Palace in Venice. Molin found five marble columns among the ruins of Salona and in March 1526 concluded a contract for loading the columns on a ship. This finding was an incentive to continue the search, and the governor found a piece of a marble column in the vineyard of Ivan Sadija, Duke of Klis, in the area of Mirinić.

In order to take over Klis as soon as possible, the Ottoman invaders built the Gradina fortress, using the Salonitan *spolia* and the eastern rampart of the ancient city, and incorporated it into the eastern wall of the fortress.

Visual evidence of the ruins can be found on the maps of Split, Solin and Klis, made by Venetian cartographers and surveyors. The quality of their works varies due to often simplification of the representations, especially the earlier ones. The former Roman metropolis is indicated by the universal signifiers of ancient

remains – broken arches, isolated columns, remains of ruined walls. Namely, the monuments were rarely or almost never displayed on their own. They mostly have a secondary role of emphasizing some primary message. The authors often took over the representations from each other. The work of the excellent cartographer Martin Kolunić Rota (1532 – 1582) from Šibenik was often used as a model. His depiction of the panorama of Split was created around 1570. From the Salonitan ruins, you can clearly see the column that dominates the space, the remains of two larger buildings (one of which has a visible semi-circular apse and walls, and the other on two floors divided by arches) and the arcades by the sea. This *veduta* is harmoniously complemented by the record of the Venetian syndic inquisitor Giovanni Battista Giustinian from 1553.

Provveditore Antonio Bernardo (1656 – 1660) continued to use ready-made stone, which he informed the authorities about on November 16, 1656, stating that he had transferred a considerable amount of large stone (*buona quantita di pietre grandi*) from Solin. In the same way, the provveditore Girolamo Contarini (1662 – 1664) used the Salonitan stone for payments to the workers in November and December 1663, and in May, June and July 1664. A certificate from December 1663 has also been preserved, testifying that Sergeant Lorenzo Rosi with six soldiers transported stone from Salona for seven days to strengthen the walls of Split.

A Trogir born Ivan Lučić (1609 – 1697) published a collection of a total of 209 ancient inscriptions under the title *Inscriptiones Dalmaticae* (Dalmatian Inscriptions) in 1673, where he brought transcriptions of over forty Salonitan inscriptions. His work *De regno Dalmatiae et Croatiae* (On the Kingdom of Dalmatia and Croatia) is also significant for the history of Salona, in which he dealt with ancient literary sources that speak about the Salonitan area, and at the same time included the majority of sources still used today.

The construction of the Split fortifications began during Foscolo's administration (1645-1650), and Salona became an ideal place for procurement of good stone. The organized extraction of quality material can be traced even after his administration, during the 1650s and 1660s, through the reports of Venetian provveditori.

Giovanni Francesco Camocio (Camocius, Camotius, Camotio; Giovani, Gioan) also published a depiction of Split and its surroundings in 1571, showing Salonitan remains, where he clearly highlights a column and a wall near the coast divided by arcades. Comparing Camocio's depiction to Rotino's, one can

notice a significantly better quality of the Šibenik graphic artist. Whether some maps were engraved by Camocio himself, although he signed as a publisher rather than an author, can only be speculated. Camocio's depiction from 1571, D. Custodis' from 1596, Rosaccio's (Giuseppe Rosaccio (1574-1606)) from 1606, and Dilich's from 1609 repeat the dominant features of the city shown in Rotino's view. Rotino's depiction, unlike all that follow, has more details: looking from west to east, towers can be clearly seen, to the north of them a monumental building with an apse, and to the south, right by the coast, a wall divided by arcades. Further east, there is a column followed by another wall with arches. North of this wall, a ruined building is drawn, and somewhat north of it, a monumental two-story building divided by arcades.

The tower to the west, the column by the coast, and the semicircular building divided by arcades are repeated in Camocio and Rosaccio's depictions. However, Custodis and Rosaccio show a wall extending north-south, which stands out for its dimensions among other ruins in their depictions. On all maps, this segment is shown in three parts, with a gate drawn in the middle, likely representing a preserved part of the fortifications with an entrance to the former ancient city.

The architectural form with arches is depicted in all the renderings. Given its characteristic form, following the coastline, the question arises as to which part of the city it represents. In his 1848 research, Francesco Carrara (1812-1854) depicted seven arches east of the theatre, of which only six pylons with their corresponding arches remain visible (image 46). These same arches were also drawn by Mijat Sabljarić (1790-1865) in his travel journal. Such a striking landmark in the city's structure was also recorded in antiquity. On Trajan's Column in Rome, which details the military campaigns against the Dacians, successfully concluded in 106 AD, the relief depicting the emperor's arrival in Salona features the city's dominant points: the theatre, the temple, and in the foreground, an elongated, architecturally segmented structure with arches where a ritual sacrifice takes place. Positioned in the foreground, with the forum-theater complex in the background, it perfectly fits the city's topographic layout. It is possible that cartographic depictions, travel writings, and conducted research present the same monument - the arches that captivated the attention of city visitors.

5. SALONITANSKI LOKALITETI I SPOMENICI U IZVORIMA XVIII. STOLJEĆA

Intelektualni i kulturni život Europe na kraju XVII. i tijekom XVIII. stoljeća obilježen je novim idejama oblikovanim u pokretu prosvjetiteljstva. Za razliku od ranijih razdoblja, prosvjetiteljstvo pred europskog čovjeka postavlja izazov napretka i dominantnog racionalizma temeljenog na zahtjevima empirije. Utjecaj novih stremljenja vrlo brzo se osjetio u visokim društvenim krugovima, no dalekosežne posljedice odvest će zapadni svijet u stoljeće revolucije. Takav snažan intelektualni zamah pratio je i gospodarski i demografski rast temeljen na razdoblju mira na većem dijelu europskog kontinenta. Prilike u Dalmaciji bile su pak drugačije. Kao rubno područje Mletačke republike u kojem je gospodarstvo nalikovalo na kolonijalistički sustav, vladali su uvjeti bijede, siromaštva i gladi za veći dio stanovništva. U takvim okolnostima, ideje prosvjetiteljstva proširene su tek među uskim krugom obrazovanih plemića, koji su ih u nezavidnim socioekonomskim uvjetima pokušavali realizirati kroz instituciju tzv. akademija. Iako njihove zamisli o unaprijeđenu gospodarstva, napose poljodjelstva, uglavnom nisu realizirane, ipak su potaknule napredak na gospodarskoj i kulturnoj razini. Integralni dio prosvjetiteljstva je i oblikovanje klasicističkog nazora kojim je uspostavljeno ugledanje na antičke uzore na polju književnosti, filozofije i umjetnosti.

Odnos prema baštini Salone za većinu je još uvijek ostao eksploatatorski; većina stanovništva koristi dostupnu kamenu građu uglavnom kao građevinski materijal; primjerci su se povremeno uzimali kao dekoracije okućnice ili fasade; dok dio imućnijeg sloja sakuplja predmete za privatne kolekcije. No, sredinom stoljeća mogu se zamijetiti silnice koje će polako dovesti do promjena u prvim desetljećima XIX. stoljeća. U različitim oblicima možemo pratiti te promjene: izrađeni korpusi epigrafskih spomenika sada uz prijepise donose i druge podatke poput mjesta čuvanja ili pronalaska spomenika, raste zanimanje za povijesno-urbanistički razvoj grada, a pojedinci pristupaju izučavanju pojedinih lokaliteta, poput mjerenja akvadukta ili izrade tlocrta termi. Kod prikazivanja prostora Salone, po prvi put se u likovnom izričaju bilježi pokušaj rekonstrukcije antičkog grada temeljen na slikovnom diskursu bukoličke topike koji teži istovremenom prikazivanju zamišljenih i realnih elemenata prostora obilježenih arkadijskim tonovima.

5.1. Salonitanski spomenici u djelu *Illyricum sacrum*

Prema sačuvanim podatcima, tijekom XVII. stoljeća intenziviralo se odnošenje i korištenje spomeničke građe iz Salone za različite namjene. Početkom stoljeća, splitski nadbiskup, Stjepan Cupilli (1659.-1719.) aktivno je započeo rad na planovima za proširenje katedrale prema istoku. U tome je imao podršku gradskog Velikog vijeća, kaptola i državnih vlasti.¹³³ Kako bi podržao takva nastojanja, generalni providur Dalmacije i Albanije, Vincenzo Vendramin¹³⁴ dopustio je 12. travnja 1711. godine nadbiskupu Cupilliju na određenom zemljištu u Solinu vaditi kamen za gradnju:¹³⁵

*„Nakon što smo izvršili pregled terena, a na molbu najdostojnijeg prelata dopuštamo, da ista osoba, isključujući bilo koga drugog, može izvršiti iskapanje kamenja i mramora na mjestu između granica (...)”*¹³⁶

Sjeverno od katedrale nalazila se tzv. stara biskupija podignuta krajem XVII. stoljeća. U dvorištu te zgrade bili su izloženi antički spomenici¹³⁷ koje je priredio i opisao Francesco Antonio Zaccaria pod naslovom *Monumenta Salonitana*, i to kao dodatak prvom svesku djela *Illyricum sacrum*¹³⁸ Daniela Farlatija (1690. – 1773.). U uvodu F. A. Zaccaria piše da je kod ranije objavljenih spomenika koristio dostupne korpuse natpisa, dok je za neobjavljene spomenike koristio *kartice (schedae)* Splićanina Jerolima Bernardija.¹³⁹ Za pojedine spomenike donosi mjesto nalaza i mjesto čuvanja. Temeljem tih podataka jasno je da nisu svi spomenici iz Salone, iako se čitav prilog naziva *Salonitanski spomenici*. Osim prijepisa natpisa, A. Zaccaria uz pojedine spomenike donosi komentare i crteže.

¹³³ DUPLANČIĆ, 1989., 109.

¹³⁴ Generalni providur Dalmacije i Albanije od 1708. do 1711. godine.

¹³⁵ JELIĆ, 1894., 47.; FISKović, 1951., 203.

¹³⁶ JELIĆ, 1894., 47.

¹³⁷ Uz antičke lapide izložene u atriju, u zidove zgrade prilikom gradnje bili su inkorporirani arhitektonski dijelovi koji su zatečeni vjerojatno *in situ*, poput baza, stupova, kapitela te elemenata arhitravnog sklopa. O upotrebi arhitektonskih elemenata Dioklecijanove palače, više kod: MARASOVIĆ, MATETIĆ POLJAK, 2010., 90.

¹³⁸ Monumentalno i danas je nezaobilazno u izučavanju crkvene povijesti. Građu je započeo sakupljati Filippo Riceputi (1667. – 1742.) uz pomoć domaćih učenjaka u čemu se posebno istakao rapski biskup i splitski nadbiskup Pacifik Bizza (1695. – 1756.). Riceputiju se 1722. pridružio Daniel Farlati (1690. – 1773.), dok je posljednja tri sveska uredio dubrovački isusovac Jacopo Coleti (1734. – 1827.). NERALIĆ, 2012., 318–319.

¹³⁹ Takav podatak potvrđuju i Daniele Farlati i Theodor Mommsen koji ističu „trud i nastojanje“ splitskog kanonika Jerolima Bernardija. Prema njihovim riječima, Bernardi je obilazio teren kako bi sakupio arhivske dokumente, ali i epigrafsku građu te je njihove prijepise poslao u Padovu po nalogu nadbiskupa Pacifika Bizzze.

Prikazao je dva reljefa s likom Silvana, dvije monumentalne portretne stele¹⁴⁰ te natpis s reljefom koji prikazuje trostruku Hekatu.¹⁴¹ Za posljednji spomenik donedavno se smatralo da je zagubljen, no ustanovljeno je da se čuva u bečkom državnom muzeju (*Kunsthistorisches Museum*, dalje: KHM). U arhivi tog muzeja, navedeno je da je darovan 1818. godine, a da je prethodno bio uzidan u biskupovu palaču u Splitu.¹⁴² Znakovito je da je te godine car Franjo I. posjetio Split te obišao salonitanske ruševine, kao i privatne zbirke spomenika u Splitu. S obzirom na carev zanimanje za antičko nasljeđe, Splicani su mu i darovali neke spomenike. Budući da je car posjetio i nadbiskupsku palaču, opravdano je pretpostaviti da mu je upravo tom prigodom darovan i spomenik s prikazom Hekate (Slika 16.) Otučeni rubovi spomenika i danas svjedoče da je spomenik bio sekundarno ugrađen te izvađen. Nije uobičajeno da se spomenik vadi iz zida građevine koja je u upotrebi, međutim već početkom XIX. stoljeća opisi u izvorima govore o zapuštenom i trošnom stanju nadbiskupske palače što je zasigurno utjecalo i na odnos prema građevini i spomenicima koji su se tu čuvali. Osim kod A. Zaccarije, spomenici s natpisima Nadbiskupske palače bili su popisani u još dvije zbirke: jedna je sastavljena u drugoj polovici VIII. stoljeća, a druga u prvoj polovici XIX. stoljeća. Prvu je sastavio Petar Aleksandar Bogetić (1718. – 1784.) koji je u djelu *Inscriptiones antiquae* donio ukupno 100 natpisa. Mommsen navodi da je Aleksandar Petar Paravia (1797. – 1848.) 1835. godine donio prijepis tek 30 natpisa iz Nadbiskupske palače u djelu *Sulle antichità della Dalmazia*. Već temeljem usporedbe brojeva zatečenih natpisa u popisima može se zaključiti da je zbirka u pola stoljeća značajno osiromašena.¹⁴³

¹⁴⁰ *CIL* III, 2030 i *CIL* III, 2472, obje stele se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. O steli veterana XX. legije Tita Fuficija, vidi kod: RINALDI TUFI 1971., 92-93, br. 1, tab. 1; CAMBI 2000., 44 i d., kat. br. 50, tab. 62; te MARŠIĆ, 2009., 35-36.

¹⁴¹ Spomenik visine 0,46, širine 0,30 i debljine 0,11 m, datiran je u II. ili III. stoljeće te u podnožju ima isklesan natpis koji oštro opominje one koji onečiste mjesto nad kojim je stajao. NOLL, 1986., 67.

¹⁴² TORLAK 2019., 331-344.

¹⁴³ Don Frane Bulić navodi da su ukupno 182 spomenika prenesena u muzejsku zgradu 1849. godine, što značajno odstupa od navedenih popisa spomenika kao i Mommsenova podatka, ali i cjelokupnog stanja zgrade tijekom prve polovine XIX. stoljeća. BULIĆ, 1925., 12-13. O problematiki zgrade i zbirke bilo je riječi na skupu *Discovering Dalmatia VIII. History of art institutions in Dalmatia: historiography, people, spaces, perspectives*, prosinac 2022., Split, u izlaganju A. Duplančić i A. Torlak, *Nadbiskupski muzej u Splitu*. Više o problematiki izgradnje zgrade te izgleda zbirke bit će obrađeno u publikaciji DUPLANČIĆ, TORLAK, *Nadbiskupski muzej u Splitu* (u tisku).

Slika 16. Salonitanski spomenici prema *Monumenta Salonitana*, F. A. Zaccarie (D. Farlati 1751.)

U istom svesku djela *Illyricum sacrum*, u kojem su objavljena Zaccarijina *Monumenta Salonitana*, D. Farlati je u poglavlju *De urbe Salona* detaljno prikazao povijest grada uz navođenje izvora koje komentira. Pri tome također iznosi razmišljanja o nazivu i izgledu grada.¹⁴⁴ U skladu s napisanim donio je i tri prikaza: shematski prikaz solinskog polja s naznakom položaja Salone i Klisa, plan s prikazom pružanja gradskih bedema te imaginarnu rekonstrukciju antičkog grada. Topografski je prikaz za Farlatija izradio Giovanni Battista Camozzini (oko 1670. – 1730.) (Slika 17.).¹⁴⁵ Njegov plan prikazuje gotovo pravolinijski povučene bedeme, sa shematski nacrtanim nizom kula¹⁴⁶ te su naznačena pristaništa za brodove. Takav prikaz objašnjava Farlati u tekstu gdje navodi da je Salona imala duboku luku pogodnu za prihvat velikih brodova,¹⁴⁷ a da je sama obala drugačije izgledala u prošlosti, s obzirom na to da je veliki dio kopna sada pod morem. Nadalje, Farlati smatra da južnih bedema nije bilo obzirom da je (po njegovu mišljenju) južnu stranu grada branila rijeka čiji su pritoci prolazili gradom, što je također prikazano na Camozzinijevu planu.¹⁴⁸ Rijeka s pritocima potom je činila razgranatu deltu, preko koje je prelazio most. U sjeverozapadnom kutu istaknut je amfiteatar, a uz njega naznaka „tragovi amfiteatra“. Uz bedeme na krajnjem istoku prikazana je cesta koja vodi prema Klisu, utvrda Gradina te crkva na položaju današnjeg Gospina otoka.

Drugi prikaz, koji pokazuje imaginarnu rekonstrukciju grada (Slika 18.), u središnjem dijelu prikazuje amfiteatar, građevinu koja je vjerojatno dominirala prostorom još i u XVIII. stoljeću te zgrade koje ga okružuju. Iako su u rekonstrukciji prikazane građevine koje su u gradu zasigurno postojale, poput hramova i amfiteatra, način na koji su razmještene topografski ne odgovara stvarnom razmještaju spomenika u gradu. No, Farlati prikaz objašnjava usporedbom urbanih elemenata s drugim gradovima rimskoga carstva. Vizualna transformacija razrušene Salone u funkcionalan grad bila je potrebna za prikaz kontinuiteta života u antičkoj metropoli na koji se nadovezuje rasprava o religijskoj povijesti grada te autorovi moralizatorski osvrti.

Imaginarne rekonstrukcije spomenika i lokaliteta proizašle su iz baroknog pristupa spomenicima uobičajenog u Europi XVII. stoljeća. Umjesto istraživanja

¹⁴⁴ FARLATI, 1751., 272–289.

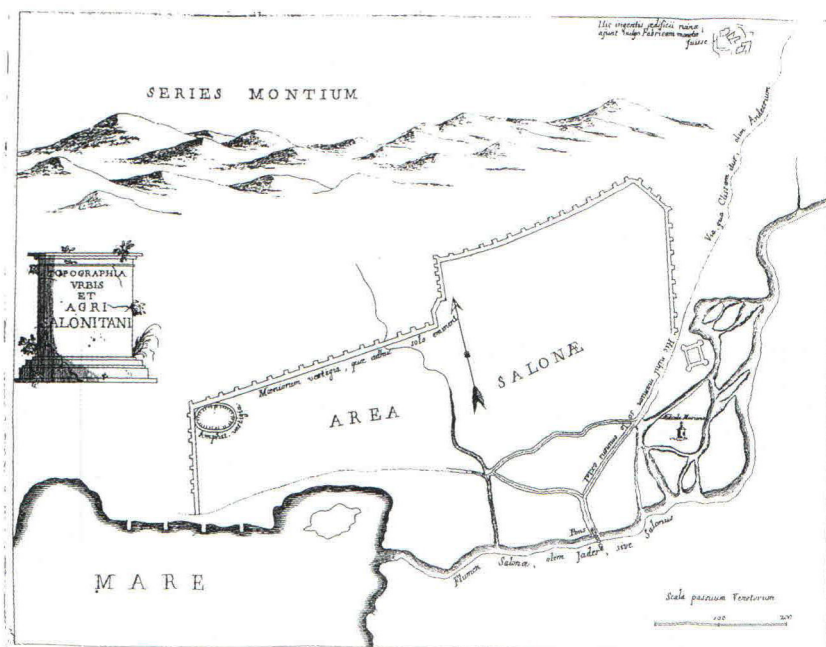
¹⁴⁵ FARLATI, 1751., 277.

¹⁴⁶ JELIČIĆ RADONIĆ, 1998., 5.

¹⁴⁷ FARLATI, 1751., 275. Prikazani mulovi su na istome mjestu na kojem se nalaze na ranijim kartama.

¹⁴⁸ FARLATI, 1751., 276.

provedenih na lokalitetima, pojavljuju se vizualne rekonstrukcije koje odgovaraju političko-religijskim prilikama. Na primjeru Salone slično je postupio i J. B. von Erlach kod prikaza akvadukta. Iako je na prikazu manje intervenirao dodavanjem potpuno imaginarnih elemenata, u percepciji čitatelja promijenio je poimanje građevine – od razrušene arhitekture s lukovima postala je cjeloviti akvadukt sa slavlukom.

Slika 17. Topografski prikaz Salone prema Camozzinu (D. Farlati 1751., tom I., 277.)

Slika 18. Rekonstrukcija izgleda Salone prema D. Farlatiju (D. Farlati 1751., tom I., 278.; https://www.google.hr/books/edition/Illyrici_sacri_tomus_primus_octavus_Eccl/VKaDwRDd-3UC?hl=hr&gbpv=1&q=inauthor:%22Daniele+Farlati%22&printsec=frontcover)

5.2. Prvi arhitektonski crteži akvadukt

Dionica salonitanskog akvadukta, koja je u Dioklecijanovo vrijeme izgrađena za potrebe carske palače, ostavila je trajan biljeg u prostoru. Mjesto na kojem je vodovod bio najbolje sačuvan, na prikazima okolice Splita, Klisa i Solina, naziva se *Ponte secho* (Suhi most, Mostine). Gotovo svaki autor koji piše o Saloni i njezinoj povijesti, osvrne se i na vidljive ostatke vodovoda koji se nalazio uz put prema Splitu. Međutim, do sredine XVIII. stoljeća, svi prikazi i opisi građevine su tek informativni. Pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja o potrebi egzaktnosti u odnosu prema materiji, promijenila se i paradigma odnosa prema spomeničkom, u prvom redu, antičkom nasljeđu. Prvom uspješnom studijom svjetske arhitekture smatra se djelo *Nacrt povijesnih građevina*¹⁴⁹ austrijskog dvorskog arhitekta, Johanna Bernharda Fischera von Erlacha (1656. – 1723.). On je u radu napustio tradicionalni pristup arhitekturi kroz traktate i donio rekonstrukciju građevina unutar povijesnog koncepta.¹⁵⁰ U navedenom je djelu 1721. godine objavio više crteža koji se odnose na Dioklecijanovu palaču. Među njima se nalazi i salonitanski vodovod (Slika 19.). Crteži koje donosi prilično su vjerodostojni, iako autor nikada nije posjetio Split, već ih donosi, kako i sam navodi, na temelju podataka koje je dobio od uglednog splitskog plemića, osnivača Ilirske akademije u Splitu, Ivana Petra Marchija (1663. – 1733.) i vjerojatno splitskog slikara Vicka Paterne (1681. – 1761.).¹⁵¹ Dok Marchija hvali kao pouzdanog mjeraca, upućuje kritike na djelo Spona i Whelera kao autora nedovoljno posvećenih izvedbi crteža.¹⁵²

Prikaz salonitanskog vodovoda kod von Erlacha ne prikazuje stvarno stanje, već njegovu idejnu rekonstrukciju temeljenu na postojećim ostacima. Naime, on je akvadukt koji je bio u ruševnom stanju prikazao cjelovitog, s proširenim lukom po sredini nad kojim stoji greda, a pod kojim prolazi cesta. Takav

¹⁴⁹ *Entwurff einer historischen Architectur, in Abbildung unterschiedener berühmten Gebäude, des Alterthums, und fremder Völcker, umb aus den Geschichtbüchern, Gedächtnisz-Müntzen, Ruinen, und eingeholten wahrhafften Abriszen, vor Augen zu stellen ... alles mit groszer Mühe gezeichnet und auf eigene Unkosten herausgegeben / von ... Johann Bernhard Fischers von Erlachen*, Wien 1721. O izdanjima više kod: KEČKEMET, 1987., 128.

¹⁵⁰ *Entwurf i Manuskript*, <https://virtualna.nsk.hr/erlach/entwurf-einer-historischen-architectur/>, pristupljeno 26. 5. 2024.

¹⁵¹ KEČKEMET, 1987.; VLAŠIĆ JURIĆ, 2011., 207.

¹⁵² Zbirka crteža Fischera von Erlacha čuva se u Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Zbirka sadrži ukupno 79 crteža, od kojih su 62 poslužili kao predlošci za njegovo djelo *Nacrt povijesnih građevina*. KEČKEMET, 1987., 127. Crteži Fischera von Erlacha u NSK: <https://virtualna.nsk.hr/erlach/26-i-27-split-i-solin/> pristupljeno 13. 5. 2024.)

prikaz ima za funkciju asocirati na slavluk, što je u potpunosti plod autorove mašte. Slično je uradio i s prikazom dijelova Dioklecijanove palače. Radi se o imaginarnom ogoljivanju i čišćenju antičkih spomenika od svega što ne pripada tome periodu jer su takvi elementi smatrani manje vrijednima. Uz brisanje svega postojećeg, von Erlach dodaje elemente kako bi upotpunio nesavršenosti trenutnog stanja rimskog spomenika. Imaginarno nadomještanje manjkavosti zatečenih na terenu predstavlja općeprihvaćen način prikazivanja spomenika, lokaliteta ili gradova kod istraživača antike tog vremena. Kod nas je jedan od najpoznatijih primjera takvog pristupa prikaz Dioklecijanove palače kojeg je koje desetljeće kasnije izradio Robert Adam (1728. – 1792.).

Dr. J. Giffels sam. Diocletiano, obitus,
equodatus huj. Salona, & Palata

Slika 20. Prikaz salonitanskog vodovoda kod R. Adama (R. Adam 1764., pl. LXI)

Djelo *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* koje je objavio škotski arhitekt i povjesničar arhitekture Robert Adam (1728. – 1792.) postalo je nezaobilazno kada se govori o povijesnom proučavanju Dioklecijanove palače. Adam je posjetio Split 1757. godine s francuskim slikarom Charles-Louisom Clérisseauom (1721. – 1820.), a s njima su radili i talijanski slikar Agostino Brunias te arhitekt Lurent-Benoît Dewez Liège.¹⁵³ Tijekom pet tjedana, koliko je boravio u Splitu, R. Adam je prikupio materijal za izradu detaljne studije o palači koju je izdao u obliku monografije 1764. godine u Londonu.¹⁵⁴ Adamovo djelo ističe se među ostalim djelima po autorovoj detaljnoj studiji palače te pokušajima rekonstrukcije antičkih slojeva grada.¹⁵⁵ Clérisseau je načinio oko 18 crteža¹⁵⁶ s motivom Dioklecijanove palače i drugim spomenicima, ali i s prizorima iz svakodnevnog života grada. U izradi crteža sudjelovali su i drugi talijanski graveri, poput Francesca Bartolozzija (1727. – 1815.) i Antonia Zucchija (1726. – 1795.). Djelo je ostavilo znatan utjecaj na kasnije radove o palači, koji ga slijede i često ponavljaju, ali i na razvoj zasebnog stila u engleskoj arhitekturi koji je poslije nazvan Adamovim stilom.¹⁵⁷ Od salonitanskih spomenika prikazao je samo one koje je zatekao u palači te vodovod koji se pružao splitskim poljem, uz put iz Splita prema Solinu. Uz crtež, donosi i kratak opis:

*S jedne strane današnje ceste što vodi od Splita do maloga sela smještenoga na tlu nekadašnje Salone, a otprilike na pola puta između ova dva mjesta, još uvijek postoje četiri luka nekog starog akvadukta. Tako su dobro očuvani da se još vidi kanal kroz koji je tekla voda.*¹⁵⁸

U anonimnom izvještaju austrijskim vlastima iz 1775. godine koji je objavio G. Novak, spomenut je posjet Roberta Adama Splitu. Mada je u tom trenutku od njegova posjeta prošlo više od petnaest godina, još uvijek je taj autor zatvorenoj splitskoj sredini bio sumnjiv. Iako tek spomenut u izvoru, jasno je izražena nelagoda gradske uprave prema strancu koji danima mjeri grad i palaču. Nije bilo neobično da stranac istraživač treba zaštitnika, domaćeg vodiča, dozvolu vlasti i podršku poglavara da bi mogao razgledati ili izučiti što ga zanima.¹⁵⁹

¹⁵³ ŠVERKO, 2017., 200.

¹⁵⁴ ROBERT ADAM, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London, 1764.

¹⁵⁵ ŠVERKO, 2017., 200.

¹⁵⁶ VLAŠIĆ JURIĆ, 2011., 210.

¹⁵⁷ ZANINOVIĆ, 1987., 6. KEČKEMET, 2003.

¹⁵⁸ KEČKEMET, 1977., 242.

¹⁵⁹ Adam je i sam u knjizi opisao neugodno i nepovjerljivo ponašanje mletačkih vlasti prema

*Svakome je dobro poznato ono što se dogodilo u slučaju Engleza g. Adamsa, kojeg je sa sobom doveo gospodin Francuz Petisseau¹⁶⁰ da naslika lijepe splitske starine. Strahujući da želi kopirati one lijepe utvrde nadgledao ih je kao stražar dok su radili (o. p. splitski knez). Engleza je previše vatreno prezirao te je požurivao svaki njegov posao i bio veoma nezadovoljan.*¹⁶¹

5.3. Kartografski prikazi salonitanskih spomenika

Vincenzo Maria Coronelli (1650. – 1718.) izrađivao je karte za Mletačku Republiku od 1685. do 1718. godine, a pritom i za Pietra Valiera, generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju (1678. – 1680., 1685. – 1686).¹⁶² U Veneciji je Coronelli tiskao zbirku karata *Mari, golfi, isole, spiagge, porti, citta, fort ezze ed altri luoghi dell'Istria, Quarnero, Dalmazia* koja predstavlja kompilaciju radova prikupljenih od različitih autora,¹⁶³ vjerodostojnost kojih mletačkom Senatu potvrđuje dužd Francesco Morosini (1619. – 1694.). Na karti iz 1678. godine, na kojoj su prvenstveno prikazani vojni objekti, jasno se vidi i salonitanski amfiteatar.¹⁶⁴ U zbirci autorovih grafika nalazi se još nekoliko zanimljivih prikaza Salone objavljenih u nekoliko inačica i na drugim mjestima.

Uz dužda Morosinija veže se i djelovanje kartografa Calergija (Giangiorgio Calergi, 1675.). Naime, nakon proširenja mletačke vlasti (tzv. „nova stečevina“), Morosini je započeo u srpnju 1672. razdiobu i dodjeljivanje zemlje. U travnju 1672. godine naredio je zapovjedniku Klisa G. Calergiju i S. Boucautu da izrade topografsku kartu nove stečevine u koju su kasnije uneseni katastarski elementi.¹⁶⁵ Iako oko vjerodostojnosti karte istraživači nisu suglasni,¹⁶⁶ ona je

njemu i njegovim pomoćnicima. Kao svoje „zaštitnike“ navodi mletačkog generala Graemea koji se zatekao po službi u Splitu te grofa Antu (Antonio) Markovića, koji su se zauzeli za njega kod mletačkog upravitelja. ADAM, 1764., 3.

¹⁶⁰ Misli se na francuskog umjetnika Charles-Louisa Clérisseua.

¹⁶¹ NOVAK, 1959., 72.

¹⁶² WALLIS, 2005., 186.

¹⁶³ DUPLANČIĆ, 1898. 143; „Coronellijev portolan nije datiran. Međutim, na nekoliko tabli se javljaju godine koje predstavljaju *terminus ante quem* za objavljivanje djela. U drugom svesku najkasnija je godina 1694.“ Također, autor zaključuje da slike objavljene oko 1694. godine ne predočavaju stanje te godine jer je djelo nastalo prema predlošcima po kojima su gravirane ploče za tiskanje.

¹⁶⁴ KATIĆ, 1950., 80.

¹⁶⁵ GRGIĆ, 1962., 14.

¹⁶⁶ Francesco Carrara ju je smatrao nepouzdanom, a Ejnar Dyggve vjernom.

značajna zbog toponima i imena povijesnih građevina koje je sačuvala.¹⁶⁷ Na karti se jasno vidi amfiteatar, gotovo čitav perimetar sjevernih te dio istočnih i zapadnih salonitanskih bedema. Unatoč zamijećenim nedostacima, ta je karta zbog detaljnog prikaza dugo ostala u upotrebi.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Karta se čuva u Državnom arhivu u Zadru pod nazivom Mletački katastar, fond Mape Grimani, signatura HR-DAZD-6, mapa Solin, br. 377.

¹⁶⁸ Primjerice, splitski mjernik Filip Muljačić 1756. za prikaz stanja posjeda za potrebe uređenja nasljeđa obitelji Ivana Krstitelja Benzona koristi se upravo ovom kartom. DUPLANČIĆ, 2020., 94.

Slika 21. Detalj Calergijeve karte s prikazom salonitanskih bedema i amfiteatra, 1675. (Državni arhiv u Zadru, Mletački katastar, mape Grimani)

5.4. Otkrivanje salonitanskih termi na Grudinama

Splitski knez i kapetan Nicolo Bonlini, uputio je mletačkim vlastima dva pisma s opisima neočekivanog otkrića u Saloni. Prvo je pismo¹⁶⁹ datirano 22. veljače 1771., a drugo 1. ožujka iste godine.¹⁷⁰ Iz opisa se vidi da su slučajno otkrivene podzemne prostorije. Pronalazak je prijavio solinski težak kada je došlo do urušavanja zemlje prilikom obrađivanja. Proširivši otvor, u podzemne prostorije ušli su providurov tajnik, jedan kanonik i još jedan gospodin.¹⁷¹ Prema opisu koji knez donosi u izvještaju, navodi se da je prostorija velika, da ima svod i vrata, da je podijeljena stupićima složenim od opeke kružnog ili pravokutnog oblika; naveden je još i mozaik te ostatci cijevi.¹⁷² Podatke navedene u opisu koji se čuva u venecijanskom arhivu¹⁷³ potvrđuje i prikaz tog lokaliteta koji se čuva u Muzeju grada Trogira, među crtežima koje je dao izraditi I. L. Garagnin trideset i četiri godine kasnije. Iako za sada nemamo podataka tko je i kada izradio tlocrt građevine, sve upućuje na splitskog nadbiskupa Ivana Luku Garagnina, koji je s knezom obišao lokalitet, a koji je i sam bio ljubitelj i poznavatelj starina.¹⁷⁴ Ujedno, taj prikaz predstavlja prvi tlocrt i zatečeno stanje salonitanske građevine. Na tlocrtu je mjesto otvora označeno slovom A, pravokutne opeke slovom F, urušenja slovom E, a slovom D vertikalne šuplje obloge u gornjem uglu zgrade. Točkastom linijom označen je put kretanja autora teksta kroz lokalitet.¹⁷⁵

Kroz prolaz prvo se ulazilo nogama, a prodiranje svjetlosti bio je pokazatelj da se ne može stajati bez sagibanja. Radilo se o prostoru u kojem se moglo sjediti samo u krugu. Prostor je bio okružen velikom količinom stupića od opeke (...) odavao je

¹⁶⁹ BOERIO, 1856., 148-149; Duždev nalog 2018, 63; DUPLANČIĆ, 2020, 94: „Izvještaj je upućen na *Magistrat di cataveri*, državno tijelo koje se sastojalo od tri člana, a bilo je nadležno za pronalaženje i konfiskaciju skrivenih blaga koja su smatrana javnom imovinom, zapuštenim nasljedstvima, državnim porezima... Pismo je datirano godinom 1770. MV (*more Veneto*), što znači po mletačkom računanju po kojem je nova kalendarska godina počinjala 1. ožujka. Sukladno tome, pismo je iz 1771. godine.“

¹⁷⁰ JELIĆ 1894., 48-50.

¹⁷¹ DUPLANČIĆ, 2020, 94.

¹⁷² DUPLANČIĆ, 2020, 94. U tom trenutku nitko nije pretpostavio da se radi o termama. Knez iznosi mišljenje da je to možda Salonitancima bilo mjesto za skrivanje dragocjenosti u nesigurnim vremenima.

¹⁷³ LJUBIĆ, 1884a, 119. Prema Š. Ljubiću, dokumenti se čuvaju u Gradskom muzeju Correr u Veneciji, pod nazivom Biblioteca Cicogna, cod. 2480, br. 16, 17, pod naslovom *Memorie venete per la biblioteca di monsignor illustrissimo e reverend Gasparo Negri vescovo di Parenzo, conte signor di Orsara*.

¹⁷⁴ DUPLANČIĆ, 2020., 94.

¹⁷⁵ BABIĆ, 1982.-1983., 73-74.

*dojam prostranosti s podzemnim vratima od bijelog mramora. (...) Još uvijek nije u potpunosti poznato za što je služila ova prostorija, ali postoje indicije da se radilo o termama.*¹⁷⁶

*Nevoljko mi je dojavljen ulaz u već spomenutu rupu koja je proširena znatiželjom seljaka, kao i mnogih drugih ljudi koji su došli nakon slučajnog događaja, s brojem nametljivaca u porastu.*¹⁷⁷

Zanimanje za otkriće podzemnih prostorija izazvalo je pozornost lokalnog stanovništva, ali i u inozemstvu. Godine 1778., kod opisa Salone u višesveščanom opisu zemalja *Neue Erdbeschreibung*, njemački teolog i geograf Anton Friedrich Büschig (1742. – 1793.) prenosi da je 1774. godine u Saloni otkriven veliki podzemni prostor sa svodovima koje su nosili brojni stupovi od cigle, a koji obilaze mnogi znatiželjnici s bakljama.¹⁷⁸ Preuzimajući vijest, slične opise tih godina prenose i drugi autori poput Antonia Zatte, Vinzenza Antonia Formaleonia, Johanna Christiana Engela.¹⁷⁹

Dokument iz 1775./1776. godine, u kojem je doneseno iscrpno izvješće o društvenim, ekonomskim i socijalnim pitanjima u Dalmaciji također spominje navedeni događaj. Iako nije potpisan, iz analize rukopisa G. Novak zaključuje da se radi o austrijskom povjereniku talijanskog porijekla koji je osobno obišao cijelu Dalmaciju i Dubrovačku Republiku, naučio nešto hrvatskog jezika te postao članom društava, a sve kako bi dao što detaljniji opis austrijskoj vladi.¹⁸⁰

*U ruševinama Salone prije mnogo vremena obrađujući zemlju otkriveno je mjesto s podzemnim prostorijama i dvoranama, i sličnim stvarima. Splitski knez, u čijem su posjedu ostaci ovog nekad slavnog grada, naredio je da se sve nanovo zakopa, jer se bojao da netko noću ne bi iskopao i ukrao pronađeno blago.*¹⁸¹

Opisano iznenadno otkriće podzemnih prostorija vjerojatno nije bio izoliran slučaj u Saloni. Takav događaj ili mogući pronalazak ostava, grobnih priloga i sličnog, budio je maštu i razvijao nove želje za otkrićem *skrivenog blaga*, što je stvaralo anksiozan odnos između nalazitelja, vlasnika zemlje te vlasti.

¹⁷⁶ Prijevod s talijanskog Ines Sedlar i Tihana Škorić.

¹⁷⁷ LJUBIĆ, 1884a, 117.

¹⁷⁸ A. F. BÜSCHING 1778b, 216217.; A. DUPLANČIĆ, 2020., 99.

¹⁷⁹ Više kod: A. DUPLANČIĆ, 2020., 99.; BÜSCHING 1778. 216-217.; [V. FORMALEONI] 1786A, 117; ENGEL 1798, 221.

¹⁸⁰ NOVAK, 1959., 6.

¹⁸¹ Prijevod s talijanskog Ines Sedlar. Izvornik je objavio NOVAK, 1959., 5-76. Riječ je o dokumentu koji se čuva u bečkom arhivu (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) pod signaturom 573/175, a sadrži 173 folije.

Tridesetak godina kasnije, nadbiskupov nećak Ivan Luka Garagnin (1764. – 1841.), kojeg je austrijski namjesnik Thomas Brady 1805. godine imenovao glavnim nadzornikom za antikne spomenike i umjetničke predmete (*Ispettore Generale sopra tutti gl'oggetti d'Antiquaria e delle Belle Arti*)¹⁸² započeo je prva službena iskapanja u Saloni upravo na tome mjestu.¹⁸³ U dopisu vlastima, 3. svibnja 1805. godine, Garagnin piše da je pronašao podzemne prostorije za zagrijavanje, no da su poprilično uništene, kako zbog vremenskih prilika, tako i zbog pohlepe seljaka.¹⁸⁴ Istraživanja je na istome mjestu poveo i prvi ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu, Carlo Lanza (1781. – 1834.). Taj autor navodi u izvještaju da je iskapanja započeo 1821. godine na položaju gdje se ranije iskapalo.¹⁸⁵ U izvještaju koji je poslao vlastima 25. listopada 1821. godine, priložio je skicu dijela termi s hipokaustima te nacrt zatečenog mozaika.¹⁸⁶ Otkriveni su ostaci arhitekture, elementi unutrašnje dekoracije (ulomci raznovrsnih mramornih obloga – od parskog mramora, alabastra, bijelog mramora) i skulpture. Kada je lokalitet otvoren, još uvijek su se jasno vidjele prostorije termi (frigidariji i kaldariji) s mramornim podovima i ožbukanim zidovima. Carlo Lanza sam nikada nije objavio istraživanja, već je to učinio njegov sin, u nekoliko navrata. Opis istraživanja termi prvotno je objavio 1837., a potom i 1850. godine kada je donio i nacрте koje je za vrijeme istraživanja izradio Vicko Andrić (1793. – 1865.):¹⁸⁷

Rijetki ostaci zidova koji su tu postojali, bili su iznutra obloženi grčkim i afričkim mramorima i orijentalnim fiorito alabastrum. Može se uočiti escola koja je imala dva ulaza s pragovima koji su izrađeni od velikih komada parskog mramora; i neke zidane klupe potpuno prislonjene uz zidove obložene mramorom, za ugodu onih koji su ih koristili. Pod je također bio popločan bijelim mramorom. Bočno su bile tri manje prostorije (laconici); i jedna prostorija koja je bila namijenjena vrućim kupkama, u sredini koje se nalazio netaknut veliki bazen (piscina) koji je mogao odjednom primiti više osoba, obložen dvostrukim slojem mramora i orijentalnog fiorito alabastra i tamo gdje je dolazila voda iz obližnjeg hipokausta i izlazila kroz debele olovne cijevi. (...)

¹⁸² BOŽIĆ – BUŽANČIĆ, 1970., 148.

¹⁸³ DUPLANČIĆ, 2020., 103-105.

¹⁸⁴ Arhiv Garagnin, br. XV; DUPLANČIĆ, 2020., 99.

¹⁸⁵ Prema podacima koji su sačuvani kod Lanze, on je iskopavao na zemljištu Ante Grubića (?) (Antonio Giuvich). Detaljnom analizom više planova s prikazom termi, A. Duplančić je zaključio da mjesto na kojem je Lanza istraživao je čestica 3707. DUPLANČIĆ, 2020., 100-105.

¹⁸⁶ DAZD, Spisi registrature Namjesništva u Zadru, 1825., sv. 238, kutija VIII, br. 16346.

¹⁸⁷ Andrić je 1820. imenovan nadzornikom prvih službenih iskopavanja u Saloni, no kampanja je započeta bez njegove prisutnosti.

Ovi tako izrađeni stupići su podupirali neke ploče također od pečene gline, međusobno složenim pokrovom hipokausta; iznad ovih se oslanjao pod prostorije napravljen od maltera s komadićima razbijenih opeka i s gore položenim elegantnim mozaikom na bijeloj podlozi, cijeli napravljen s komadićima bijelog i crnog mramora. Prikazana su dva mala dijela gdje se ne vide obične morske nemani koje nalazimo na antičkim mozaicima Rima i Pompeja, koji pripadaju sličnim mjestima kupki; tu se možemo diviti dvostrukom meandru rijetke i jedinstvene ljepote. (...) Jedna antička baza koja je pronađena izvan izvornog mjesta; druga antička baza koje se nalazi još na svom mjestu; pokoji fragmentiran kapitel.¹⁸⁸

Otkrivene prostorije opisane su kao niz bazena koji su služili kao frigidariji i kaldariji. Bili su sačuvani sustavi za zagrijavanje prostorija sa suspenzurama kružnog oblika, nad kojima se nalazila podna površina ukrašena crno-bijelim mozaikom meandarskog uzorka. Zidovi su bili ukrašeni mramornim oplatama, što ukazuje na bogatstvo i raskoš kojima su terme bile opskrbljene. Pronađeno je i par ulomaka skulpture:

Među iskopinama pronađena je glava Junone, od parskog mramora, produkt izvanrednog rada. Iz jednog od tih bazena (piscina) izvučen je i jedan lijep torzo Apolona te neki stupovi različitih dimenzija korintskog reda, među kojima je jedan od cvjetnog alabastera istančane elegancije. Oni možda ne pripadaju termalnoj građevini, jer su pronađeni razbacani među ruševinama.¹⁸⁹

No, kako u nastavku teksta objašnjava i komentira Francesco Lanza: *Nažalost, nisu svi ostaci te veličanstvene građevine u potpunosti zatrpani, naprotiv, prekidom radova (zbog toga što obližnji vlasnici zemlje nisu dopustili nastavak iskapanja) i gotovo potpunim uništenjem onoga što je do sada bilo otkriveno, do danas su nestali čak i tragovi ruševina.¹⁹⁰*

Francesco Carrara je nastavio istraživanja 1846. godine, no smatrao je lokalitet potpuno uništenim. Carrara je ipak detektirao četvrtastu građevinu podijeljenu u više prostorija i ukrašenu granitnim stupovima. Ostaci arhitekture na potonjoj čestici bili su vidljivi već na površini, što je prikazano i na katastarskoj mapi Solina iz 1831., ali i na Carrarinoj te Lanzinoj topografskoj karti. Što se tiče datacije, sigurna je njihova obnova sredinom I. st. po Kr., o kojoj svjedoči djelomično sačuvan natpis, koji je pronađen kao spolij ugrađen u pločnik gradskog karda

¹⁸⁸ LANZA, 1856., 20-22; JELIČIĆ RADONIĆ, SEDLAR, 2009., 26-27.

¹⁸⁹ LANZA, 1837., 132.

¹⁹⁰ LANZA, 1856., 20. Prijevod Tihana Škorić, prof.

uz forum, na kojem stoji da su terme, odnosno *balneum*, obnovljen za vrijeme namjesnika Marka Pompeja Silvana (67. – 70. god.).

Što se tiče skulpture koja je tom prigodom otkrivena, F. Lanza je 1837. godine objavio da je tom prilikom pronađen lijep Apolonov torzo.¹⁹¹ Međutim, Carrara je objavio da je on 1846. godine otkrio mali Apolonov torzo *za svaki muzej vrijedan, jer je zaista umjetnički dragulj*, a da se Lanzin zagubio te da ga nema u inventarima muzeja već tridesetih godina.¹⁹² F. Lanza je optužio Carraru da je lažirao nalaz te da je riječ o torzu koji je pronašao njegov otac, no objavu otkrića donio je sam tek 1837., a crtež torza 1854. godine. Svađa među njima je potrajala bez konačnog rješenja, a u nju su se uključili i drugi. Danas se torzo Apolona čuva u Arheološkom muzeju u Splitu,¹⁹³ pod atribucijom dječaka prakistelovih značajki, datiranog u posljednju četvrtinu I. stoljeća.¹⁹⁴

Mramorna glava koju Lanza prepoznaje kao Junonu, prema crtežu je imala gustu kosu razdvojenu na sredini tjemena, spuštenu preko ušiju prema zatiljku gdje se vezuje u punđu. Pramenovi kose izrađeni su svrdlanim linijama dugog i valovitog toka. Zatvorena usta omogućila su potpunu mirnoću muskulature lica što pridonosi dojmu uzvišenosti. Na to da je pripadala nekom božanstvu nedvojbeno upućuje dijadema, no je li riječ o Junoni, teško je reći.

S obzirom na to da nije bilo predviđenih sredstava da se otkriveni lokalitet otkupi ili zaštititi, Lanza je lokalitet ponovno zatrpao. Međutim, Solinjani su se odlučili ipak poslužiti vrijednim kamenom, te su uzimali mramorne ploče i prodavali ih. I sam Francesco Lanza je nabavio neke od njih i dao izraditi stol.¹⁹⁵

¹⁹¹ LANZA, 1837., 133.

¹⁹² CARRARA, 1991., 169. Više podataka o tijeku pronalaska skulpture, objavama i detalje prepirke donosi A. Duplančić. DUPLANČIĆ, 2015., 184–188.

¹⁹³ CAMBI, 2005., 71, navodi da je skulptura iz Salone, dok u Muzeju stoji naznaka „vjerojatno Salona“.

¹⁹⁴ CAMBI, 2005., 71–72, sl. 99. Cambi napominje da salonitanski dječak ima spuštenu lijevu ruku, za razliku od Apolona Sauroktona koji lijevu ruku drži podignutu kako bi se njome oslonio na deblo.

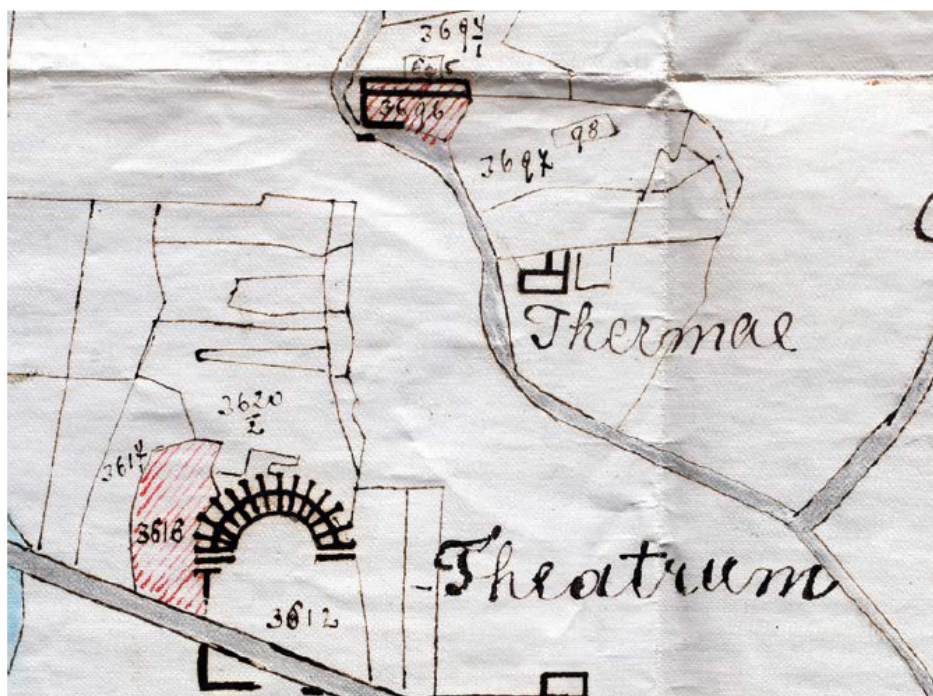
¹⁹⁵ LANZA, 1856., 22.

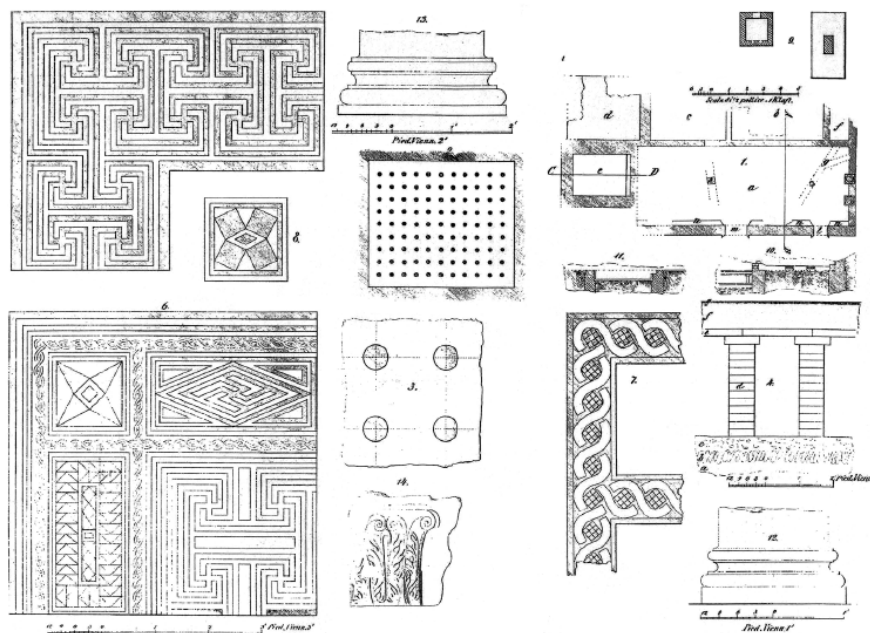
Slika 22. Tloct salonitanskih termi otkrivenih 1771. godine (A. Duplančić, 2020., 98., sl. 9.)

Slika 23. Položaj termi na karti Salone u knjizi F. Carrare iz 1850. (A. Duplančić, 2020., str. 104., sl. 15.)

Slika 24. Položaj termi na Bulićevoj karti Salone iz 1902. (A. Duplančić, 2020., str. 104., sl. 16.)

Slika 25. Nacrti V. Andrića s istraživanja termi 1821. godine (F. Lanza 1856, t. III)

Slika 26. Skulptura pronađena u blizini forumskih termi 1821. godine prema F. Lanzi
(F. Lanza 1856, t. IV)

5.5. Antikvari u Saloni devedesetih godina XVIII. stoljeća

S krajem XVII. stoljeća posjedovanje zbirke umjetnina i statua u visokim europskim društvenim krugovima postaje sve češće. Osim praćenja novih trendova koje donosi neoklasicizam, okretanje antici značilo je stvaranje kulturnog ozračja u skladu s odbacivanjem starog režima i ujedno prihvaćanja novovjekovnih tekovina. U fokusu sakupljača nisu više samo natpisi već se traga i za drugim spomenicima. Osobito su bile poznate talijanske antičke privatne zbirke, poput zbirki obitelji Borghese, Giustiniani, Boncompagni-Ludovisi, Medici, Farnese i drugih.

Intenzivno sakupljanje spomenika dokumentirano je u više izvora i u Saloni, a uglavnom je vezano za aktivnosti službenih upravitelja provincije te ih pronalazimo u arhivskoj dokumentaciji. Poznat je primjer kada je vrhovni providur u Zadru, Angelo Diedo (1789. – 1792.) tražio od Jurja Politea da mu pošalje mramorne ulomke s istog mjesta u Saloni s kojeg ih je uzimao providur Pietro Valier još 1678. godine. Da je Politeo to uistinu i učinio, vidi se iz pisma vrhovnog providura, datiranog 17. srpnja 1792., u kojemu se zahvaljuje za primljene sanduke te moli za izdašnije pošiljke,¹⁹⁶ koje je Politeo također poslao.¹⁹⁷ Prema pisanju Francesca Lanze, njegov je otac, Carlo Lanza, 1821. godine započeo iskapanje na mjestu za koje im je neki seljak rekao da su se još u doba Mletačke Republike odatle odnosili stupovi, dok su neki još uvijek bili zatrpani u dubljim slojevima.¹⁹⁸ A. Duplančić je postavio tezu da se radi o istom položaju. Dakle, mjesto s kojega su službene vlasti uzimale mramorne ulomke još sredinom XVII. stoljeća moglo bi biti u blizini termi na kojima je Lanza započeo istraživanja.¹⁹⁹ S obzirom na to da se temeljem dokumenata može rekonstruirati odnošenje materijala s istoga mjesta u razmaku od oko 150 godina, moguće je i da se podatci u izvorima odnose na prostor foruma *Urbs vetus*, čiji su terme bile sastavni dio, a koji je obilovao bogatom građom.²⁰⁰

¹⁹⁶ CARRARA, 1991., 147.

¹⁹⁷ FISKOVIĆ, 1951., 204.

¹⁹⁸ LANZA, 1837., 132.

¹⁹⁹ DUPLANČIĆ, 2020., 103.

²⁰⁰ U Dioklecijanovoj palači je 1950. godine pronađen ulomak arhitrava s carskim posvetnim natpisom, na kojem se kao dedikanti javnog spomenika navode August i Tiberije. D. Rendić-Miočević je temeljem natpisa i karaktera ulomka povezao nalaz uz salonitanske forumske hramove te ga datirao između 12. i 14. godine. Postavljanje natpisa smjestio je u središte tadašnjeg glavnog grada, na sam forum, kao spomenik rimskoj pobjedi nad delmatsko-panonskim ustanicima, nakon proslave trijumfa *Ex Pannoneis et Delmateis* u Rimu, a prije Augustove smrti. Nalaz ovog spomenika u podrumima Dioklecijanove pa-

Nakon uspostave nove vlasti u Dalmaciji 1797. godine, možemo pratiti i promjenu odnosa prema salonitanskim spomenicima. Iako su službena istraživanja pokrenuta tek 1805. godine, a onda iste godine i prekinuta, nekoliko prethodnih godina pokazuje da Salona u obzoru vlasti nije samo kamenolom već i dragocjen prostor za uspostavu veze sa slavnom rimskom prošlošću, što će se potvrditi u narednim desetljećima. Na ovakvu promjenu odnosa utjecala su zbivanja na cjelokupnoj sceni Europe. U vremenu širenja novih ideja francuskog prosvjetiteljstva te sukoba između postojećih struktura vlasti i zahtjeva naroda, težnja za posjedovanjem antičkih lokaliteta i spomenika ostaje oznakom prestiža. No, sada se razvija i sustavno proučavanje građe nagomilane u novoosnovanim kabinetima i muzejima carskih dvorova. Šezdesetih je godina J. J. Winckelman (1717. – 1768.) objavom kapitalnog djela o povijesti umjetnosti antike dao temelje za razvoj znanstvene discipline u pravom smislu riječi. Širokom recepcijom njegova djela započeli su procesi koji su u potpunosti promijenili sagledavanje antičke baštine i odnos prema njoj. Paralelno su krenuli procesi uviđanja univerzalnih vrijednosti spomenika, ali i natjecanja u prikupljanju građe za privatne ili nacionalne muzeje.

Da su se takvi procesi odvijali i u Saloni, svjedoči posjet careva prijatelja i bliskog suradnika, baruna Francesca Maria Carnea von Steffanea (1751. – 1825.). Njegova služba carskog opunomoćenika za Istru, Dalmaciju i Albaniju trajala je od kolovoza 1797. do listopada 1798. godine. Nakon kraćeg prekida, ponovno je 1802. imenovan opunomoćenikom kraljevskog namjesnika za Dalmaciju. U prvih petnaest mjeseci službe, imao je priliku i zadatak upoznati novu vlast sa stanjem na terenu. Osim statističkih prikaza i izvještaja koje je prikupio od službenika, nadbiskupa i biskupa, i sam je od travnja do listopada 1798. godine putovao Dalmacijom kako bi prikupio potrebne informacije.²⁰¹ U Steffaneovu osobnom arhivu, koji se čuva u Državnom arhivu u Beču,²⁰² sačuvane su detaljne analize i izvještaji zatečenog stanja provincije Dalmacije, mogućnosti koje provincija može ostvariti u gospodarstvu te plan za realizaciju.

Godine 1802. osnovao je u Beču biblioteku za koju je prikupio skupocjena i vrijedna djela u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji, te u Istri i Dalmaciji.²⁰³ U pismu biskupu Luigiju Skakocu 1819. godine piše kako uživa u svojoj biblioteci koja

lače ide u prilog pretpostavci da se s nekadašnjeg foruma prvotne gradske jezgre Salone mahom odnosi građa za različite potrebe. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1951., 172-173.; JE-LIČIĆ RADONIĆ, 2008., 83-104, 84.

²⁰¹ FORETIĆ, 1963., 292-293.

²⁰² *Haus-, Hof- und Staat Archiv* (dalje HHA), NL Carnea 1, NL Carnea 2.

²⁰³ FORETIĆ, 1963., 292.

broji preko 15.000 svezaka, dijelom sakupljenih prigodom službe u Dalmaciji.²⁰⁴ U veljači 1802. Steffaneo je preko Trsta poslao 12 sanduka s umjetničkim slikama i kipovima u Beč uz tvrdnju da je slike dobio na dar od raznih osoba i ustanova u Istri i Dalmaciji.²⁰⁵ U Beč je odnio i četiri djela Zanchijeva ciklusa s prizorima iz Kristova života iz koparske prvostolnice.²⁰⁶ Iz barunovih privatnih pisama očigledno je njegovo zanimanje za antičke predmete.²⁰⁷ Tako je Steffaneo u pismu 20. listopada 1804. od Andrije Dorotića (1761. – 1837.) tražio točne informacije o mjestu nalaza brončanog Minervina kipića što ga je uzeo tijekom posjeta Zaostrugu,²⁰⁸ a biskup Luigi Skakoc iz Trogira mu je poslao grčki novac koji je prikupio tijekom svojega službovanja na jonskim otocima. Među Steffaneovim dokumentima koji se čuvaju u Bečkom arhivu (*Haus-, Hof- und Staat Archiv*, dalje HHA) nalaze se pisma u kojima barun također spominje Salonu u kontekstu arheološkog nalazišta te kartu na kojoj je Salona označena kao *Römische Ruinen von Salona*.²⁰⁹

Steffaneov službeni izvještaj austrijskim vlastima iz Bečkog državnog arhiva (HHA) izvrsno se nadopunjava tabelarnim prikazom, tzv. *Tabella enciclopedica del Regno di Dalmazia* (dalje: *Tabella enciclopedica*), koji se čuva u Državnom arhivu u Zadru.²¹⁰ *Tabella enciclopedica* je dokument u kojem je barun prikazao stanje Dalmacije i njezinih upravnih područja. U tom prikazu je naveo je i antičke lokalitete²¹¹ uz dalmatinsku obalu s kojih je prikupljao spomenike. U navodima o Saloni stoji da se nalazi uz zaljev smješten sjeverozapadno od Splita te da se od antičkih ruina vidi dio rimskog bedema uz obalu. Nadalje je navedeno da su kuće tadašnjeg Solina izgrađene između antičkih ostataka. Za svaki od spomenika Steffaneo je opisao stanje očuvanosti te je označio spomenike koje je prevezao na svoj posjed u Tapogliano. Prema tom dokumentu, iz Salone je prevezao antički arhitrav, Izidu te monumentalnu skulpturu izrađenu od grčkog

²⁰⁴ Biskup Luigi Skakoc iz Trogira mu je poslao grčki novac koji je prikupio tijekom svojeg službovanja na jonskim otocima SLADE ŠILOVIĆ, 1924., 213.

²⁰⁵ SA, K.F.A., svezanj 28. II. 1802. Iako inzistira u pismima caru da se radi o dobrovoljnim poklonima, drugi povijesni izvori upućuju da vjerojatno nije bilo tako. Vidi više kod: MATIJEVIĆ, 2020., 127.

²⁰⁶ BRALIĆ, 2015., 39.

²⁰⁷ SLADE ŠILOVIĆ, 1924., 213-214.

²⁰⁸ ŠPIKIĆ, 2008., 56.

²⁰⁹ *Neue Postkarte von K. k. Dalmatien, Albanien und der Republik Ragusa*, HHSTA, Nachlass Carnea Steffaneo, Karton 1.

²¹⁰ Taj je dokument nekada bio u Beču, no nakon Prvog svjetskog rata je međudržavnim razmjenama dospio u Državni arhiv u Trstu, a potom u Zadar. FORETIĆ, 1963., 291.

²¹¹ Od lokaliteta navodi Jader, Aenonu, Aseriju, Naronu, Salonu, Split i Skardonu.

mramora. Uz njih navodi i skulpturu egipatskog Hermesa (*Ermete egiziano*), koja nije prevezena u Tapogliano s ostalima.

Iz dva Steffaneova privatna pisma upućena caru (čuvana u HHA) saznajemo da se zauzeo da se skulpture iz Salone prevezu do njegova posjeda u Tapoglianu, te da su bile namijenjene novoosnovanom Kabinetu za numizmatiku i starine na bečkom dvoru (*Münz- und Antiken Kabinett*).²¹² Na kraju prvog pisma, datiranog 1. rujna 1801. godine, koje naslovljava *Veličanstvu*, iznio je kratko izvješće s putovanja u kojem je naveo da će prije nego otputuje u Tapogliano poslati četiri kipa koja je otkrio 1796. godine u ruševinama Salone. Kada se to pismo nadopuni podacima s Tabele iz Zadarskog arhiva, koja spominju dvije skulpture i jedan arhitektonski ulomak uz podatak da su prevezeni 1798. u Tapogliano, može se zaključiti da se radi o istim spomenicima. Kamo su nakon toga dospjele skulpture Hermesa i Izide te gdje se danas čuvaju još uvijek nije poznato, budući da u Bečkom muzeju (KHM) nema podataka koji bi potvrdili da ih je Steffaneo uistinu i dopremio u prijestolnicu.²¹³

O spomenutoj monumentalnoj mramornoj skulpturi sačuvano je više podataka. Naime, u drugom pismu, datiranom 26. rujna 1801. godine, a također naslovljenom caru, Steffaneo piše kako je četiri godine ranije pronašao monumentalnu skulpturu od parskog mramora. Mramorni kip je iz Splita poslao na svoj posjed u Tapogliano, a potom preko Akvileje do Trsta i naposljetku u Beč. Skulptura je postala dio inventara carskog Kabineta za numizmatiku i starine na Bečkom dvoru (*Münz- und Antikenkabinett*), a nakon osnutka KHM-a postala je dio njegove građe gdje se i danas čuva.²¹⁴ Radi se o nagoj muškoj figuri, točnije prikazu cara u liku heroja.²¹⁵ Rađen je u mramoru, ali nedostaju glava, desna ruka i desno stopalo, lijeva podlaktica i lijeva potkoljenica. Figura je vrlo elegantna, s vitkim tijelom i izduženim nogama, a prikazuje mladića snažne muskulature. Preko lijevog ramena prebačen je bogato nabrani ogrtač (*paludamentum*) koji se spuštao preko lijeve nadlaktice. S lijevog na desno rame proteže se remen koji je vjerojatno prividno pridržavao tobolac s brončanim mačem (jer je na mjestu do kojeg bi trebao sezati držak ostao trag na skulpturi). Skulptura je oslonjena na desnu nogu uz deblo preko kojeg je prebačen dio vojničke odjeće – kožnata podstava (oklop) s pterigama na kojima se izmjenjuju rozete i *gorgonei*, a završavaju kožnatim resicama. Na kraju istog pisma, Steffaneo napominje da

²¹² HHSTA, Kaiser Franz Akte, kutija 27 (28).

²¹³ TORLAK, 2019., 13.

²¹⁴ TORLAK, 2019., 13.

²¹⁵ JELIČIĆ RADONIĆ, TORLAK, 2019., 194.

će nastojati pisati o zatečenim rimsko-grčkim starinama te da će se potruditi poslati u prijestolnicu reprezentativne predmete, budući da drži da oni pripadaju Beču.

Salonu je krajem XVIII. stoljeća posjetio i markiz Tommaseo degli Obizzi (1750. – 1805.) koji je prikupio nekoliko predmeta za zbirku umjetnina i starina u obiteljskom dvorcu Catajo. Garagnin u dopisu iz 1833. napominje da je markiz u više navrata sakupio spomenike iz Salone, a riječ je o kipovima, poprsjima i plitkim reljefima.²¹⁶ Kako je Tommaseo bio posljednji član svoje loze, zbirka je zajedno s dvorcem prešla u nasljedstvo kuće d'Este,²¹⁷ a s izumiranjem i te loze naposljetku u posjed austrijskog nadvojvode Franje Ferdinanda (1863. – 1914.) čija je zbirka darovana 1922. – 1923. godine KHM-u u Beču.²¹⁸ U inventaru Muzeja stoji da je iz Salone preko navedene linije stiglo tek pet nadgrobnih stela.²¹⁹

²¹⁶ BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, 1970., 153. D. Božić-Bužančić pretpostavlja da je slikar u čijem je društvu markiz obilazio ruine bio Sebastijan Devita (De Vita) iz Splita.

²¹⁷ Zanimljivo je da je i Francesco Ferdinando d'Este (1819.-1875.), modenski knez, trebao posjetiti splitski Muzej, o čemu okružni poglavar Griez de Ronze obavještava tadašnjeg ravnatelja Čobarnića. Ne zna se je li posjet ostvaren. AMS AM, Griez Čobarniću 11. srpnja 1841. ŠPIKIĆ, 2009.a, 428; TORLAK 2019., 10.

²¹⁸ GSCHWANTLER, 2012., 22.

²¹⁹ NOLL, 1986., 67-68. *CIL* III 2357, *CIL* III 2384, *CIL* III 2403, *CIL* III 2495 i *CIL* III 2497.

Slika 27. Torzo rimskog cara iz Salone, *Kunsthistorisches Museum* Beč (foto arhiva KHM, Antička zbirka)

Slika 28. Salonitanske stele iz zbirke Obizzi, danas u *Kunsthistorisches Museum* (Don 2021; foto © Wien - Kunsthistorisches Museum, Foto: Ortolf Harl, Ubi erat lupa: lupa.at/30959; lupa.at/30996; <https://lupa.at/9642>; <https://lupa.at/30961>; lupa.at/30964)

5.6. Salona u putopisima krajem XVIII. stoljeća

Pod utjecajem romantizma u Europi, putopisci se okrenuli prema nepoznatom i egzotičnom Istoku, koji je za njih počinjao na granicama Osmanskoga Carstva, dakle duboko unutar europskog kontinenta. Tako je i Dalmacija, kao rubni dio habsburškog dominija, vremenom postala u svijesti Europljana granica prema Istoku, ponekad čak i sama „Azija“.

Zanimajući se za neistražene krajeve i nacionalne specifičnosti, talijanski polihistor Alberto Fortis (1741. – 1803.) više je puta posjetio istočnu obalu Jadrana. Opis putovanja objavio je u Veneciji u putopisu *Viaggio in Dalmazia* 1774. godine. Krajeve koje je obišao opisao je s naglašenim romantičarskim prizvukom, ali jednostavnim i lakim jezikom, uz mnoštvo zanimljivosti pa je stekao zavidnu publiku,²²⁰ što je značajno utjecalo na autore koji poslije njega posjećuju Dalmaciju. Uobičajeno je da putnici prije posjeta određenom području konzultiraju dostupnu građu o prostoru koji namjeravaju posjetiti te uglavnom slijede opisane rute puta. Zadugo je Fortisov rad ostao dominantni izvor poznavanja prilika u Dalmaciji za široku publiku, poglavito onu bečkih salona. Fortisov je diskurs u potpunosti ispunjavao očekivanja čitateljstva o Dalmaciji, opisujući je anakreonskim stilom kao zemlju sretnih pastira koji žive bezbrižno pjevajući i svirajući na frulama. Tek s tridesetim godinama devetnaestog stoljeća situacija se polako mijenja.²²¹

Fortis je glavninu putopisa posvetio životu i običajima Morlaka, no zanimao se i za antičko nasljeđe Dalmacije. Kroz par crtica donosi opise salonitanskih ruševina te odnos solinskih seljaka i splitskih građana prema njima. Fortisova generalna procjena ostataka nosi sjetan prizvuk razočaranosti rušilačkim odnosom prema ruinama. On tako uspoređuje stanje koje je on zatekao s opisom iz 1553., pri čemu iščitava rapidno propadanje spomenika.

Valjda su dva posljednja stoljeća uništila ono što je bilo izmaklo barbarstvu sjevernih naroda koji ga razorise. U jednom vrijednom rukopisnom izvještaju o Dalmaciji, što ga je napisao senator Giambattista Giustiniani sredinom 16. stoljeća, nalazim podatak o onome što je još opstojalo u ono vrijeme.²²² Stanovnici sela možda i prečesto potajno odvlače natpise i druge radove starih dlijeta, ali njihova je gramzljivost tako razmjerna barbarstvu da radije razbijaju i uništavaju svaku stvar negoli da je dadu po umjerenoj cijeni.

²²⁰ Do 1778. godine djelo je prevedeno na njemački, engleski i francuski jezik.

²²¹ PEDERIN, 1974.b, 116.

²²² FORTIS, 2004., 178.

Kao i većina erudita XVIII. stoljeća, Fortis je prvenstvo među spomenicima poklanjao epigrafskim nalazima pa se trudio sakupiti i otkupiti natpise. Kako mu to nije pošlo za rukom, nekoliko ih je prepisao te prijepise poslao prijatelju Johnu Strangu (1732. – 1799.). O zgodama prilikom sakupljanja natpisa i odnosu prema spomenicima, Fortis je zapisao:

*Ja sam pokušao neke lijepe, tek otkrivene ploče spasiti iz opakih ruku jednoga seljaka, koji je već oštetiio mnoge koje vidimo kao ulomke u pragovima njegovih prozora i vrata; njegova je pohlepa pomrsila moje račune, pa sam se morao zadovoljiti time da ih precrtam. Veliki broj neobjavljenih natpisa iz Salone sakupio je jedan marljivi građanin Splita, ali ih njegovom ljubaznošću nisam mogao dobiti. On ih je namijenio ilustratoru onih što se, najvećim dijelom izobličeni, nalaze u drugom svesku knjige *Illyricum sacrum*; a ja se to manje usuđujem potužiti na to da je taj slavni čovjek dobio prednost što sam daleko od toga da se bavim njihovim opširnim crtanjem, jer bi me to udaljilo od moga glavnog predmeta.²²³ (...) to me potaklo da ovu žetvu prepustim rukama svoga veoma učena i obrazovana prijatelja, grofa opata Girolama Silvestrija iz Rovigna, kao što ću učiniti sa svim onim što mi od starine zapne za oko na mojim putovanjima. Svakidašnja opasnost uništenja prijeti svim stvarima ove vrste što su razasute po Dalmaciji, i zbog takva žalosnog razloga pomislio sam da mi je dužnost o tome govoriti.²²⁴*

Britanski arheolog i prirodoslovac J. Strange je na temelju pisama²²⁵ koje mu je A. Fortis uputio sa svojih putovanja, 1772. i 1773. godine objavio je nekoliko rimskih epigrafskih spomenika iz Istre i Dalmacije.²²⁶ Iz Salone je objavio četiri natpisa koja su pripadala portretnim stelama VII. legije.²²⁷ Kako navodi Fortis, spomenici su uistinu iskorišteni kao spolije, a D. Maršić je uspješno detektirao dvije, dok se za druge dvije izgubio svaki trag.²²⁸ Dijelovi stele signifera Gaja Lukrecija uzidani su kao dovratnici na štali Parać, što potvrđuju i crtež Mijata Sabljara iz 1854. godine te podatak kod Th. Mommsena.²²⁹ Stela veterana Lucija Cezija Basa zabilježena je na grafici u putopisu francuskog crtača i slikara L. F. Cassasa, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*.²³⁰

²²³ FORTIS, 2004., 178.

²²⁴ FORTIS, 2004., 178.

²²⁵ PETRIĆ, 1998., 145-162.

²²⁶ STRANGE, 1775., 337-349; STRANGE, 1779., 161-181.

²²⁷ *CIL* III 2014, *CIL* III 2022, *CIL* III 2040, *CIL* III 2041., MARŠIĆ, 2010.b, 70.

²²⁸ HOFMANN, 1905., 58 i dalje, sl. 38.; MARŠIĆ, 2010.b, 70.

²²⁹ MIRNIK, 1981., 209 i dalje, *CIL* III 2040, MARŠIĆ, 2010.b, 65. Štala Parać uklonjena je tijekom radova prije Mediteranskih igara u Splitu 1979. godine, a D. Maršić nije pronašao potvrdu da su dijelovi spomenika preneseni u Arheološki muzej.

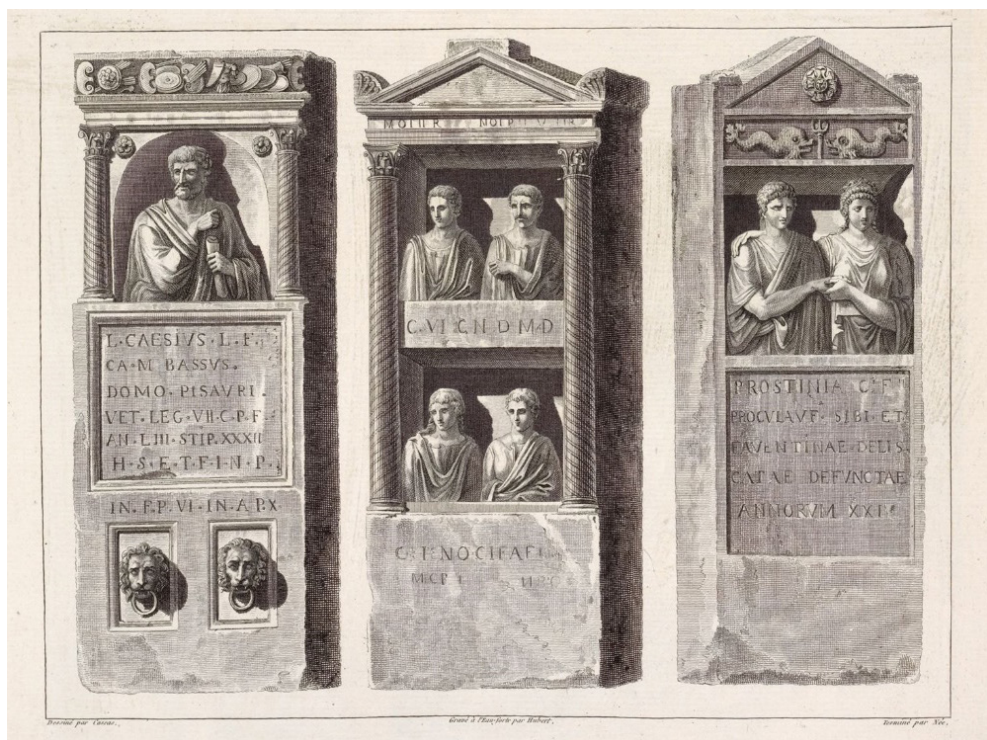
²³⁰ CASSAS, 1802., 138, br. 31 (bakrorez br. 52), s legendom na 163.; MARŠIĆ, 2010.b, 68.

Iako ih često posjećuju znatiželjni stranci, ruševine Salone im još uvijek pružaju nove predmete, a i njenim barbarskim stanovnicima. Prilikom mog dolaska jedan je neumoljiv klesar upravo uništavao četiri velika kamena s kojih sam ipak na prevaru prepisao ove natpise. Kamen na kojem je bio urezan ovaj natpis bio je gotovo šest stopa dug, a iznad natpisa vidjelo se polupoprsje, izuzetan rad u visokom reljefu i u prirodnoj veličini, a iznad poprsja mali friz na kojem su predstavljeni poljoprivredni alati, mjestimično s lišćem itd. Dva iduća natpisa bila su slično ukrašena reljefima, ali na žalost slomljeni barbarstvom onih u čije su ruke dospjeli.²³¹ Idući natpis pripada vjerojatno istom vojniku prije njegova promaknuća.²³² Slova triju gornjih natpisa vrhunske su kvalitete i odlično sačuvana. Sljedeći natpisi na kamenu gotovo su istih dimenzija, ali su slova slabije kvalitete i gotovo uništena vremenom.²³³

²³¹ CIL III 2040.

²³² CIL III 2041.

²³³ PETRIĆ, 1998., 150.

Slika 29. Stela Lucija Cezija Basa u bakropisu J. Lavallée 1802. (General Research Division, The New York Public Library. "Vue des cotes de la Dalmatie. Pierres Sepulchrales." *The New York Public Library Digital Collections*. 1802.; <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-5380-a3d9-e040-e00a18064a99>)

Dodijeljeni položaj egzotičnog kraja privlačio je znatiželjnike kojima je cilj bio otkrivanje nepoznatih krajeva, ali i traganje za klasičnom, antičkom baštinom. Tome u prilog išla je klasicistička paradigma koja je tumačila antiku kao *zlatno vrijeme čovječanstva*, nedostižni uzor kojemu treba težiti. Shodno tome, već desetak godina nakon Fortisa, točnije 1782. godine, prilikom svog putovanja po Istri i Dalmaciji, u Split dolazi francuski slikar i grafičar Louis-François Cassas (1756. – 1827.). Tijekom posjeta Dalmaciji Cassas je izradio mnogobrojne skice i crteže gradova i krajolika. Često je stvarao crtež na licu mjesta u sepiji, a kasnije je dodavao detalje akvarelom i tintom. Njegovi radovi obiluju bujnom vegetacijom čime nastoji istaknuti krajolik odvojen od civilizacije što se smatra idealom romantičarskog pristupa u XVIII. stoljeću. Dvadeset godina kasnije, Joseph de Lavallée (1747. – 1816.) prenio je njegove akvarele u bakropise te ih je objavio zajedno s dijelovima Cassasova putnog dnevnika u Parizu 1802. godine u knjizi *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie*. Knjiga ima ukupno 69 tabli, od kojih je 61 ugraviran prema Cassasovim akvarelima, a veći dio se čuva u muzeju *Victoria and Albert Museum* u Londonu.²³⁴ Salonitanski su spomenici objavljeni na tablama 26 (salonitanske ruševine), 57 (salonitanski vodovod) i 59 (Solinjani kod vodovoda). (Slika 29.–31.) Djelo je doživjelo značajan uspjeh te je na njemačkom jeziku objavljeno već 1803., a na engleskome 1805. godine. S obzirom na to da Lavallée nije osobno posjetio opisane krajeve, u tekstu se oslanjao na radove Spona, Whelera i Fortisa. Svoj je rad modelirao pazeći na interese budućih čitatelja i očekivanja institucija.²³⁵ Pri tome je nastojao dokumentaristički iznijeti podatke te informirati publiku. Kod opisa salonitanskih spomenika, pozivao se na svoje prethodnike te, oslanjajući se na njih, zaključuje:

Kad se usporedi sadašnje stanje u kojima se nalaze ruševine Salone s onim u kojem ih je našao Spon, prije 127 godina, sa slikom koju je napravio senator Jean-Baptiste Giustinian u jednom skupocjenom rukopisu, koji je Fortis poznao, a koji je napisan oko 1550. god., neosporivo je da je njihovo razaranje deset puta veće tijekom ta dva stoljeća, negoli ono koje su te ruševine morale pretrpjeti u razdoblju od 14 stotina godina. (...) više se ne vide ni svodovi krasnog kazališta, a nemoguće je odrediti ni mjesto na kojem su stajali. Neki od ovih komada kamena, koji su još ležali na zemlji kao i lijepi stup koji je ukrašavao oružanu, nestali su. Ja sam govorio o ruševinama vodovoda; njegovi svodovi su posve otvoreni, klesano kamenje koje tvori teške zidine

²³⁴ Radovi su digitalizirani i dostupni na: https://collections.vam.ac.uk/search/?id_collection=THES48595&page=1&page_size=15&q=cassas

²³⁵ LEVAČIĆ, 2010., 39.

*držača ogoljene su, a nema ni traga lijepih mramornih stupova. (...) Učenjak Fortis izjavljuje da je neki marljivi građanin iz Splita skupio neobično zanimljivu zbirku, no taj stručnjak je, bilo iz ljubomore na svoj rad ili nekih drugih čudnih razloga od kojih ni učenjaci nisu pošteđeni, uporno odbijao objaviti svoja otkrića (...)*²³⁶

Uz opise salonitanskih spomenika, o kojima piše prožet žaljenjem za nekadašnjim sjajem nestaloga grada, Cassas donosi bakropise koji su sjetnim notama dali pitoreskni ton. Na njima se vide salonitanski krajolik sa spomenicima koji slobodno leže u prostoru, Dioklecijanov vodovod koji je nagrizaо zub vremena te nekoliko monumentalnih portretnih stela. Francuskoj publici tog vremena ti su prikazi jamačno djelovali kao prozor u Arkadiju od koje je ostao tek trag nekadašnjeg sjaja rimske provincije koja se sada guši u bijedi.

²³⁶ KRMPOTIĆ, 1997., 238.

Slika 30. L. F. Cassas, Ruševine Salone (© Victoria and Albert Museum, London <https://collections.vam.ac.uk/item/O895225/voyage-pittoresque-et-historique-de-watercolour-cassas/>)

Slika 31. L. F. Cassas, Salonitanski akvadukt (© Victoria and Albert Museum, London <https://collections.vam.ac.uk/item/O895224/voyage-pittoresque-et-historique-de-watercolour-cassas/>)

Slika 32. L. F. Cassas, Solinjani pored akvadukta (© Victoria and Albert Museum, London <https://collections.vam.ac.uk/item/O895221/voyage-pittoresque-et-historique-de-watercolour-cassas-louis-fran%C3%A7ois/>)

SALONITAN SITES AND MONUMENTS IN THE SOURCES OF THE 18TH CENTURY

Based on the preserved data, the removal and use of monumental materials from Salona intensified for various purposes during the 17th century. At the beginning of the century, the Archbishop of Split, Stjepan Cupilli (1659-1719), actively began working on plans to expand the cathedral to the east. He had the support of the city's Grand Council, the cathedral chapter, and the state authorities. To show support for the archbishop, the general proveditore of Dalmatia and Albania, Vincenzo Vendramin, allowed him on April 12, 1711, to extract stone for construction from a specific plot in Solin.

In the courtyard of so-called old bishop's palace, ancient monuments were displayed, some of which are believed to have originated from Salona. These were published by Francesco Antonio Zaccaria as an addition to the work *Illyricum Sacrum* by Daniel Farlati (1690-1773). Besides transcriptions of inscriptions, Zaccaria also provided comments and drawings alongside individual monuments.

At the end of the 17th and beginning of the 18th century, the work *Illyricum Sacrum* was created, which remains indispensable for the study of church history of our regions. In this context, the depiction significant for the topography of Salona, published in the first volume and created by Camozio Gian Francesco. His plan shows almost straight-drawn walls, schematically sketched series of towers, and harbours for ships along the coast. In the northwest corner, the amphitheatre is highlighted, along with the indication of "amphitheatre traces." The course of the Jadro River, which flowed through the central part of the ancient city and emptied into the delta in the eastern part of Salona, is depicted. The bridge marks the crossing over the widest part of the river's flow. The walls and the road leading to Klis, the former Gradina fortress, and the church at the location of today's Gospin Otok are shown in the extreme east. Another depiction, showing an imaginary reconstruction of the city, places the amphitheatre in the central part, probably a structure that dominated the area even in the 18th century, along with the buildings surrounding it. Although the reconstruction shows buildings that certainly existed in the city, such as temples and the amphitheater, their arrangement does not topographically match the actual placement of the monuments in the city.

In 1721, Austrian court architect Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656 – 1723) published several drawings related to Diocletian's Palace in his work *Draft of Historical Buildings*. Among these drawings is the Salonitan aqueduct. The drawings he brings are quite authentic, although the author has never visited Split, but brings them, as he himself states, based on information he received from the founder of the Split Illyrian Academy, Ivan Petar Marchi, and the Split painter Vicko Paterna (1681?-1761).

Von Erlach's representation of the Salonitan aqueduct does not show the actual condition, but rather its conceptual reconstruction based on the existing remains. Namely, he depicted the aqueduct, which was in a state of ruin, intact, with an extended arch in the middle, above which stands a beam, and under which a road passes. This representation which is entirely a product of the author's imagination, has the function of calling the triumphal arch to mind. He did the same with the depiction of parts of Diocletian's palace. It is about the imaginary stripping and cleaning of ancient monuments from everything that does not belong to that period because they were considered less valuable. Along with erasing everything that exists, von Erlach adds elements to fill in the imperfections of the current state of the Roman monument. Imaginary replacement of deficiencies found on site is a novelty, but also a very fast practice, among researchers of antiquity of this time. This being indeed the case is also shown by the famous depiction of Diocletian's Palace, which was created a decade later by Robert Adam (1728 – 1792).

The work *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* published by the Scottish architect and architectural historian Robert Adam (1728-1792) has become indispensable when talking about the historical study of Diocletian's Palace. Among the Salonitan monuments, he showed the ones he found in the palace and the aqueduct that stretched across the Split field, along the road from Split to Solin. Along with the drawing, he brought a brief description of the structure.

Thermal baths were accidentally discovered in Salona at the beginning of 1771. Since the locality has been largely destroyed to this day, this fact is known thanks to archival documentation. From the description of the Venetian doge from 1771, it can be seen that the room is large, that it has a vault and a door, that it is divided by pillars made of circular or rectangular bricks, and that there are a mosaic and the remains of pipes. The information stated in the document kept in the Venetian archives is also confirmed by the floor plan of that locality.

Today it is kept in the Museum of the City of Trogir among the drawings made by I. L. Garagnin thirty-four years later. Although for now we have no information on who and when the drawing was made, everything points to Split archbishop Ivan Luka Garagnin, who visited the site with the doge, and who himself was a lover and connoisseur of antiquities.

About thirty years later, the archbishop's nephew, Ivan Luka Garagnin (1764 – 1841), began the first official excavations in Salona at that very spot. In the report, Garagnin explains that at that time, some men of learning pleaded in vain with the local authorities for the research to be carried out, and the works were prohibited. The first explorations of the newly founded Archaeological Museum in Split were conducted by the then director Carlo Lanza (1781 – 1834) in 1821, also at the location (Fig. 32a.) Along with the description of the research, he also attached a sketch of a part of the thermal baths with hypocausts and a sketch of the found mosaic (Fig. 32b). Remains of architecture, elements of interior decoration (fragments of various marble coverings - in Parian marble, alabaster, white marble) and sculptures were discovered.

Francesco Carrara continued his research in 1846, but he considered the site entirely destroyed. Carrara nevertheless detected a square building divided into several rooms decorated with granite columns. The remains of architecture on the latter part were already visible on the surface, which is shown on the cadastral map of Solin from 1831, but also on Carrara's and Lanza's topographical maps (Figs. 57, 32a). Given that there were no funds foreseen to buy back or protect the discovered site, Lanza buried the site again. However, the villagers decided to use the valuable stone anyway, and they took marble slabs and sold them. Francesco Lanza himself acquired some and made a table out of them. In the 1950s, the thermal baths were opened in a position north of the forum, and in full continuity with it.

At the end of the XVII century, the possession of a collection of art and antiques in high European social circles became more and more common. In addition to following the new trends brought about by neoclassicism, turning to antiquity meant creating a cultural atmosphere in accordance with the rejection of the old regime while accepting modern achievements at the same time. Collectors were no longer interested only in inscriptions, but in other monuments as well. Italian antique private collections were particularly famous, such as the collections of the Borghese, Giustiniani, Boncompagni-Ludovisi, Medici, Farnese and others families.

Intensive monuments collecting can be documented in several sources in Salona, too, and they are mostly related to the activities of the official administrators of the province and can be found in archival documentation. There is a well-known example when the supreme provveditore of Zadar, Angelo Diedo (1789-1792), asked Juraj Politeo to send him marble fragments from the same place (in Salona) from which the provveditore generale Pietro Valier had taken them back in 1678. From the letter of the provveditore generale, dated July 17, 1792, in which he thanks for the crates received and asks for more generous shipments, which Politeo also sent, it is evident that Politeo really did comply with the request. According to the writings of Francesco Lanza, his father, Carlo Lanza, in 1821, began excavating in a place where a peasant told them that columns had been removed from during the Venetian Republic, while some were still buried in deeper layers. A. Duplančić raised the possibility that it is the same position. Thus, the place from which official authorities took marble fragments as early as the middle of the 17th century, could be near the thermal baths where Lanza started his research. Given that on the basis of the documents, it is possible to reconstruct the removal of materials from the same place in a cca. 150 years long interval, one may argue that the data in the sources refer to the area of the *Urbs vetus* forum, of which the baths were an integral part, and which was abundant with valuable material.

After the establishment of a new government in Dalmatia in 1797, we can also trace the change in attitudes towards Salonitan monuments. Although official research was initiated only in 1805 and stopped the same year, several previous years show that in the eyes of the authorities, Salona was not only a quarry, but also a valuable space for establishing one's own connection with the glorious Roman past, which would be confirmed in the upcoming decades. This change in relations was influenced by events throughout Europe. In the time of the spread of new ideas of the French Enlightenment and the conflict between the existing government structures and the demands of the people, the aspiration to own ancient sites and monuments remained a mark of prestige. However, a systematic study of the materials accumulated in the newly founded cabinets and museums of the imperial courts was also being developed. In the 1760s, J. J. Winckelman (1717-1768) published a major work on the history of ancient art, and laid the foundations for the development of a scientific discipline in the true sense of the word. The wide reception of his works allowed for the processes that entirely changed the perception and attitude towards the ancient heritage. The processes of recognizing the universal values of monuments, as

well as competition to collect materials for private or national museums began at the same time.

During the governor Thurn, the emperor's friend and close associate, Baron Francesco Maria Carnea von Steffaneo (1751 – 1825) stayed in Dalmatia. His service as the commissioner plenipotentiary for Istria, Dalmatia and Albania lasted from August 1797 to October 1798, and after a short break, he was again appointed plenipotentiary of the royal governor for Dalmatia in 1802. In the first fifteen months of his service, he had the opportunity and task to acquaint the new government with the situation on the ground. In addition to the statistical reports and reports he collected from officials, archbishops and bishops, he himself travelled through Dalmatia from April to October 1798 to collect the necessary information. Among Steffaneo's documents kept in the Vienna Archives (Haus-, Hof- und Staat Archiv, hereinafter HHA) there are letters in which the baron also mentions Salona in the context of an archaeological site, and a map on which Salona is marked as *Römische Ruinen von Salona*.

Steffaneo's official report (kept at the HHA) is excellently complemented by a tabular representation of the so-called *Tabella enciclopedica del Regno di Dalmazia*, which is kept in the State Archives in Zadar. Dinko Foretić wrote about Tabella in detail, but he was not familiar with the Viennese documents. *Tabella enciclopedica*, among other things, was supposed to show the wealth of Roman antiquities in Dalmatia. In that account, Steffaneo lists a number of localities along the Dalmatian coast from which monuments were collected, describes their preservation, and lists the monuments that he transported to Tapogliano. Next to Salona it is stated that it is located by the bay located northwest of Split and that part of the Roman rampart can be seen from the ancient ruins along the coast. He further writes that the houses of Solin at that time were built between ancient remains. He states that he transported an ancient architrave, Isis and a monumental sculpture made of Greek marble to Tapogliano. Along with them, he mentions the sculpture of the Egyptian Hermes (*Ermete egiziano*), which is not mentioned as having been transported to Tapogliano with the others.

From two of Steffaneo's letters (in the HHA) we learn that he arranged for the sculptures from the Salona to be transported to his property in Tapogliano, and that they were intended for the newly founded Cabinet for Numismatics and Antiquities at the Vienna Court (*Münz- und Antiken Kabinett*). At the end of the first letter dated September 1, 1801, addressed to His Majesty, he gave

a short report from the trip and stated that before leaving for Tapogliano, he would send four statues that he had discovered in 1796 in the ruins of Salona.

It is difficult to talk about the exact attribution of the sculpture on the basis of the letter itself, since Steffaneo does not provide a single clue that would give us the possibility of any attribution. However, if the letter is supplemented with the *Tabella* from the Zadar archive, which mentions two sculptures and one architectural fragment and their transport in 1798, it can be concluded that these are precisely the monuments described in the letter. Where the sculpture of Hermes and Isis ended up after that is still unknown, since there is no information in the Vienna Museum (KHM) confirming that Steffaneo brought them to the capital.

As for Isis, there is a possibility that it is a sculpture on which there is an archival record preserved among the legacy of Dalmatian polyhistorians in the Archaeological Museum in Split. Although the author is unknown, according to the analysis of the text and the location of the document, Mladen Nikolanci concludes that it is an intellectual from Split who compiled the above description somewhere at the turn of the 18th to the 19th century. In that archive document, the author describes the bronze statue found in Salona. An unnamed erudite recognizes the sculpture as Juno, while according to the description in the text, M. Nikolanci attributes it to Isis. Such an attribution coincides with Steffaneo's information that it was a sculpture of Isis. Based on further analysis of the anonymous erudite's description, Petar Selem identifies the bronze statue as *Isis lactans*. According to the given description of the base of the statue (*on a circular base, in addition to flowers, shields are also shown*) and the fact that it was most likely of larger dimensions, it is possible that it was worshiped in some sanctuary, so P. Selem brings it into connection with the imperial cult. Considering the appearance of this type of Isis and the attributes with which she is depicted, it is dated to 2nd century.

More information has been preserved about the monumental marble sculpture mentioned by Steffaneo. Namely, in another letter, dated September 26, 1801, also addressed to the emperor, Steffaneo writes that four years earlier he had found a monumental sculpture made of Parisian marble and sent it from Split to Tapogliano, and then sent it via Aquileia to Trieste and finally to Vienna. The sculpture, together with other monuments from that collection, eventually became part of the inventory of the Kunsthistorisches Museum, where it is still kept today. It is a naked male figure, more precisely a representation of the

emperor in the form of a hero. It is made of marble, but the head, right hand and right foot, left forearm and left lower leg are missing. At the end of the same letter, Steffaneo mentions that he will try to write about the found Roman-Greek antiquities and that he will make an effort to send representative objects to the capital, since he believes that they belong to Vienna.

At the end of the 18th century Marquis Tommaseo degli Obizzi (1750 – 1805) also visited Salona, and collected several objects for the collection of art and antiques in the Catajo family castle. In a letter from 1833, Garagnin notes that the marquis collected monuments from the Salona on several occasions, including statues, busts and shallow reliefs. As Tomaseo was the last member of that line, the collection, together with the castle, passed into the inheritance of the d'Este house, and after the extinction of that line too, into the possession of the Austrian Archduke Franz Ferdinand (1863 – 1914), who donated the collection in 1922 – 1923 to the Kunsthistorisches Museum in Vienna. In the Museum's inventory, it is stated that only five grave stelae arrived from Salona via the mentioned line.

Interested in unexplored regions and national specificities, Alberto Fortis (1741 – 1803) visited the eastern coast of the Adriatic several times. He published a description of the trip in Venice in the travelogue *Viaggio in Dalmazia* in 1774. He described the places he visited with a pronounced romantic undertone, but in simple and easy language, with many interesting facts, so he gained an enviable audience significantly influencing the authors who visited Dalmatia after him. Before visiting a certain area, it is common for travelers to consult the available literature on the area they intend to visit and generally follow the described routes. In this regard, a whole host of authors relied on Fortis and often referred to his work in their writings. For a long time, Fortis's work remained the only source of knowledge on the situation in Dalmatia for a wide audience, mainly Viennese salons. It fully met the expectations of the readership about Dalmatia, describing it in Anacreon style, as a land of happy shepherds who live carefree singing and playing flutes. Only in the thirties of the nineteenth century did the situation slowly change.

Fortis devoted most of his travelogue to the life and customs of Morlachs, but he was also interested in the ancient heritage of Dalmatia. In a few lines, he describes the Salonitan ruins and the attitudes of the Solina peasants and Split citizens towards them. The general assessment of the remains has a wistful undertone, disappointed by the destructive attitude towards the ruins. In doing

so, he looks back and compares the condition he finds with the description from 1553, from which he reads the rapid deterioration of the monument.

Like most erudites of the 18th century, Fortis gave priority among monuments to epigraphic finds, so he tried to collect and buy inscriptions. As this did not work out for him, he copied several of them and sent the copies to his friend John Strange (1732 – 1799). The British archaeologist and naturalist J. Strange published several Roman epigraphic monuments from Istria and Dalmatia in 1772 and 1773 based on the letters sent to him by A. Fortis from his travels.

6. BILJEŠKE O SALONITANSKIM SPOMENICIMA TIJEKOM PRVE POLOVINE XIX. STOLJEĆA

Na kraju XVIII. i u prvim desetljećima XIX. stoljeća dalmatinski su krajevi prostor političkih perturbacija i vrtloga u kojima su se u nepunih dvadeset godina izmijenila čak tri politička sustava pod vodstvom triju različitih država.

²³⁷ U tim nesigurnim ratnim vremenima opadaju avanturistički izleti na Istok te se taj prostor iznova otkriva s prestankom opasnosti. Time i Dalmacija uz Bosnu i Hercegovinu te Crnu Goru dolazi na popis neistraženih, nepoznatih zemalja. Pod utjecajem već razvijenog njemačkog romantizma raste zanimanje za ostatke nacionalne prošlosti, ali i za lokalne antičke ostatke. Uz to se razvija i specifični zanos u traganju za novim otkrićima i želja za prodiranjem u zaboravljene kutke svijeta.

Putnike avanturiste, znanstvenike, kao i publiku kojoj se obraćaju, zanimaju društvene, političke, etnografske i prirodne značajke krajeva koje obilaze, a opisuju ih s prizvukom arkadijske utopije. Čitateljstvo kojemu su putopisi namijenjeni očekuje putovanje kroz imaginarni prostor te pronalazak mjesta u kojem još uvijek postoji *zlatno doba čovječanstva*, blisko izvornim oblicima života.²³⁸ Nositelji takvog pristupa bili su imućni aristokrati koji su željeli vlastito obrazovanje temeljiti na neposrednom iskustvu stečenom na putovanjima. Velika arheološka otkrića Pompeja i Herkulaneja dala su poticaj novim pogledima na rimsko nasljeđe. Zanimanje za antiku postalo je i moda i predmet proučavanja. Pri proučavanju više nije bilo dovoljno iznositi vlastita mišljenja već se tražilo primjenjivanje empirijski formiranih principa znanosti.

U diskursu o Saloni u tom se razdoblju uglavnom ponavljaju kratke crtice o povijesti grada, žaljenje zbog njegove propasti te naglašavanje arheološkog potencijala. Sadržaj i opseg putopisnih izvora podliježu supoziciji s prethodnim tekstovima autora koji su iz različitih perspektiva pisali o istom prostoru. Autori istovremeno povezuju djela svojih prethodnika s mjestom, ali nastoje dati i koji podatak više, često prema vlastitom kriteriju zanimljivoga ili lijepoga. Kod

²³⁷ Od početaka Francuske revolucije do Bečkog kongresa, 1789. – 1814.

²³⁸ Navedeno ima i negativne konotacije za one koji su primorani u Dalmaciji obavljati svoju službu, dok je zanimljivo čitati o tome iz udobnosti zapadnjačkog života. Tako postoje zapisi kako su se njemački časnici nastojali izvući iz Dalmacije pribavljajući liječnička mišljenja o lošem zraku ili visokim vrućinama koje su Austrijanci smatrali pogubnima. Vidi kod: PEDERIN 1974., 106.

domaćih autora pisanje o Saloni uglavnom je usmjereno na njezinu povijest. Pri tome se naglašava veličina i važnost grada u antici, nasuprot kasnijim stoljećima kada je Salona nemilosrdno zapaljena i uništena. O spomenicima grada uglavnom ne donose više podataka od općenitih opisa razvalina koje leže uokolo prepuštene sudbini. Bili su popisani tek natpisi ukoliko su bili dijelom neke od privatnih zbirki. S početkom sustavnih istraživanja, a osobito s početkom rada Francesca Carrare započinje drugačiji, znanstveno utemeljen pristup spomenicima, što izlazi iz opsega ove studije.

6.1. Opisi i prikazi Salone u putopisnim djelima stranih autora

O odnosu prema salonitanskim spomenicima svjedoči i zapis inmetački putopisac s početka XIX. stoljeća. Naime, obalu Dalmacije je 1804. godine između svibnja i lipnja, obišao Giacomo de Concina (cca. 1775. – ?). Furlanski plemić koji je tada obavljao funkciju „Kraljevskog carskog tajnika, opunomoćenika za ustroj Istre, Dalmacije i Albanije“ svoja zapažanja objavio u djelu *Viaggio nella Dalmazia litorale* u Udinama 1809. godine. Djelo je napisano u epistolarnom obliku (dvadeset i dva fiktivna pisma upućena neodređenom prijatelju, datirana prema stvarnom vremenu posjeta pojedinim mjestima). Poglavlja je u djelu podijelio prema gradovima koje je posjetio, a opisuje ih kroz kulturno-socijalni aspekt s osobitom pozornošću na kulturnu baštinu. U dijelu koji govori o Saloni, opisao je skulpturu koju je slučajno vidio u nekoj lađi, netom prije nego je prodana i odvezena u Anconu:

Umjesto toga, našao sam statu u žene koja je prema položaju i pokretu izgledala kao da se upravo kupala. Slijedi njezin opis. S desnom rukom podignutom sve do vrata boje bjelokosti držala je najfiniju tkaninu dok je polagano brisala svoje pohotne obline, a s ovom drugom se pridružila radnji prve. Prilično naga sve do prsiju, dok joj uska haljina s tankim pojasom pokriva ostatak, među ostalim i noge. Njen je pokret bio drzak, pun mladenačke zavodljive vatre. Krv, da krv je izgledala kao da će poteći njenim žilama: svježina manje ili više nježnog mesa, mekoća raznih dijelova s obzirom na različite točke nagog tijela činili su susret više odabranih oblika prirode koje vam ne mogu ni opisati ni nacrtati. Lijepo ocrtane konture leđa, spuštajući se prema donjem dijelu leđa, postepeno su se gubile. Netaknute i vješto obuhvaćene grudi i graciozni, stojeći okrenuti vrat, linija koje su me vratile u vrcavu mladost. Imala je skroman izraz lica i fizionomiju lišenu burnih prevjesa, koja je mogla uznemiriti mirnoću najnevinije dobi. Udubljenje njezinih očiju bilo je impresivno i nadljudsko, nježan i veličanstven potez obrva, zavidna vedrina dominirala je čelom. Kosa

zavezana u vijenac što bježi u stranu ukazuje na umjetnost obavijenu plemenitim i jednostavnim majstorstvom karakterističnim za marljivi rad Grka. Donji dio ove statue je pokriven, kao što sam rekao, tankom haljinom vezanom tankom trakom ispod prsa, dok se veliki volani sitnih nabora nalaze na prednjoj strani. (...) Kad se uzme u obzir ova kombinacija nadljudskih ljepota, tražio sam da je kupim. No, na iznenađenje, odgovorili su mi da je prodana te da je voze u Anconu. Salona, 15. lipnja 1804.²³⁹

Concinin opis skulpture, iako pun zanosa i reminiscencija obojenih osjetilnim zanosom, bogat je ikonografskim detaljima (*prema položaju i pokretu izgledala kao da se upravo kupala (...), nagog tijela (...), prilično naga sve do prsiju (...) uska haljina s tankim pojasom (...) kosa zavezana u vijenac (...)*) iz kojih se može naslutiti da se radi o jednom od prikaza božice Venere. Kult i štovanje Afrodite na istočnoj obali Jadrana može se pratiti još od vremena naseljavanja grčkih kolonista na Faros u IV. stoljeću pr. Kr.²⁴⁰ U rimsko doba u provinciji Dalmaciji, Venerin kult je najzastupljeniji u Saloni, što pokazuju skulpture, natpisi,²⁴¹ preslice²⁴² i sitna brončana plastika.²⁴³ Od skulpture je sačuvan tek jedan mramorni palimpsest koji prikazuje nagu Veneru²⁴⁴ te Venera Pobjednica (*Venus Victrix*). Naime, u sjeveroistočnom dijelu grada (*Urbs orientalis*), u blizini hrama iz Dioklecijanova vremena kod *Porta Andetria*²⁴⁵ otkrivena je mramorna skulptura Venere Pobjednice s Kupidom, datirana u III. stoljeće.²⁴⁶

U prvim desetljećima XIX. stoljeća niz istraživača raznih interesa posjećuje Dalmaciju, poput Balthasara Hacqueta (1739. – 1815.), Francesca Marie Appendinija (1768. – 1837.), Ernsta Friedricha Germara (1786. – 1853.), Josefa Marxa von Liechtensterna (1765. – 1828.), Johana Christiana von Engela (1770. – 1814.), Alexandera Sapieha (1773. – 1812.), H. F. Rödlicha (1801. – 1804.), Franza Pettera (1798. – 1853.), François-Renéa de Chateaubrianda (1768. – 1848.), Charlesa Pertusiera (1779. – 1836.) i drugih. Njihova su djela nastala u duhu romantizma s posvemašnjim interesom za kulturu naroda te su uglavnom usmjerena na opisivanje etnografskih i prirodoslovnih karakteristika

²³⁹ CONCINA, 1809., 57-58; Prijevod s talijanskog Ines Sedlar i Tihana Škorić.

²⁴⁰ ZANINović, 2005., 157.

²⁴¹ Njezin kult zabilježen je na pet natpisa u Saloni. MATIJEVIĆ, KURILIĆ, 2011., 140-141.

²⁴² IVČEVIĆ, 2000., 473-480.

²⁴³ ZANINović, 2005., 161-165.

²⁴⁴ CAMBI, 2005., 10.

²⁴⁵ JELIČIĆ RADONIĆ, 2011., 5-28.

²⁴⁶ CAMBI, 2002., 105.

dalmatinskih krajeva. Iako je u njihovim tekstovima kulturna baština sporedna kategorija, ipak su neki od spomenika privukli pozornost putnika-istraživača, poput Splita i Dioklecijanove palače, a ponekad i salonitanskih ruševina. Kada se spominju rimski ostaci, tada se uglavnom pruža dojam obilja ruševina koje leže razbacane, dijelom vidljive, a dijelom zatrpane, posvuda u krajoliku. U tom je duhu Ernst Friedrich Germar (1786. – 1853.), njemački prirodoslovac, tek u par rečenica u svom putopisu *Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa, Leipzig und Altenberg*, objavljenom 1817., zapisao:

(...) opazili smo ostatke nekadašnjeg Dioklecijanovog vodovoda. Tu su tri ili četiri visoka luka sagrađena od vrlo velikog četvrtastog kamenja. Naši su nas prijatelji uvjeravali da se stare cijevi još nalaze u zemlji. Ovu razvalinu ipak ne resi osobita ljepota. (...) I danas se često nađu novci, natpisi i ulomci kipova. Ali, to su obične bezvrijedne stvari. Ja sam vidio mnoge razlomljene natpise, koje su mještani upotrijebili da bi sagrađili svoje kuće. Mali srebrni novac, vrijednost srebra možda danas iznosi dvije libre, donio nam je jedan Vljaj, ali ga nije htio dati za manje od devet lira. 23. srpnja 1811.²⁴⁷

Iz citiranih navoda iščitava se superioran odnos autora prema zapuštenom kraju u koji dolazi. Također, može se zaključiti da je trgovina starinama uznapredovala te da težaci ne prodaju pronađene predmete u bescjenje, očito očekujući i druge kupce.

Prijelomni trenutak u nizu inozemnih proputovanja po Dalmaciji tog vremena, predstavlja dolazak austrijskog cara Franje I. s prатnjom, u kojoj su bili botaničari, arheolozi i geografi. Carev obilazak hrvatskih krajeva trajao je od 10. travnja do 3. srpnja 1818. godine, o čemu je i sam vodio bilješke u putopisnom dnevniku pod naslovom *Bereisung meines Königreiches Dalmatien, dann Croatiens Militär-Grenze und dessen Provinciale*, posvećujući svakom mjestu po jednu ili više stranica. Iako je car bio ponajprije zainteresiran za pojedinosti oko vojnih potencijala i utvrda, krajolike prije svega opisuje topografski,²⁴⁸ no navodi i druge aspekte, prvenstveno gospodarske i etnografske. Prilikom opisivanja dalmatinskih gradova, donosi i zapažanja o kulturnim spomenicima. Car je bio osobito zainteresiran za antičke spomenike, pa je njegov posjet ruševinama bio osobito značajan za Salonu. Naime, arheološki lokaliteti u tom vremenu formirani su u skladu s političkim interesom stvaranja zajedničke kulturne osnove svih zemalja proširene Monarhije. Čak su i bečki žurnali izvještavali o

²⁴⁷ GERMAR, 1818., 118-119; PEDERIN, 1989., 57.

²⁴⁸ PEDERIN, 1989., 75.

carevu dolasku u Split zbog njegova interesa za Dioklecijanovu palaču i Salonu negoli u glavni grad, Zadar.²⁴⁹ Osim političko-kulturnog konteksta i svih događaja koje će pokrenuti carev obilazak salonitanskih ostataka, od početka istraživanja i osnivanja Arheološkog muzeja u Splitu do uspostave nadležnih organa za očuvanje i brigu o baštini, dragocjen je i carev opis spomenika u Splitu i Saloni koje donosi u svom putopisnom dnevniku. Tako je Franjo I. s pratnjom odjahao²⁵⁰ u Salonu o čemu je zabilježio:

*Kroz tu dolinu koso vode razvaline rimskog vodovoda. Vidi se osam lukova koji su još ostali, tri desno u smjeru iz kojeg smo došli, a pet lijevo. Građeni su od četvrtastog kamenja, pilastri su snažni, lukovi su dijelom okrugli, a dijelom uglati, no gore je visina jednaka. Na lukovima i pilastrima raste trava i žbunje. Lukovi su većinom završni dijelovi ovog komada vodovoda, koji je služio zato da vodu dovede preko doline do Splita. Sve do Splita mogu se naći tragovi njegove trase. (...) Poslije, oko pola sata vožnje, desno od puta ide se nekoliko stotina koraka nekim maslinikom i dođe do jedne male pećine izdubene u litici. Tu se nalazi jedan veliki sarkofag koji zauzima čitavu pećinu po širini. Na prednjoj je strani sarkofaga lijep i velik reljef, koji je već ponešto oštećen. Poklopca više nema. Pred pećinom vide se ostatci od kamena, što, čini se predstavlja temelj nekog malog hrama koji se izdizao pred špiljom. Na tom području nalazi se i mala oslikana špilja. No slike su jedva vidljive. 14. svibnja 1818.*²⁵¹

Reljefno polje koje je podijeljeno u tri metope prikazuje Herakla koji izvlači Kerbera iz Podzemlja, zatim kako izvodi Alkestidu iz Podzemlja, te Stimfalske ptice i jabuke Hesperida. Nalaz su precrtali carevi pratioci pa se ubrzo pojavio u stručnoj literaturi.²⁵² Osim toga, izrađena je i gipsana kopija za bečki carski muzej. Kako bi se zaštitio, lokalitet je posvećen svetom Kaju, ranokršćanskom papi i mučeniku, podrijetlom iz Salone, spilja je produbljena i ograđena, a spomenik je služio kao oltarna menza. Iznad nje postavljena je pala s likom sv. Kaja, koju je naslikao Rafo Martini.²⁵³ Planove za zaštitu spomenika izradio je Vicko Andrić još 1821. godine.²⁵⁴ Međutim, kada je na tom mjestu izgrađena crkvice (1856. – 1858.) prostor je u potpunosti izgubio svoj izvorni izgled, tako da se osim

²⁴⁹ PEDERIN, 1974.a, 276.

²⁵⁰ *Njihova sveta veličanstva s njihovom plemenitom pratnjom otišla su uzduž obala Jadra, gdje se nekoć oholo uzdizala slavna Salona, kako bi među ruševinama te jednom uzvišene metropole vidjeli ostatke starina koji se nalaze tu i tamo razbacani.* ŠIMUNKOVIĆ, 2011., 28.

²⁵¹ PEDERIN, 1989., 99.

²⁵² CARRARA, 1991., 183–184.

²⁵³ BULIĆ, 1984., 393, sl. XXXV., vidi i kod: IVANIŠEVIĆ, 2002., 650–654.

²⁵⁴ DAZD, Spisi registrature namjesništva kut. 8, 1821., fascikla br. 20146/3726, tlocrt uz dok. br. 246.

reljefa s prikazom Heraklovih djela koji je sačuvan *in situ* nije očuvalo ništa više. Temelji građevine koju spominje Franjo I. vjerojatno su ostatak svetišta, kao dio kulturnog Heraklovog mjesta na tom prostoru.²⁵⁵ Što se tiče antičkih spomenika u Splitu, osim opisa sarkofaga koji prikazuje prelazak Izraelaca preko Crvenog mora te spolija ugrađenih u zvonik splitske katedrale, car navodi i druge, danas nedostupne spomenike:

*Ja sam vidio i druge starine. To su sarkofazi u Lazaretu²⁵⁶ koji uz česme služe za čuvanje vode. Pred dvorištem mitnice nalazi se vrlo velik torzo koji, ako je za suditi po odjeći, predstavlja rimskog vojnika. 13. svibnja 1818.*²⁵⁷

Nije poznato o kojem torzu car piše, ali vjerojatno je riječ o jednom od prikaza rimskih imperatora. Dio istraživača drži da je riječ o carskom torzu koji je završio u privatnoj zbirci u Grazu zajedno s helenističkom grupom satira.²⁵⁸

U dnevniku Franjo I. u nekoliko rečenica opisuje i zbirke antičkih spomenika Vicka Solitra te Carla Lanze, kao i nadbiskupsku zbirku.²⁵⁹ Poznato je također da su Splićani darivali cara antičkim spomenicima. Nigdje nije zabilježeno kakvi su bili ti spomenici i koliko ih je tada darovano, no u arhivu Zbirke starina Povijesnoumjetničkog muzeja u Beču (*Antikensammlungen, Kunsthistorisches Museum*) koja je nasljednica Kabineta za numizmatiku i starine, zabilježena je 1818., odnosno 1820. godina kao vrijeme kada su neki od spomenika iz Salone stigli u Muzej, što je moguće povezati s carevim posjetom Splitu.²⁶⁰

Važnost spomenika za cara pokazuje i činjenica da je u pratnji na svojim putovanjima poveo i Antona Steinbüchela von Rheinwalla (1790. – 1883.),²⁶¹ novoizabranog ravnatelja Kabineta za numizmatiku i starine u Beču. On je

²⁵⁵ JELIČIĆ RADONIĆ, 2005., 32.

²⁵⁶ DUPLANČIĆ, 2014., 333: *Poklopac sarkofaga s natpisom iz lazareta (CIL III 2326) ušao je u fond AMS 1902. i inventariziran u katalogu natpisa A pod br. 3113, gdje je Bulić kao mjesto nalaza pogrešno upisao Salonu, očito zaveden informacijom da ga je tada objavio Anton Steinbüchel. Kao dio starog fonda ponovno je inventariziran oko 1900. pod br. 5944 i s njim je objavljen 2010. u korpusu salonitanskih natpisa.*

²⁵⁷ PEDERIN, 1989., 98.

²⁵⁸ PEDERIN, 1985., 139; JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2010., 174.

²⁵⁹ O tim zbirkama vidi u poglavlju Zbirke salonitanskih spomenika od XV. do sredine XIX. stoljeća.

²⁶⁰ Reljef s prikazom trostruke Hekate, koji je pripadao nadbiskupskoj zbirci; gema s reljefnim prikazom Amora i Psihe. Uz navedene predmete navedeno je da je reljef Steinbüchel dobio na poklon, dok je druga dva predmeta otkupio.

²⁶¹ *Antikvar njegova Veličanstva*; HEIDECKER, 1969., 33-37; ŠPIKIĆ, 2010., 21. Više o Steinbüchelu kod: ŠPIKIĆ, 2006.

također na putovanju vodio bilješke koje je objavio u bečkim časopisima.²⁶² Njegov opis predstavlja prvi arheološki putopis po Dalmaciji,²⁶³ a prvenstveno ga zanimaju antički spomenici u Splitu i Saloni. Osim vlastitih zapažanja, Steinbüchel donosi i prijepise natpisa te crtež reljefa s prikazom Heraklovih djela i rimskih božanstava koje je izradio Peter Fendi (1796. – 1847.). U tim radovima dao je prikaz smještaja i povijesti Salone, kratki uvid u ostatke oronulog grada, ističući njegovu važnost i bogatstvo nasljeđa. Kao svjedok otkrića reljefa s prikazom Heraklovih djela opisuje i taj trenutak:

*Jedan od manjih dijelova odnosio se na starine iz Salone, sat vremena udaljene od Splita: a cijeli taj kraj uistinu je klasičan: moglo bi ga se nazvati austrijskim Pompejima; jer tamo gdje se nalazio grad, još se vide vanjski zidovi svih kuća, a oblik pojedinih prostorija može se jasno razlikovati; a kopamo li malo dublje u zemlju, također i vrste slika te podova od staklenih mozaika. Koliko je nekada bilo kuća, toliko je danas malih vinograda jer su antički zidovi često služili kao ograde; kovanice, izrezbarene stijene, također i više vrsta kipova, plodovi su već i slučajnih iskapanja; no tek bi pokušaji s pravim sredstvima dali dobre rezultate.*²⁶⁴

*Prema općoj pretpostavci, od grada Salone više ne bi trebalo biti ni traga, jedva nekoliko ostataka građevinskog kamena – no tome ne odgovara pregled na licu mjesta, daleko prije postojeći brojni ostaci daju punu sliku starog rimskog grada, i u tom pogledu pripadaju u najčudnije, malo poznate ruševine.*²⁶⁵

U nazočnosti Njegova najvišeg Visočanstva na sjevernom je dijelu grada, gotovo nasred puta prema Kaštel Sućurcu, u stijeni otkrivena i otkopana špilja sa sarkofagom uklesanim u samu stijenu. Na njegovoj se prednjoj strani nalazi uklesan ovdje na trećoj litografiji prikazan čudnovati reljef s Herkulovim djelima. Tu je pažnje vrijedan prikaz Kerbera koji se izjednačava s uobičajenim predodžbama o Himerama: rep također završava zmijskom glavom. U sredini je vjerojatno sjena Alkestide koju Herkul izvodi iz podzemnoga svijeta, no neobično je u posljednjem polju sjedinjavanje drveta Hesperida sa zmijom koja motri, a potom sa stimfaldiskom pticom koju Herkul ubija svojim oružjem; pod nogama mu leži mitska čarobna ptica.

²⁶² Nachrichten aus Briefen, Weiner Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode, 28. svibnja 1818., 517–519; Dalmatien. Eine Reise-Skizze, *Jahrbücher der Literatur* III/20, *Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 12 (1820), Wien, 1–30. O Steinbüchelovim tekstovima usp. ŠPIKIĆ, 2006., 171–186.

²⁶³ PEDERIN, 1974.a, 278; A. Steinbüchel. Dalmatien. Eine Reise-Skizze, *Jahrbücher der Literatur* III/20, *Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 12 (1820), Wien, 1–30.

²⁶⁴ ŠPIKIĆ, 2010., 22; STEINBÜCHEL, 1818., 518.

²⁶⁵ ŠPIKIĆ, 2010., 23; STEINBÜCHEL, 1820., 10.

*Rad ima određeni značaj i svjedoči velikom umijeću samoga umjetnika, iako cjelina pripada kasnijem rimskom razdoblju.*²⁶⁶

Steinbüchel je u to kratko vrijeme svojeg posjeta, a zahvaljujući iskustvu koje je imao, uočio bitne odrednice grada – bedeme, ulice, akvadukt i *murazzo*:

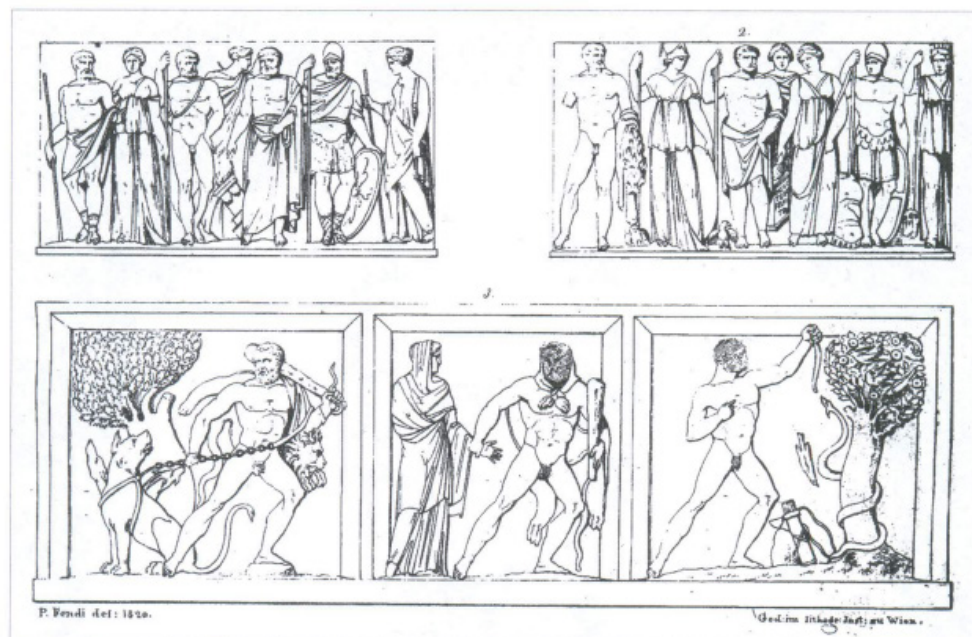
Samo malobrojne arkade su vidljive, ostalo je još uvijek prekriveno zemljom (sudeći po onome što je vidljivo vjerojatno je u odličnom stanju). Brojni, a često u potpunosti očuvani, stupovi (a koliko ih je uništeno) od najljepšeg grčkog i afričkog mramora leže u navedenom prostoru koji je grad zaposjeo i rastjerao i pokazuju njegovo tadašnje blagostanje. Ovo je još očitije kad se pogledaju podzemni akvadukti od kojih se nekoliko može naći u smjeru mora, usred tadašnjeg grada. Oni su u potpunosti sazidani od pažljivo isklesanih velikih stijena ljudske veličine, s kontinuiranim karnišama i nekoć su trebali davati neko svjetlo kod određivanja položaja glavnih ulica i mjesta.

Još uvijek su najvećim dijelom prepoznatljive linije redova kuća, a također stoje još i temelji gotovo svih građevina, ali kako? Budući da je čitav put sada pretvoren u vinograd, ovi zidovi služe tome da se izgrade ograde gotovo svih pojedinih vinograda, kako su se tu prije nalazile kuće i građevine. Tlo blista od fragmenata raznih skupih vrsta mramora i obojanih čaša od lijevanog stakla nekoć korištenih za ukrašavanje zidova i za oblikovanje mozaika. Od puta do puta spomenik zahvalnosti s natpisom objašnjava želje starih stanovnika.

*U smjeru mora na udaljenosti od približno tristo koraka od njega išao je cijelom dužinom tadašnjeg grada vanjski obrambeni zid koji je obuhvaćao grad i čiji se značajni ostaci mogu naći sjeverno, u blizini kazališta, na današnjoj ulici. Ti ostaci daju odgovarajući pojam o njihovoj gradnji i čvrstoći (to su četvrtaste, jako velike, glatko rezane, odlično sastavljene, duguljaste stijene).*²⁶⁷

²⁶⁶ ŠPIKIĆ, 2010., 23; STEINBÜCHEL, 1820., 12.

²⁶⁷ STEINBÜCHEL, 1820., 11. Prevela Matija Jurić, prof.

Slika 33. P. Fendi, Prikaz Salonitanskih spomenika iz Steinbüchelova članka (M. Špikić, 2006., str. 186)

Profesor njemačkog jezika u Splitu i Dubrovniku Franz Petter (1788. – 1853.) jedan je od najboljih poznavatelja Dalmacije među Austrijancima dvadesetih i tridesetih godina XIX. stoljeća. Napisao je i objavio desetak radova o toj provinciji. Osobito se ističe njegova knjiga *Die geographische Skizze von Dalmatien* (Prag, 1833.) u kojoj je donio svojevrsan enciklopedijski prikaz Dalmacije. O Saloni iznosi geografski opis i povijest grada. Navodi da su vidljivi ostaci amfiteatra te drugih kamenih zgrada. Također, piše da su u proteklim iskopavanjima, potaknutima posjetom austrijskog cara 1818. godine, pronađeni raznovrsni spomenici koji se čuvaju u Splitu.²⁶⁸ O Saloni ukratko piše i u djelu *Das Königreich Dalmatien* (Beč, 1841.) gdje prikazuje povijest grada, a kao prilog tekstu donosi crteže Salone i Dioklecijanovog akvadukta.

²⁶⁸ PETTER, 1833., 127-130.

Slika 34. F. Petter, Salonitanski akvedukt (F. Petter 1841, p. II, 1;
<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10804580?page=15>)

Slika 35. F. Petter, Salona s Klisom u zaleđu (F. Petter 1841, p. II, 1;
<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10804580?page=19>)

Jedan od prvih pjesnika njemačkog govornog područja koji je posjetio Dalmaciju bio je Heinrich Stieglitz (1801. – 1845.).²⁶⁹ Njegovi opisi krajolika u djelu *Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen* (1845.) prepuni su romantičarskog zanosa, stilizacije i reminiscencija koje nerijetko skreću s glavne teme o kojoj piše. U putopisu Stieglitz maksimalno naglašava umjetničku notu prepunu poetskog nadahnuća pa je za znanstveno-istraživačke ciljeve vrlo nepouzdan. Međutim, nekoliko njegovih rečenica pruža sliku o odnosu Zapada, točnije austrijske prijestolnice, prema antičkoj baštini u tadašnjoj provinciji Dalmaciji u kojoj, unatoč uspostavljenim institucijama za očuvanje spomenika, još uvijek dominira težnja za pribavljanjem spomenika za vlastite zbirke:

*Znate li što vam nosim, vi ljubomorni sakupljači starina (...), znate li što vam nosim iz ovog svijeta razvalina? Nosim vam jednostavni i tek malo otklesani komad mramora koji sam skupio s puta u blizini nekog rimskog torza, a vi ćete u vašoj koristoljubljuvosti iz toga napraviti sve što hoćete i nećete se dati smesti. To vam nosim kao nagradu jer ste od mene očekivali izvješća o pojedinostima, o zarđalim prstenima i novcima, o rumenim dječacima koji te novce prijazno nude strancima na prodaju, ili ste još očekivali ukrase iz neke kolibe – kipiće, lampe i krčage koje ovdje seljak tu i tamo izore iz svoje njive i čuva kao svetinju sve ako su ti kipići poganski. Eto, ja vam ništa nisam kazao o vrijednim privatnim zbirkama gospodina Solitra i Lanze... (...)*²⁷⁰

Iako od njega ne saznajemo mnogo toga, uočava se ponos s kojim je uzeo dio mramornog spomenika kao suvenir i trofej. Također, njegov spomen Solitrove i Lanzine zbirke očito služi tek golicanju mašte radoznalih čitatelja.

Putovanje saskog kralja Fridrika Augusta (1797.-1854.) po Dalmaciji 1838. godine, opisali su Giovanni Sartorio i Bartolomeo Biasoletto (1793.-1858.), ljekarnik, botaničar i prirodoslovac objavio.²⁷¹ Iako je kralj u prvom redu bio zaneseni botaničar, posjetio je i Salonu kako bi vidio ostatke antičkog grada. Opis G. Sartoria predstavlja kratak izvještaj čitateljima o kraljevu putovanju. O Salonu piše da *fragmenti stupova, kipovi, nadgrobni spomenici, kamenje, ostatci velikog zida, ostatci amfiteatra svjedoče o sjaju Salone*.²⁷² Biasolettov opis je duži i donosi više detalja. Navodi da je kralj posjet salonitanskim ruševinama započeo

²⁶⁹ PEDERIN, 1989., 139.

²⁷⁰ PEDERIN, 1989., 152.

²⁷¹ Giovanni Sartorio, *Viaggio di Sua Maestà Federico Agosto, re di Sassonia alla Dalmazia*, Zara 1838.; Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla sua maestà del re Federico Augusto di sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trieste 1841.

²⁷² SARTORIO 1838., 11-12.

obilaskom crkve sv. Kaja gdje su mu seljani donosili predmete koje su pronalazili na svojim zemljama. Osobito se istaknuo Petar Šperac (1780.-1851.)²⁷³ koji je kralju pokazao urnu s prstenom koju je pronašao te ga pozvao zajedno s pratnjom da dođu u njegovu kuću vidjeti njegovu zbirku za koju se pohvalio da je obišao dva puta i namjesnih pokrajine, Vetter von Lilienberg.²⁷⁴ Prema Biasolettu nije se radilo o osobitoj građi, ali je vlasniku značila mnogo:

*Glavar tada donese stare rimske predmete, koji doduše nisu bili od velike vrijednosti, ali koje je on kao neke kućne bogove visoko cijenio.*²⁷⁵

Biasoletto navodi da Solinjani često pronalaze predmete na svojim zemljama te iako ne poznaju njihovu arheološku vrijednost, čuvaju ih kao obiteljsko dobro.²⁷⁶ Opisana urna tek je 1898. godine otkupljena za Arheološki muzej u Splitu.²⁷⁷

U prvim desetljećima XIX. stoljeća dominiraju austrijsko-njemačka izvješća, no od druge polovice XIX. stoljeća ponovno se nastavlja francusko-britanski niz. U tekstualnom diskursu djela navedenih britanskih putopisaca kod opisa salonitanskih ruševina kreću se u spektru „devetnaestoljetnog romantičnog *Grand Toura*“.²⁷⁸ Takvo pisanje, ne osobito blisko austrijskoj publici, rezultat je književne tradicije anglofonih autora koji su nazvani sentimentalističkim putopiscima (eng. *sentimental travel writers*), a u čijim tekstovima dominira emocija u odnosu na činjenicu. Djelo Andrew Archibalda Patona (1811. – 1874.) prožeto je tropima sentimenta i pastoralno idiličnih pogleda na Dalmaciju. sir John Gardner Wilkinson (1797. – 1875.) i Thomas Graham Jackson (1835. – 1924.) težili su pak znanstvenom leksiku, dok romantičarski *tour* koriste kao diskurzivni okvir za vlastiti tekst. Također, kod opisa Salone, među anglofonim autorima XIX. stoljeća, samo je Jackson objavio ilustracije, iako su ih i drugi vjerojatno izrađivali, što pokazuje i primjer Wilkinsonova rada.²⁷⁹

Djelo *Dalmatia and Montenegro*²⁸⁰ koje je sir John Gardner Wilkinson (1797. – 1875.) objavio u dva sveska prikazuje krajeve koje je autor obišao

²⁷³ O obitelji Šperac vidi kod: GRUBIŠIĆ, 2009., 116.

²⁷⁴ BIASOLETTO, 1841., 44.

²⁷⁵ BIASOLETTO, 1841., 45.

²⁷⁶ BIASOLETTO, 1841., 42-43.

²⁷⁷ Inv. br. AMS-A varia-80. DUPLANČIĆ, 2021., 45.

²⁷⁸ BULIĆ, 2014., 79.

²⁷⁹ Više kod: TORLAK, 2024a. (u tisku)

²⁸⁰ *Dalmatia and Montenegro with a journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic nations; The history of Dalmatia and Ragusa; The Uscocs*, vol. I, II, London, 1848.

tijekom svojeg putovanja 1844. godine. Njegovo djelo lako može pratiti bilo koji namjernik koji je odlučio posjetiti Dalmaciju.²⁸¹ Wilkinson piše lakim i pitkim stilom s mnoštvom raznolikih podataka (o vremenu, običajima, flori i fauni, povijesti gradova, kulturnim spomenicima) složenih tečno i zanimljivo. Pokazuje jako dobro poznavanje antičkih i srednjovjekovnih izvora koji se odnose na dalmatinsko područje (citira Lukana, Strabona, Plinija, Tomu Arhidakona, Konstantina Porfirogeneta i dr.) što vjerojatno proizlazi iz činjenice da se služio djelom Ivana Lučića Trogiranina *De regno* u kojem se nalazi glavnina i danas poznatih izvora koji se odnose na Dalmaciju i Salonu.²⁸² Na nekoliko stranica piše o povijesti Salone te opisuje spomenike koje je zatekao. Lokalitete je obilazio s tadašnjim nadležnim konzervatorom Francescom Carrarom, s kojim je razmjenjivao spoznaje i mišljenja o nalazima. Obišli su bedeme s kulama, *murazzo*,²⁸³ reljef s prikazom Heraklovih djela te su zajedno izmjerili amfiteatar. Zabilježio je da su od teatra vidjeli tek tri nosača stupova i dva tornja na zapadnim vratima.²⁸⁴

Tijekom svog putovanja Wilkinson je izradio i osobito dragocjene panoramske prikaze obala i gradova, ali i precizne karte šireg prostora koji je obišao. Nacrtao je i brojne građevine te pojedinačne spomenike koje je smatrao vrijednim zabilježiti. Većina te građe čuva se u Bodleian knjižnici u Oxfordu,²⁸⁵ a sastoji se od njegovih rukopisnih dokumenata koji uključuju bilježnice, blokove sa skicama, zemljovide, planove, tiskane radove i dr.²⁸⁶ Salonu je naslikao u panoramskom prikazu s pogledom iz Vranjica, pogled na Solinske mlinove, crtež kapele sv. Kaja, crtež reljefa s prikazom Heraklovih djela, prikaz Venere Pobjednice (*Venus Victrix*) iz Muzeja te tlocrt krstionice episkopalnog kompleksa, no niti jedan od crteža nije objavio.

²⁸¹ O Wilkinsonovim opisima Splita i Trogira, više u: A. Torlak, Trogir u putopisu Sir Johna Gardnera Wilkinsona, *PPUD* (u tisku), A. Torlak, Ilustracije Splita iz arhiva sir Johna Gardnera Wilkinsona i opis grada u djelu „Dalmatia and Montenegro“, *VHAD* (u tisku).

²⁸² WILKINSON, 1848., 154.

²⁸³ *Murazzo* je termin koji će se ustaliti u literaturi od kraja XIX. stoljeća, a podrazumijeva gradnju velikim kamenim blokovima od modraca. Wilkinson je smatrao da se radilo o ostacima ranog grada ili dijelovima luke.

²⁸⁴ WILKINSON, 1848., 158.-161.

²⁸⁵ Bodleian Libraries, Arhiv Sir John Gardner Wilkinson.

²⁸⁶ Katalog arhivske građe je u cijelosti dostupan na mrežnoj stranici: <https://archives.bodleian.ox.ac.uk/repositories/2/resources/3289>. (pristupljeno 21. 11. 2022.)

Slika 36. Venera Victrix, Gardner Wilkinson
(Oxford, Bodleian Libraries, MS. Wilkinson dep. e. 7., 33, objava uz dozvolu National Trust Images)

Slika 37. Reljef s Heraklovim djelima, Gardner Wilkinson
(Oxford, Bodleian Libraries, MS. Wilkinson dep. e. 9, objava uz dozvolu National Trust Images)

Slika 38. Kapela sv. Kaja, Gardner Wilkinson
(Oxford, Bodleian Libraries, MS. Wilkinson dep. c. 2, objava uz dozvolu National Trust Images)

Za Muzej u Splitu zabilježio je da ima potencijal da se napuni salonitanskim blagodatima, ali stranac koji dolazi u obilazak, malo toga može istaknuti.²⁸⁷ Da su njegove tvrdnje opravdane, svjedoči i Carrarin dopis Okružnom poglavarstvu iz iste 1844. godine u kojem piše da je Muzej u tako jadnom stanju da ga se od stida ne može pokazivati strancima.²⁸⁸ Među spomenicima koje je Wilkinson zatekao istakao je skulpturu Lolie Sekunde (*Lollia Secunda*), glavu Junone te Veneru Pobjednicu (*Venus Victrix*). Uz potonju napominje da je pronađena 1840. godine te da je uz nju na istom mjestu otkrivena još jedna statua neke boginje lošije izrade.²⁸⁹ Iz fundusa Muzeja izdvojio je još i Albucijev sarkofag te stelu Marka Ulpija. Ostale spomenike naveo je tek usputno: više natpisa od kojih je jedan posvećen Eskulapu,²⁹⁰ „*nekoliko skulptura lošije izrade, ulomak korintskog stupa, staklene vaze, boce, urne*“²⁹¹ i drugi sitni materijal. Wilkinson ukratko bilježi i spomenike koje je zatekao po Splitu, kao što je sarkofag s prikazom borbe Kentaura i Lapita u kući Geremia te sarkofag s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora koji se nalazio u crkvi sv. Frane. Uz to donosi i nekoliko podataka o dvjema privatnim zbirkama. Prva je zbirka ona „*pokojnog ravnatelja Muzeja*“. S obzirom na to da Wilkinson posjećuje Dalmaciju 1844. godine, u obzir dolazi samo Carlo Lanza i njegova kolekcija. Zanimljiv je spomen carske skulpture koju je Wilkinson zatekao. Iako izrijekom to ne navodi, vjerojatno je zatekao u posjedu Lanzinog sina Francesca:

(...) i zbirka pokojnog ravnatelja Muzeja posjeduje različite antikvitete, među kojima je i statua rimskog cara, u dobrom stanju. Stopala nedostaju, kao i glava; ali figura je izvanredna zbog svoje jedinstvenosti, s obzirom na to da je glava bila mijenjana, vidi se po udubini koja je izrađena kako bi se mogla mijenjati s obzirom na izmjenu cezara; tijelo može savršeno odgovarati bilo kojem carskom nasljedniku (...).²⁹²

²⁸⁷ *Spalato possesses a museum; though, as I have before observed, with the opportunities afforded by the rich treasures buried at Salona, a stranger is surprised to find it contains so little worthy of notice.* Wilkinson, 1848, 141.

²⁸⁸ ANZULOVIC, 1985., 155.

²⁸⁹ WILKINSON, 1848., 140. Čobarnić je Okružno poglavarstvo izvijestio da su u kolovozu 1839. godine uz nju pronađena i dva dvoglava božanstva. ŠPIKIĆ, 2009., 428. Bulić je prema opisu Francesca Carrare zaključio da je skulptura nađena na k. č. 3238/2. BULIĆ, SCHNEIDER, 1900., 207. Obzirom da je u blizini pronašao arhitektonske elemente hrama, Dyggve ga je doveo u vezu s otkrivenom skulpturom. DYGGVE, 1996., sl. I, 8a-b; JELIČIĆ RADONIĆ, 2011., 5-28.

²⁹⁰ WILKINSON, 1848., 141.

²⁹¹ WILKINSON, 1848., 141.

²⁹² WILKINSON, 1848., 143.

Budući da nije donesen detaljniji opis, može se tek pretpostaviti da se radi o istoj skulpturi (identificiranoj kao August ili Tiberije) koju je otkupio Aloys Maximilian Neuman oko 1857. godine od neimenovanog splitskog kolekcionara. Također, nije isključeno ni da se radi o torzu cara u oklopu s Visa, koji je šezdesetih godina, kad je zbirku otkupio Šime Ljubić, bio dio Solitrove zbirke. Ranije je spomenik mogao pripadati obitelji Lanza, kao što je to bilo s nekim drugim spomenicima koji su dospjeli kod Solitra. Osim toga, moguće je da je ovdje riječ i o nekoj trećoj, do sada neidentificiranoj skulpturi, poglavito jer je navedeno da nedostaju samo stopala, dok spomenute skulpture imaju sačuvan samo torzo u oklopu. O Lanzinoj zbirci Wilkinson navodi da je sadržavala još i nekoliko cipusa, dio manje odjevene ženske figure i drugih komada rimske produkcije. Također je doznao da ima i lijepi kabinet s novcem i gemama, no nije dobio dopuštenje da je vidi.

Wilkinson napominje da su postojale još dvije privatne zbirke spomenika u Splitu. Zbirka nadbiskupske palače koja sadrži brojne natpise ugrađene u zidove „*Nadbiskupove palače, čije su natpise većim dijelom objavili Farlati i Muratori*“²⁹³ i druga, čiji su spomenici ugrađeni u kuću u sjevernom dijelu grada Splita, a koja sadrži i „*žensku statuu obučenu u draperiju, koja nosi vazu na glavi*.“²⁹⁴ Tu su i drugi spomenici koji se čuvaju u nekoj privatnoj kući u blizini. Wilkinson naposljetku zaključuje:

*Većina spomenika je iz Salone. S obzirom na to da se radi uglavnom o pogrebnim spomenicima, malo se može doznati o javnim spomenicima ili prošlosti toga mjesta. Međutim, jedan, posvećen Jupiteru i Klaudiju, kasnije donesen odatle, pobuđuje veći interes, i može dovesti do otkrića građevine kojoj je pripadao.*²⁹⁵

Škotski putopisac i diplomat Andrew Archibald Paton (1811. – 1874.) o dalmatinskoj obali pisao je u dva toma. U prvom od njih *Highlands and islands of the Adriatic I*, objavljenom u Londonu 1849. godine, donosi opis Salone u dvadeset i četvrtom poglavlju.²⁹⁶ Nakon kratkog uvoda o povijesti i važnosti Salone, piše i o propasti grada, što datira u 639. godinu. U obilazak ga je vodio Carrara, s kojim je krenuo od sjeveroistočnog ugla grada, prateći položaje njegovih iskapanja. Obišli su gradska vrata (kasnije nazvana *Porta Andetria* i *Porta Caesarea*), bedeme, krstionicu (za koju su tada još uvijek smatrali da se radi

²⁹³ WILKINSON, 1848., 143.

²⁹⁴ WILKINSON, 1848., 143.

²⁹⁵ WILKINSON, 1848., 143.

²⁹⁶ PATON, 1849., 295–304.

o termama), amfiteatar te kiklopske zidine. No, prije obilaska lokaliteta, Paton je u nekoj gostionici u Solinu vidio mramornu skulpturu togata koja je služila kao klupa.²⁹⁷ Napominje da je inače bilo uobičajeno korištenje antičkih ostataka u kućama u Solinu, što je, prema njegovim riječima, poticao i sam Carrara. Od spomenika u splitskom muzeju ističe tek kipove Venere i Apolona koje smatra iznimnima.

Od druge polovice XIX. stoljeća značajno se mijenja karakter putopisa, te autori više ne iznose tek sporadične zapise o zatečenim spomenicima; sada se njihovi zapisi nadovezuju na započeta istraživanja, na povijest grada i odnos s Dioklecijanovom palačom. Uz napredak u spoznaji o gradu koji donose iskapanja, u putopisima tog vremena vidi se i distinkcija u načinu pisanja pod utjecajem realizma. Sve je manje umjetničko-poetičkih zanos, a sve više činjenica ponekad osvježenih zgodama koje putnici doživljavaju. Također, u viđenju stranaca, Dalmacija se poima sve manje kao *terra incognita* u romantičarskom smislu, a sve više kao zanimljiv prostor za znanstvena otkrića. Sada egzotično pada u drugi plan, a dominantan postaje susret s drugim kulturama, upoznavanje na temelju empirijskih spoznaja te izučavanje kulture uz osvrt na razvoj nacionalnog identiteta. Kada strani putopisci dolaze u obilazak Dalmacije, upućeni su u geografiju, običaje, kulturu i baštinu. O tim poljima saznaju iz literature, bilo iz ranijih putopisnih dnevnika, bilo od domaćih stručnjaka koji objavljuju radove iz područja arheologije, povijesti, povijesti umjetnosti, na talijanskom i njemačkom jeziku. U skladu s tim, mijenja se i pristup spomenicima. Publici koja čita opise s putovanja više nisu dovoljna amaterska razmišljanja o slavnoj prošlosti, a putopisce u obilaske uglavnom vode domaći stručnjaci koji vode istraživanja na terenu.

6.2. Početak službenih istraživanja u Salonu

Dalmatinskog polihistora i erudita, Ivana Luku Garagnina (1764. – 1841.) imenovao je austrijski namjesnik Thomas Brady, 1805. godine glavnim nadzornikom za antikne spomenike i umjetničke predmete (*Ispettore Generale sopra tutti gl'oggetti d'Antiquaria e delle Belle Arti*).²⁹⁸ Po imenovanju na tu

²⁹⁷ Kako je pokazao A. Duplančić, riječ je o mramornom togatu koji je pripadao Garagninovoj zbirci, ali nije prevezen u Trogir već je ostao u Solinu. Iako ga je ta obitelj poklonila Arheološkom muzeju u Splitu, ravnatelj Čobarnić nije smatrao da je skulptura vrijedna troškova transporta. U muzej je dopremljen između veljače 1848. i lipnja 1849. Više kod: DUPLANČIĆ, 2015., 183.

²⁹⁸ BOŽIĆ – BUŽANČIĆ, 1970., 148.

funkciju, Garagnin je započeo prva službena iskapanja u Saloni, na Grudinama, vjerojatno na prostoru ranije otkrivenih termi.²⁹⁹ Garagnin je u kratkom vremenu, od travnja do kolovoza te godine, proveo u Saloni dvije istraživačke kampanje. Istraživanja na Grudinama su pokazala otprije poznat objekt s hipokaustima (terme), dok je tijekom druge kampanje istraživao na prostoru amfiteatra. U službi „vještaka-mjernika“ Garagninu su dodijeljeni Ivan Danilo i Stjepan Madonizza. Splitski slikar Ivan Danilo načinio je dva crteža s prikazom arheoloških spomenika sa salonitanskog područja koji su, uz druge crteže koje je Garagnin dao izraditi, trebali poslužiti kao ponuda carskom kabinetu. Naime, Garagninova dužnost bila je definirana dekretom kojim je predviđeno da se sastavi katalog umjetnina bez obzira na to gdje se čuvaju; da se otkupljuju samo spomenici od nacionalne vrijednosti; te da se vrijedni predmeti šalju u Beč. Ostali spomenici, nakon popisa i opisa, trebali su biti izloženi u mjestu gdje su pronađeni.³⁰⁰ Kanonik Ivan Josip Pavlović Lučić (1755. – 1818.) objavio je na Garagninovu zamolbu 1811. godine natpise u djelu *Marmora Traguriensia*.³⁰¹ Zanimljivo je njegovo opažanje da su se prilikom iskopavanja otkrili brojni grobni spomenici.³⁰²

Dolazak cara Franje I. i njegove supruge Karoline Auguste u Split 1818. godine bio je poticaj za osnivanje Arheološkog muzeja u Splitu i pokretanje arheoloških istraživanja u Saloni.³⁰³ Prvim ravnateljem imenovan je Carlo Lanza,³⁰⁴ za inspektora starina imenovan je Vicko Solitro,³⁰⁵ a za nadzornika iskapanja Vicko Andrić (1793. – 1865.).³⁰⁶ Ravnatelj Kabineta za numizmatiku i starine u Beču, Anton Steinbüchel zajedno je s C. Lanzom pripremio programsku osnovu za rad Muzeja, koju je potom prenio splitskom okružnom poglavaru Henriku Rehi u tri točke: 1. konzerviranje istaknutih antičkih spomenika u Splitu i

²⁹⁹ DUPLANČIĆ, 2020., 103-105. Vidi poglavlje 5.4. Otkrivanje salonitanskih termi na Grudinama.

³⁰⁰ BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, 1970., 147-148.

³⁰¹ PAVLOVIĆ-LUČIĆ, 1811.; SEDLAR, 2012., 349-369.

³⁰² ŠPIKIĆ, 2008, 64.

³⁰³ Arheološki muzej osnovan je 22. kolovoza 1820. godine, čime je najstarija muzejska ustanova u jugoistočnom dijelu Europe. O osnutku Arheološkog muzeja više kod: DUPLANČIĆ, 2020.; DUPLANČIĆ, 2021.

³⁰⁴ V. poglavlje: 5.4. Otkrivanje salonitanskih termi na Grudinama.

³⁰⁵ Solitro je kratko obnašao dodijeljenu dužnost jer je 1821. godine bio upleten u karbonarsku zavjeru te je uhićen i smijenjen. Zamijenio ga je dubrovački slikar Rafo Martini (1771. – 1846.) koji je tu službu obnašao do 1830. godine. KEČKEMET, 1993., 49. O obitelji Solitro s pregledom ranije literature IVANIŠEVIĆ, 2014.

³⁰⁶ ŠPIKIĆ, 2007., 381.

Saloni; 2. iskapanje Salone; 3. uspostava muzeja u Splitu.³⁰⁷ U skladu s time, prema izvještaju koji je poslao vlastima, Lanzin plan je bio: voditi terenska iskapanja, evidentirati pronađene predmete, a zatim ih objasniti i izložiti u Muzeju.³⁰⁸ Uz to, kod određivanja mjesta iskapanja vodio se željom da pronađe reprezentativne spomenike za novoosnovani muzej u Splitu, pa je iskapanja vodio na više izoliranih lokaliteta po Saloni. Glavninu sredstava koje je dobivao od Dvora stoga je ulagao u iskapanja u Saloni i prijenos spomenika s lokaliteta do Muzeja. Međutim, Lanza nikada nije objavio rezultate iskapanja niti pojedinačne spomenike. To je učinio tek njegov sin Francesco (1808. – 1892.) prema očevim izvješćima.³⁰⁹ Ipak, istraživačka kampanja Carla Lanze može se rekonstruirati uvidom u arhiv Arheološkog muzeja u Splitu i Državnog arhiva u Zadru, koji sadrže narativna izvješća s ilustracijama.³¹⁰ Iskapanja je započeo 1821. godine na forumskim termama. Od 1823. do 1825. istraživao je prostor sjeverozapadno od zapadnih gradskih vrata, prateći cestu koja je vodila prema Trogiru i *murazzo* koji se pružao uz nju (od zapadnih gradskih vrata prema lokalitetu Doca te nešto zapadnije od njega). Godine 1825. vodio je još iskapanja južno od *Porta Caesarea* te jugozapadno od crkvice sv. Dujma, a 1826. i 1827. godine iskapao je u zapadnom dijelu Salone unutar područja zvanog *Urbs occidentalis*.

6.3. Salonitanski spomenici u privatnim zbirkama XIX. stoljeć

Tijekom XVIII. i XIX. stoljeća, otkupljivali su se spomenici, financirala su se istraživanja te su inicirana putovanja na Istok. Državne vlasti su pak radile na formiranju reprezentativnih zbirki antičkih spomenika u prijestolnicama pri čemu je umjetnost poslužila kao oruđe patriotizma, a povezivanje s antikom stavljeno je u službu suvremenih kulturnopolitičkih zahtjeva. Nije neobično da je gotovo većina nacionalnih arheoloških muzeja zapadnog svijeta zasnovana na antičkim spomenicima, kao prepoznatljivim simbolima bogatog umjetničkog i kulturnog

³⁰⁷ ŠPIKIĆ, 2007., 980–381.

³⁰⁸ AMS-AM, Izvještaj Carla Lanze 5. prosinca 1827.

³⁰⁹ Francesco LANZA, „Scavi di Spalato“, *Bullettino dell' istituto di corrispondenza archeologica* 9–10, Roma, 1837., 131–134.; *Antiche lapidi salonitane inedite illustrate*, Spalato, 1848., Zara, 1849.; „Della topografia dell'antica Salona“, *Annali dell' istituto di corrispondenza archeologica*, 1, 1849., 269–283; *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna, 1856; „Le origini primitive di Salona Dalmatica Heraclea Illirica“, *Studio storico-archeologico*, Venezia, 1889.

³¹⁰ Izvješća će biti obrađena i objavljena kao rezultat timskog višegodišnjeg istraživanja građe o arheološkim radovima u Saloni u prvoj polovini XIX. stoljeća u kojem su sudjelovali Jasna Jeličić Radonić, Arsen Duplanić, Ljerka Šimunković, Ana Torlak i Marko Špikić.

dostignuća, nabavljenim uglavnom u Grčkoj, Maloj Aziji, sjevernoj Africi... Takav kontekst utjecao je i na sakupljanje starina u Dalmaciji za bogaćenje inozemnih privatnih ili državnih zbirki.

Među domaćim poznavateljima antičke baštine i antikvarima, nezaobilazna je više puta spomenuta obitelj Garagnin iz Trogira. Uz Ivana Luku Garagnina djelovao je i njegov brat Dominik (1761. – 1848.) te su obojica bili poznavatelji i sakupljači starina. Zbirka obitelji Garagnin sadržavala niz raznovrsnih predmeta – od skulpture i natpisa, arhitektonskih ulomaka do numizmatičke zbirke i zbirke gema.³¹¹ U Garagninovu klasicistički uređenom vrtu, koji je bio svojvrstan lapidarij spomenika na otvorenom, mogli su se vidjeti i drugi antički spomenici, poput are Tita Statilija Maksima³¹² te antičkih stela ugrađenih u istočni ogradni zid parka.³¹³ Glavnina predmeta sakupljena je na salonitanskom prostoru, no dio spomenika je i s otoka Visa. Otkup spomenika moguće je pratiti prema knjizi troškova obitelji Garagnin koja se čuva u Državnom arhivu u Splitu.³¹⁴ Veći dio spomenika iz Solina za Garagninove je otkupio Dujam Grisogono iz Splita, koji je imao posjede u Solinu.³¹⁵ Spomenici koji su tom prilikom kupljeni, uglavnom su odvezeni u Trogir, no dio je prevezen u Split,³¹⁶ a manji dio ostavljen u Solinu.

O raznolikosti te zbirke svjedoči sačuvani crtež njihove zbirke koji je izradio splitski slikar Ivan Danilo 1805. godine. Na Danilovu crtežu se arhitektonski

³¹¹ Prilikom iskapanja u Saloni, Ivan Luka Garagnin pronašao je 97 komada novaca. DUPLANČIĆ, 2006., 384.

³¹² Ara je pronađena na Mlinicama, a Duplančić na temelju arhivskih zapisa pretpostavlja da je služila za podržavanje trijema, odnosno sjenice. DUPLANČIĆ, 2015. O ari Statilija Maksima vidi MARŠIĆ, 2010.a, 31–42.

³¹³ Više o stelama vidi SEDLAR, 2012., 369–389.

³¹⁴ DAST, Arhiv Fanfogna-Garagnin, administrativni spisi, kutija 7, svezak I.

³¹⁵ Dujam Grisogono je za Garagninove otkupio: 30. 10. 1801. tri ulomka; 21. 11. 1801. jednu lapidu, jedno postolje za statu u te nekoliko različitih komada mramora; 11. 3. 1802. više antičkih kamenih komada te pet ulomaka arhitrava; 14. 3. 1802. nekoliko kamenih spomenika; 3. 4. 1802. veliko postolje s natpisom, statu u, nekoliko manjih ulomaka, dvije mramorne biste; 16. 5. 1802. Dujam je od Šimuna Japirka otkupio jednu statu u, a od Šimuna Draškovića 8 antičkih pilastara. U više navrata su Garagninovi kupovali od Šimuna Draškovića *pilastre* (4. 6. 1802., 6. 12. 1802., 12. 9. 1802., 13. 2. 1803., 2. 4. 1803.). Očito je riječ o stupovima koji nisu zabilježeni na Danilovim crtežima, pa se može pretpostaviti da su ponovno upotrijebljeni. U srpnju iste godine, od Šimuna i Tome Draškovića otkupio je također lapide. Svi spomenici prevezeni su u Trogir. Dana 17. 1. 1803. kupljena je jedna mramorna statueta bez glave koja je prebačena u Split. CELIO CEGA, 2000., 35.

³¹⁶ Riječ je o malom mramornom kipu bez glave koji je 17. siječnja 1803. godine dopremljen u Split, a vjerojatno je bio namijenjen kući Garagninovih u Splitu.

ulomci,³¹⁷ nadgrobni spomenici te tri skulpture. Za jednu je A. Duplančić ustvrdio da je ostala u Solinu te da je naknadno dopremljena u Arheološki muzeju u Splitu.³¹⁸ Druge dvije statue, za koje se u knjizi prihoda i rashoda obitelji Garagnin navodi da su otpremljene u Trogir, prikazane su također na Danilovu crtežu. Mramorni togat, označen na crtežu brojem II., bio je postavljen u perivoj Garagnin-Fanfogna u Trogiru, gdje je ostao donedavno.³¹⁹ Skulpturi pod brojem III. za sada nije utvrđeno mjesto čuvanja. O zbirci je G. Concina (1775. – ?), zapisao da je njihova kućna zbirka sadržavala skulpturu (togata), natpise,³²⁰ komad bogato ukrašenog porculana, bronzu i keramiku iz Salone, među kojima i etrušćanske vaze.³²¹

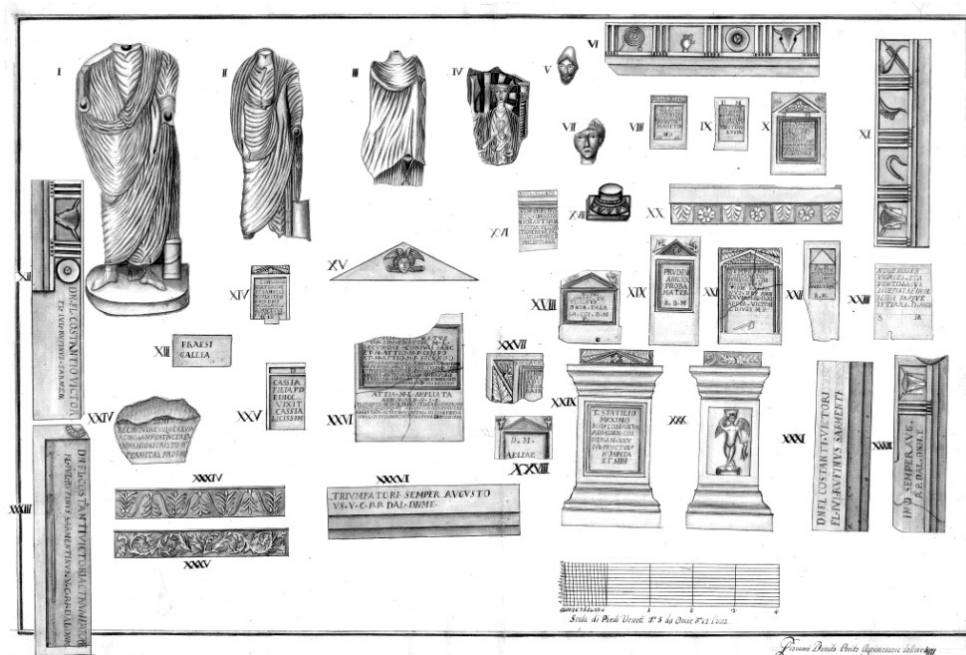
³¹⁷ Radi se o ulomcima greda s carskim natpisima. Prema analizi natpisa i izgleda spomenika, Jasna Jeličić Radonić zaključuje da je namjesnik provincije Flavije Julije Rufin Sarmentije podigao dva spomenika – jedan Konstantu (337. – 350.) u blizini amfiteatra (*Urbs occidentalis*), a drugi Konstanciju II. (337. – 361.) *apud Portam Caesaream (Urbs orientalis)*. JELIČIĆ RADONIĆ, 2012., 89–102.

³¹⁸ DUPLANČIĆ, 2015.

³¹⁹ Još 2012. godine skulptura se nalazila u vrtu, nakon čega je uklonjena.

³²⁰ Dio natpisa Garagninove zbirke objavio je I. J. Pavlović-Lučić. PAVLOVIĆ-LUČIĆ, 1811., 42, 46, 53–54, 56.; SEDLAR, 2012., 369–389.

³²¹ CONCINA, 1809., 53.

Slika 39. Crtež Ivana Danila koji prikazuje zbirku Ivana Luke Garagnina, 1805. godine koji se čuva u Muzeju grada Trogira

U narednom desetljeću zacijelo je porastao interes za salonitanskim spomenicima među antikvarima, jer su u Splitu 1818. godine zabilježene čak dvije pozamašne privatne zbirke antičkih lapida,³²² koje su se toliko isticale da su zavrijedile posjet austrijskog cara. Naime, nakon što je Austrija na Bečkom kongresu 1815. godine proširena novim provincijama, car Franjo I. je sa svojom suprugom Karolinom Augustom započeo obilazak osvojenih zemalja.³²³ Vlasti u Splitu iskoristile su dolazak carske svite za promoviranje antičke baštine u Splitu i Saloni. U Solinu je tom prilikom inscenirano otkriće reljefa s prikazima Heraklovih djela,³²⁴ a u Splitu su prezentirane privatne zbirke antičkih spomenika kako bi posvjedočile salonitanskom potencijalu.³²⁵ Kako je i sam car je gajio interes prema antičkim spomenicima obišao je solinske ruine. Prilikom posjeta Splitu razgledao je privatne zbirke spomenika liječnika Carla Lanze (1781. – 1834.) i Vicka (Vincenza) Solitra (1782. – 1852.).³²⁶ Carev opis zabilježen u njegovu putopisnom dnevniku, iako kratak i poprilično štur, danas je dragocjeno svjedočanstvo o izgledu i smještaju tih spomenika:

*Onda zbirka nekog Lanze u predgrađu Dobri, desno od ceste u nekoj kućici koja njemu pripada. To smo pregledali. On je liječnik i ima numizmatičku zbirku, k tome i mnoge starine. Od starina tu se nalaze samo neke vaze lacrimatoria i urne, što su se našle u blizini Solina. Tu se nađe posve lijepih predmeta. (...) Onda smo ušli u kuću nekog Solitra. Ta se kuća nalazi u uličici što vodi do Piazza d'armi prema trgu stolne crkve, pa lijevo od te uličice. I ovaj ima zbirku medalja i starine kojima on trguje. Najljepše u njegovoj zbirci je glava neke žene od kamena. No, njegova zbirka nije tako lijepa kao Lanzina. 14. svibnja 1818.*³²⁷

Tom prilikom Lanza je darovao nekoliko komada novca za carsku zbirku u Beču, što je zabilježeno u Kronici splitske Gimnazije:

³²² Moguće je da su se zbirke formirale tek desetljeće ranije, jer I. L. Garagnin u svojem dopisu navodi tri zbirke spomenika koje su mu poznate (obitelji Danieli-Peregrini iz Zadra, Barbijerijeva iz Trogira i vlastita). Usp. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, 1970., 152.

³²³ Više o tome kod: ŠPIKIĆ, 2007., 373–388.

³²⁴ U to se vrijeme reljef nalazio u prirodnoj špilji, gdje je nakon otkrića reljefa podignuta crkvice sv. Kaja.

³²⁵ KEČKEMET, 1990., 210.

³²⁶ Iz života Vicka Solitra izdvaja se njegova politička aktivnost u Italiji, gdje je zbog karbo-narskog djelovanja bio zatvoren. U Splitu je njegova obitelj stekla ugled i utjecaj, zahva-ljujući političkim vezama, ali i uspjehu u gospodarstvu. O obitelji Solitro v. kod: KUDR-JAVCEV, 1992., 13. Više o zbirci v. kod: TORLAK, 2016., 153–163.

³²⁷ PEDERIN, 1989., 100.

*Na povratku u Split počastili su svojom nazočnošću stan gospodina doktora Carla Lanze kako bi vidjeli zbirku starih medalja koje on iz sklonosti neprestano sakuplja a neke od boljih, u znak plemenitog poštovanja, darovao je antikvaru njegova veličanstva kako bi bile smještene u carskoj zbirci u Beču. Istu je čast dobio i gospodin Vicko Solitro koji je također ljubitelj numizmatike.*³²⁸

Lanzina zbirka uživala je zavidan status te ju je 1832. godine obišao i namjesnik provincije, Wenzel Alois Vetter von Lilienberg (1797. – 1841.).³²⁹ Lilienberg se u izvještaju austrijskim vlastima o stanju u provinciji osvrnuo na antičku baštinu Salone. Kao primjer svojim tvrdnjama o lošem i nemarnom odnosu Dalmatinaca prema nasljeđu, donio je prikaz ulomka sarkofaga s prikazom erota dionizijske povorke za kojeg navodi da je iz Salone.³³⁰

Zbirku Carla Lanze dolaze vidjeti i drugi uglednici. Tako se dojmila i Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1816. – 1889.) koji je držao da je zbirka toliko bogata da zadovoljava uvjete lokalnog muzeja.³³¹ Sakupljanje spomenika nastavio je i sin Carla Lanze, Francesco Lanza (1808. – 1892.) pa je tako zabilježeno da je 1834. godine od Luke Ninčevića (Luca Nimcevič)³³² iz Solina dobio poprsje cara Trajana koje je pronađeno godinu dana ranije zajedno s antičkim medaljama.³³³ Međutim, već 1857. godine poprsje je otkupljeno za Kabinet numizmatike i starina u Beču.³³⁴

Lanzina zbirka je prema navedenim opisima bila bogatija od Solitrove,³³⁵ no od inventara nije mnogo poznato. Carrara već 1852. godine piše da zbirka nije više u Splitu.³³⁶ Poznato je da je dio zbirke Francesco Lanza sa sobom 1870-ih godina prenio u Santa Maria del Rovere kraj Trevisa, nakon čega joj se gubi trag.³³⁷ Manji dio zbirke, koji je ostao u Splitu, otkupio je Šime

³²⁸ ŠIMUNKOVIĆ, 2011., 28.

³²⁹ ŠIMUNKOVIĆ, 2011., 28.; TROGRLIĆ, CLEWING, 2015.

³³⁰ VON LILIENBERG, 1834., 90, crtež XIXa.; CAMBI, 2005., 131 i 134, sl. 196. Spomenik se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru. Zbog premještanja građe došlo je do miješanja podataka o mjestu nalaza. TORLAK, 2024b. (prihvaćeno za objavu)

³³¹ KUKULJEVIĆ, 1855., 11.

³³² Lanza za njega navodi da je seljanin, no on je obavljao dužnost solinskog načelnika te je u rujnu 1850. dobio zadatak da pripazi na stanje u Salonu za vrijeme Carrarina puta u Beč.

³³³ LANZA, 1856., 40, tab. XII, 3.

³³⁴ TORLAK, 2016., 157.

³³⁵ Prema opisu cara Franje, PEDERIN, 1989., 100.

³³⁶ CARRARA, 1852., 331.

³³⁷ Osim spomenutih predmeta, prema navodu don Frane Bulića, zbirka je brojala oko 4000 numizmatičkih komada. I sam Bulić mu je pomagao *da s njim uredi nabavu njegove numizmatične zbirke* kada ga je posjetio na imanju u Italiji, 1888. godine. Prethodno Bulić na-

Ljubić 1869. godine za Arheološki muzej u Zagrebu. Prema objavama Josipa Brunšmida (1858. – 1929.), otkupio je glavu Asklepijeva kipića, manje stele i brončane predmete.³³⁸ Međutim, prema pismima koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu, zagrebački muzej je otkupio dosta knjiga i neke rimske natpise koji su bili uzidani uz vrata Solitrove kuće u Splitu.³³⁹ Tek je manji dio zbirke (uglavnom stele) otkupio i Arheološki muzej u Splitu.

vodi da su Lanzinu numizmatičku zbirku naslijedili njegovi sinovi, nakon čega joj se gubi svaki trag. BULIĆ, 1925., 18-19.

³³⁸ BRUNŠMID, 1904., 222; BRUNŠMID, 1905., 94, BRUNŠMID, 1907., 162, 169, 170, 171, 176, 177, 178.

³³⁹ DUPLANČIĆ, KRALJEVIĆ, 1988., 164. AMS, dok. br. 5/1892.: *Jedno je pismo S. Brusine Š. Ljubiću u kojem mu javlja da je zagrebački muzej nabavio od Lanze dosta arheoloških knjiga i neke rimske natpise koji su bili uzidani uz vrata njegove kuće u Splitu. Drugo pismo je Š. Ljubića Buliću u kojem navodi da je taj muzej nabavio samo pet kamenih natpisa i ništa drugo.*

Slika 40. Trajanovo poprsje iz nekadašnje Lanzine zbirke, *Kunsthistorisches Museum* u Beču (slika I) F. Lanza 1856, t. XII; II) foto arhiva KHM, Antička zbirka; III) foto: A. Torlak)

Slika 41. Glava Asklepia iz nekadašnje Lanzine zbirke, Arheološki muzej u Zagrebu (<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=22843>, 21.07.2014.)

Zajedno s Lanzinom, Ljubić je otkupio i Solitrovu zbirku, koja se sačuvala u većem opsegu.³⁴⁰ Naime, nakon što je postao upraviteljem Muzeja, otkupio je tri privatne zbirke salonitanskih spomenika: Ivana Giromette³⁴¹ (otkupljena početkom kolovoza 1883.), Vicka Solitra (otkupljena 1869.),³⁴² te ostatak zbirke Carla Lanze (1869. godine), a dio spomenika je sam otkupio od solinskih težaka.³⁴³

³⁴⁰ O spomenicima Solitrove zbirke u Arheološkom muzeju u Zagrebu: TORLAK, 2014., 191-205.

³⁴¹ O spomenutom I. Giromettu nije sačuvano mnogo podataka, osim da je bio otac prof. Umberta Giromette, prirodoslovac iz Splita (usp. *Splitski almanah i adresar za godinu 1925 sa kartom splitske općine*, Split, 1925., 197; http://issuu.com/gkmm/docs/splitski_almanah_i_adresar, pregledano 17. 01. 2014.). U. Girometta (1883.-1939.) je, zajedno s drugim baštinicima zemlje u Saloni, prodao don Frani Buliću nekoliko čestica istočno od Porta Caesarea 1909. godine. Usp. BULIĆ, 1991., 269. O utezima iz zbirke I. Giromette pisala je SIMONI, 2000., 187-196.

³⁴² LJUBIĆ, 1881., 58-59.

³⁴³ LJUBIĆ, 1884b, 92.

a) Plautila (<https://lupa.at/22381/photos/1>)

b) Livija 0

c) Dječak Druz Cezar (<https://lupa.at/22394/photos/1>)

d) Torzo Fortune 0

e) Torzo cara (<https://lupa.at/22322/photos/1>)

f) Togat (<https://lupa.at/22425/photos/1>)

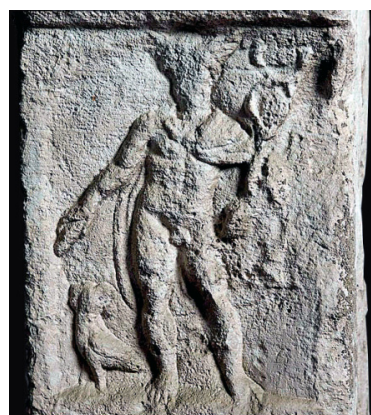
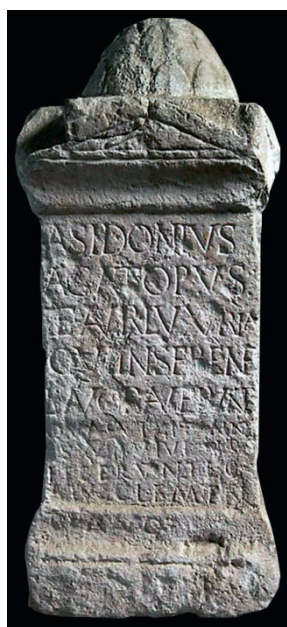

g) Naga skulptura (<https://lupa.at/22437/photos/1>)

Slika 42. Spomenici iz nekadašnje zbirke V. Solitra, sakupljeni u Saloni (osim torza cara). Danas svi u Arheološkom muzeju u Zagrebu (osim geme) (Torlak, 2014., 194-202)

h) Monumentalni nadgrobní natpis (<http://www.ubi-erat-lupa.org/img/monuments/22326-1.jpg>)

i) Nadgrobna ara Azidonija Agatopa i Aurelije Luksurije (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD055443>)

j) Gema s prikazom Pegaza, Kunsthistorische Museum, Beč (foto arhiva KHM, Antička zbirka)

Za predmete iz Giromettine zbirke, a radilo se o sitnoj građi od različitih materijala te o jednom reljefu,³⁴⁴ Š. Ljubić navodi da ih je vlasnik *mnogo godina na licu mjesta sakupljao*. Riječ je o istoj obitelji od koje je Frane Bulić četrdesetak godina poslije otkupio zemlju za iskopavanja³⁴⁵ te, ako je vjerovati iskazu da su predmete pronašli na svojim zemljama, može ih se vezati uz čestice koje su bile u posjedu obitelji Girometta ili uz čestice u neposrednoj blizini.³⁴⁶ Tu pretpostavku donekle potvrđuju riječi don Frane Bulića koji već sljedeće, 1884. godine, u *Bullettinu*³⁴⁷ traži od Ljubića da se predmeti vrate. Kao argument navodi da je doznao od Solinjana da su predmeti pronađeni na mjestu otkrivene ranokršćanske bazilike te da bi, radi lakšeg razumijevanja konteksta, bilo poželjno da se čuvaju u Splitu. Na Bulićeva traženja Ljubić je žustro odgovorio da nema namjeru vraćati predmete, tim više što su predmeti ranije bili ponuđeni

³⁴⁴ LJUBIĆ, 1883., 123-124: *U zlatu: dvie velike naušnice, od kojih jedna dragim kamenom ukrašena, i jedno srce; te nekoliko drugih kamenčića. U srebru: prsten sa dvie glave i dvie jegle bodače, na jednoj od kojih poprsje žensko, a na drugoj Amor sa naperehim lukom. U bakru i u bronzu, gdje najviše obiluje: arhaički kipić bakusa sa čašom u desnici i još tri druga idola, više raznovrstnih živina, tri ogledala, tri tablice mitologičke, do 30 zapinjača i više spona, lti ključeva, 4 phalusa, 13 narukvica, 7 prstena, 1 kočka, 1 posudica (oinoche) osobite ljepote, 11 raznih težina, od kojih na jednom M uz cviet od krina, na drugoj p, na trećoj SOL, 3 kotača, veliki žrtvenički tanjur i t. d. Od hosti: 2 prstena, na jednom crvenkasti četverouglasti kamenčić, ručka uglasta na kojoj su urezane četiri osobe u podpunom liku osobite vriednosti, jedan podpun a drugi manjkav mirisar, jegla bodača sa poprsjem ženskim na vrhu i još 24 druge razne veličine i oblika, i 3 žlice. Iz tjestine: tri prstena sa glavicom, na kojih razne slike, 20 zrna od niza, 24 dugmeta, 4 kocke za igru, glavica, odlomak češlja i t. d. Iz pečenice: 63 svietiljke različitog načina i sačuvanja, od kojih većina s gornje strane nosi sliku, kao na pr. orla, janjeta, obilnice, žrtvenika, lepeše, čovjeka u što hvaća jelena i t. d., ili s doluje nadpis kao CRESCES, PVLLI, VIBIANI i t. d. Medju ovimi se odlikuje jedna sa krstovim monogramom, i jedna četveronosna veoma riedka, na kojoj se s gornje strane vide simboličke dvie ribe i pet kruba; te jedno poprsje žensko i 9 malih glava, jedna ručka, jedan poklopac na kom naokolo C-zPLOTA ARRIQ, 9 raznih posuđa povećih i više malenih, i tri ploče sa pečati: PANSIANA, NERONS CLAVPAVE, NER GAVO, PANSIAN. Iz stakla: ogromna mrtvačka urna, boca na način guštarice a veličine kako jedva da je gdje ima, te sjaset drugih flaša i suznih bočica. Iz željeza: prsten sa krasnim urezanim kamančićem, drugi sa glavom, 7 ključeva i t.d. Iz mramora: dvie liepe glave, jedan idol i jedan oblasti tanjur. Iz kamena: Silvanus u vel. relievu, vis. 0,45, šir. 0,30, deb. 0,12, te komad ukrasa, na kom rimska krabulja.*

³⁴⁵ Don F. Bulić navodi da je zemlju otkupio od U. Giromette i njegovih nasljednika 1909. Navodi i čestice: 3763, 3764, 3765, 3766, 3767, 3769, 3770, 3779, 3791, 3794, 3795, 3796. BULIĆ, 1991, 269.

³⁴⁶ BULIĆ, 1991, 269-279, 269. Zapadno od Pet mostova, prema ulazu u grad, na mjestu koje dotiče južni dio gradskih bazilika.

³⁴⁷ BULIĆ, 1884., 39-41.

splitskom muzeju, a on ih je otkupio za Muzej u Zagrebu kada su već bili spremljeni u sanduke za talijansko tržište.³⁴⁸

Sadržaj otkupljenih spomenika Solitrove i Lanzine zbirke, iako znatno bogatije od Giromettove, Ljubić nikada nije objavio.³⁴⁹ Također, nije ostvario ni svoj plan da u Muzeju u Zagrebu uspostavi postav isključivo rezerviran za prezentaciju salonitanskih spomenika. Ljubić je objavio tek djelomično spomenike, i to samo natpise kao dio korpusa latinskih i grčkih natpisa Arheološkog muzeja u Zagrebu (*Inscriptiones quae Zagrabiae in museo nationali asservantur*, Zagreb, 1876.). Međutim, nije objavio fotografije, već samo prijevise natpisa. Neki spomenici, uglavnom skulpture, objavljene su zasebno u različitim časopisima i publikacijama do kraja XIX. stoljeća, a najvećim dijelom u bečkim arheološkim priopćenjima (*Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*). Tek je početkom XX. stoljeća spomenike tih zbirki objelodanio Brunšmid kao dio kataloga kamenih, odnosno brončanih predmeta Arheološkog muzeja u Zagrebu.³⁵⁰ Nije poznato jesu li to svi otkupljeni predmeti jer car Franjo I. navodi da je Solitro posjedovao zbirku medalja (vjerojatno je riječ o numizmatičkoj zbirci). Ipak, Brunšmidova publikacija veoma je dragocjena jer, osim što navodi koji su predmeti bili dijelom Solitrove, a koji dijelom Lanzine zbirke, donosi i mjesto nalaza spomenika, a za neke čak precizira lokalitet i vrijeme nalaza. Prema Brunšmidovim podacima, otkupljenu Lanzinu zbirku uglavnom su činile manje stele i sitni brončani predmeti. Međutim, kako je uistinu izgledala zbirka C. Lanze dvadesetih i tridesetih godina XIX. stoljeća možemo samo naslućivati jer zapis u dnevniku cara Franje I. govori: *No, njegova (Solitrova) zbirka nije tako lijepa kao Lanzina*. Kada je Ljubić sredinom XIX. stoljeća otkupio zbirke, Solitrova je bila znatno bogatija. Osim natpisa i stela, sadržavala je i skulpturu, od kojih su iz Salone: glave carica Plautile i Livije (jednu od njih spominje i car u svom dnevniku: *Najljepše u njegovoj zbirci je glava neke žene od kamena.*), statua cara u obličju Diomeda ili Hermesa,³⁵¹ torzo Fortune, torzo cara u oklopu, skulptura koja prikazuje mladog rimskog togata te portret dječaka Druza

³⁴⁸ LJUBIĆ, 1884b, 92.

³⁴⁹ Naime, Ljubić je započeo tiskanje kataloga građe Arheološkog muzeja u Zagrebu te je objavio pretpovijesnu građu, egipatsku i numizmatičku, dok antičku zbirku nije kataloški objavio. BALEN-LETUNIĆ, RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1999., 253.

³⁵⁰ BRUNŠMID, 1904.-1911.; BRUNŠMID, 1914., 207-268. Prema Brunšmidovim objavama, radi se tek o jednom manjem mramornom kipiću, nekoliko brončanih ulomaka te više nadgrobnih stela.

³⁵¹ CAMBI, 2005., 51-52, sl. 66.

Cezara. Što se tiče drugih spomenika te zbirke, zasigurno su postojali, ali o njima nema podataka.³⁵²

Osim navedenih, u Splitu su vjerojatno postojale i druge zbirke o kojima za sada nema detaljnijih podataka. Poznato je da je Radoš Antun Michieli Vitturi (1752. – 1822.) imao bogatu numizmatičku zbirku, ali nije joj poznat sadržaj ili porijeklo. On je i autor eseja *Saggio sopra l'antica citta di Salona* tiskanog u Veneciji 1779. godine, o povijesti Salone u kojem se kritički osvrće na ranije autore te iznosi svoje zaključke.

Polihistor Julije Bajamonti (1744. – 1800.) također je sakupljao grčke i rimske novčiće, za svog prijatelja Alberta Fortisa.³⁵³ Bajamonti se zanimao i za epigrafiju što se vidi iz njegove privatne korespondencije s Ivanom Lukom Garagninom, gdje je Bajamonti Garagninu poslao tumačenja nekih antičkih natpisa.

Da se u Splitu nalazilo više manjih zbirki ili barem kuća u kojima su se čuvali pojedinačni spomenici, potvrđuje i Carrara kada piše za Kukuljevićev Arkiv³⁵⁴ gdje navodi da *starinskih draguljah sa zarezom ima svaka bogata kuća po nekoliko, isto tako i glavna vlastela, solinska i vranjička*. Od splitskih obitelji, uz Solitra i Lanza, Carrara navodi Geremiu te obitelji Cindrić, kod kojih se nalazio ulomak sfinge s natpisom, zatim obitelji della Costa i Carminatti. Od solinskih primjera, Carrara navodi Petra Šperca te Šimuna Grubića Škombra (Sgombra) (1776. – 1845.), a za potonjeg piše da je posjedovao lijepu gemu s prikazom glave Atene Palade, sarkofag te urnu od alabastra.³⁵⁵ O toj zbirci i nalazu piše i F. Lanza:

(...) smatram shodnim ne propustiti koju napomenu o drugim predmetima od velike vrijednosti, koje je pronašao ovdje, prije mnogo godina, jedan seljanin, i koji su po mojem mišljenju od dragocjene važnosti i zbog mjesta gdje su pronađeni i zbog slavnoga lika iz dalmatinske povijesti s kojim ovo ima veze. Ti predmeti su sačuvani u jednoj elegantnoj urni od orijentalnog alabastera u kojoj se nalazilo nešto izgorjenih kostiju, na kojoj je pronađena krasna zdjela od ahata, jedna šipka od oniksa oblikovana poput male toljage i jedan dragocjeni prsten sačuvan u velikom

³⁵² Naveden je tek po koji usputni podatak. Tako 1879. Glavinic među gemama Muzeja navodi da je Conze otkupio od Solitrovih nasljednika jednu gemu i poklonio je muzeju. GLAVINIĆ, 1879., 132.

³⁵³ MILČETIĆ 1912., 236.; DUPLANČIĆ, 2006., 381.

³⁵⁴ CARRARA, 1852., 331.

³⁵⁵ Carrarine riječi potvrđuje i žalba slikara Vicenza Poireta (1813.-1868.) koju je 16. rujna 1839. uputio namjesniku u Zadar gdje navodi da seljak Škombro posjeduje posudu od alabastra i jednu od agata te zlatni prsten. DUPLANČIĆ, 2015., 175.

*bijelom granitu, ovalnog oblika, s poviše urezanom glavom Palade s kacigom ili Rome, odličan rad, optočen masivnim, čistim zlatom. Urna koja je sadržavala ove predmete pronađena je unutar groba od domaćega bijeloga kamena, četvrtastog oblika smještenoga na odgovarajućoj bazi, na lokalitetu koji bi se trebao nalaziti unutar zidina najdrevnijeg ograđenog prostora Salone s istočne strane.*³⁵⁶

Prema Lanzinu opisu, urna i pripadajući predmeti isti su kao oni koji su 1838. godine bili u posjedu Petra Šperca.³⁵⁷ Iako je F. Carrara je od obitelji Grubić Škombro pokušao otkupiti zbirku 1848. godine,³⁵⁸ za Muzej je otkupljena tek u rujnu 1898. godine.³⁵⁹

Brat Šimuna Grubića Škombra (Sgombra), Ivan Grubić Jablan (1773. – 1846.) prodao je ranije austrijskom carskom Kabinetu tijekom 1822. i 1823. godine trideset i osam manjih predmeta iz Salone, a radilo se o brončanim predmetima (skulpturice Izide, Serapisa, sfinge,³⁶⁰ Amora, Marsa i Hermesa, fibule, igle, ključevi), nakitu (naušnice, narukvice) te staklenim predmetima (čaše, balzamariji).³⁶¹

³⁵⁶ LANZA, 1856., 23, prevela Tihana Škorić, prof.

³⁵⁷ BIASOLETTO, 1841., 44.; DUPLANČIĆ, 2021., 45.

³⁵⁸ ŠPIKIĆ, 2010., 194.

³⁵⁹ Prema podacima koje donosi don Frane Bulić, predmeti su pronađeni na k. č. 3235/2 godine 1838. Sarkofag je Šimun Grubić prodao don Vicku i Pavlu Perišiću iz Kaštel Štafilica, koji su ga prenamijenili za posudu za čuvanje ulja. Urna je dospjela u vlasništvo splitskog odvjetnika Šimuna Rossignolija, istog onog koji je kupio sarkofage Dobroga pastira i Hipolita i Fedre s Manastirina, a Muzeju su je prodali njegovi nasljednici. Prsten je pak udovica Šimuna Grubića prodala Andriji Podnji iz Splita, koji ga je ostavio svome sinu Dujmu, a kojemu je prsten ukraden 1884. godine u Trstu. BULIĆ, 1898., 217–220.

³⁶⁰ SACKEN, 1871., 90–91, tabla XXXV., 4; tab. XIX., 7; tab. XXXVI., 3. Ostalu literaturu za poprsje Izide i Serapisa v. u: P. Selem, I. Vilogorac Brčić, „ROMIS: *Religioonum Orientalium et inscriptiones salonitani*“, u: Znakovi i riječi, *Signa et litterae*, vol. III, *Mythos-cultus-imagines deorum*, Zagreb, 2012., str. 20–23.

³⁶¹ Više o zbirci vidi kod: TORLAK, 2017., 9–20.

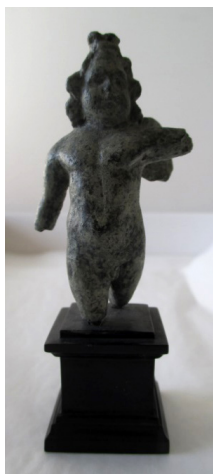
Slika 43. Urna od alabastra, nekada u posjedu obitelji Šperac, potom Škombro, a danas u Arheološkom muzeju u Splitu (Duplančić, 2021., 45., sl.70)

a) Mars

b) Hermes

c) Amor

d) aplika glave žene

e) Serapis

f) Izida

g) Krilata muška figura ili sfinga (?)

Slika 44. Brončane figure iz Salone, iz zbirke Jablana Maranbasche, *Kunsthistorisches Museum*, Beču (A. Torlak, 2017., 14-15; crteži: E. Sacken 1871, e) Serapis tab. XIX, br 7; f) Izida tab. XXXV, br 4; g) Krilata muška figura tab. XXXVI, br 3)

U Solinu se na više mjesta moglo naići na spomenike u privatnim kućama, o čemu piše K. Klement³⁶² koji navodi da je Ivan (Ivo) Mikelić Mandinić u svoju gostionu smještenu zapadno od potoka Kapljuč, u blizini amfiteatra,³⁶³ ugradio više spomenika, među ostalim i reljef s prikazom Silvana, reljef s prikazom dupina na kojem jaše erot te reljef s figurom na prijestolju.³⁶⁴ Na prikazu dvora te kuće što ga donosi engleski slikar i pisac Frederick Hamilton Jackson 1908. godine, vide se i korintski kapiteli te tri portreta ugrađena u zidove kuće i jedan, koji se čini veći od naravne veličine, koji je stajao slobodno u prostoru.³⁶⁵ Na kući Mate Gotovca bio je ugrađen reljef s prikazom Silvana, a kod Ante Žižića cipus s erotom koji drži grožđe. Reljef s erotom nalazio se i na kući Marija Milišića, a tu su se nalazili i arhitektonski ulomci (kapitel, arhitrav) te reljef s prikazom hrvača (gladijatora).³⁶⁶ Na kući D. Pletikošića (kod pošte) nalazio se ulomak reljefa s prikazom Merkura, a u kući Duje Grubića Škombre u zid je ugrađen mramorni torzo visok 0,50 m koji prikazuje sjedeću figuru (Apolona), čija se odjeća u ostrim naborima pruža na nogama dok je uz lijevu nogu naslonjena lira. Na kući Šperac bili su postavljeni herma i nekoliko natpisa.³⁶⁷ Belgijski slikar Jean Baptiste van Moer (1819.-1884.) naslikao je 1858. godine detalj s Paraćevih dvora na kojem se također vide ugrađeni ulomci skulpture.³⁶⁸ Kuće u zaselku Paraći obilovale su iskorištenim spolijama za gradnju ili ukrašavanje kuća.³⁶⁹ Poznati su primjeri i drugih kuća u Solinu, ali i Vranjicu (kuća Benzon)³⁷⁰ te Splitu (kuća Katić).³⁷¹

³⁶² KLEMENT, 1890., 1-9.

³⁶³ JELIĆ, BULIĆ, RUTAR, 1894b, 223.

³⁶⁴ JELIĆ, BULIĆ, RUTAR 1894a, 223; MØNNESLAND 2011., 338., 364; DUPLANČIĆ, 2015., 190.

³⁶⁵ HAMILTON, 1908., 310. Kada je kuća uklonjena, 1987. godine, spomenici su otkupljeni za Arheološki muzej u Splitu. O položaju i historijatu te kuće više kod DUPLANČIĆ, 2015., 190.

³⁶⁶ Kuća Milišić-Pletikosić, na položaju Jankovača, blizu mosta. JELIĆ, BULIĆ, RUTAR, 1894b, 272.

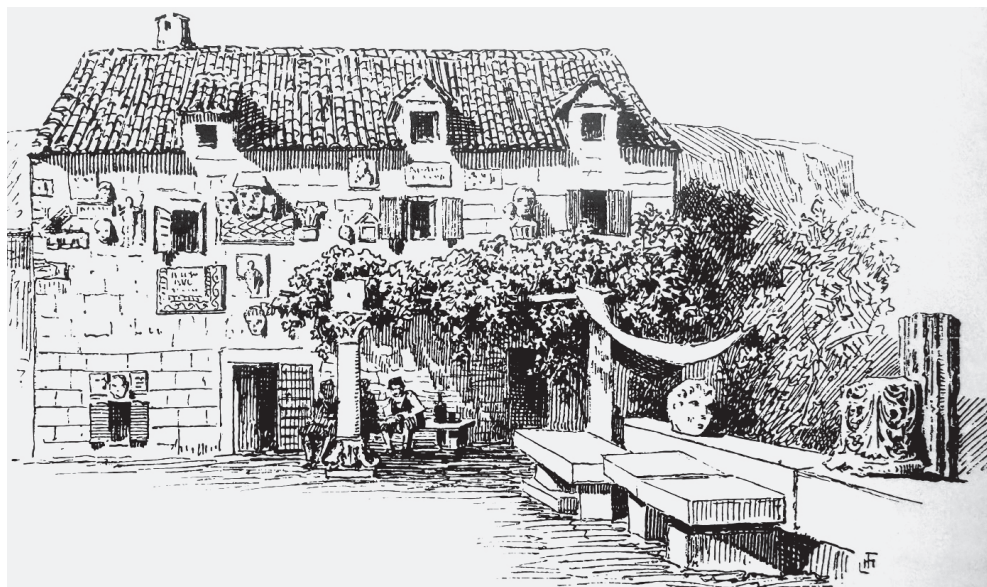
³⁶⁷ JELIĆ, BULIĆ, RUTAR, 1894b, 272.

³⁶⁸ KEČKEMET 1984., 109; KEČKEMET 2004., 123; IVANIŠEVIĆ 2002., I, 655, II, 250; DUPLANČIĆ, 2016., 158.

³⁶⁹ JELIĆIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2011.

³⁷⁰ ŠVONJA, 2014.

³⁷¹ DUPLANČIĆ, 2015., 194.

Slika 45. Krčma Ive Mikelića (S. Mønnesland 2011, 338, 364.)

Slika 46. Pogled na Paraćev dvor (J. Moer, <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=581056>)

Prikupljanje predmeta iz svih krajeva Carevine za središnji Kabinet nastavljeno je kroz čitavo XIX. stoljeće. Danas se u Muzeju u Beču (*Kunsthistorisches Museum*), kao ustanovi u koju su pohranjeni spomenici sakupljeni za Kabinet, nalazi ukupno sto pedeset i tri predmeta iz Salone, od čega dvije skulpture,³⁷² šest stela, tri reljefa,³⁷³ četrdeset i dvije geme, četrnaest manjih brončanih skulpturica te drugih manjih uporabnih predmeta i nakita.³⁷⁴

Godine 2010. na dražbi aukcijske kuće Sotheby's sa sjedištem u New Yorku pojavili su se torzo cara i mramorna grupa satira čije se mjesto čuvanja nije znalo više od pola stoljeća.³⁷⁵ Naime, torzo je nabavio kolekcionar Aloys Maximilian Neuman (1823. – 1906.)³⁷⁶ iz Graza koji je u svom dnevniku zapisao da ga je otkupio oko 1857. godine u Splitu od privatnika zajedno s grupom satira.³⁷⁷ Od iste je osobe saznao da obje skulpture potječu s prostora obližnje Salone.³⁷⁸ Torzo je bio poznat istraživačima s početka XX. stoljeća, međutim, nakon Drugog svjetskog rata gubi mu se svaki trag. Naime, na samom kraju rata, u strahu od pljački ruske vojske koja je umarširala u Beč, obitelj je zazidala skulpturu među pregradne zidove svoje kuće. Kada je došlo vrijeme za obnovu kuće, vlasnici su se nemalo iznenadili kada su pronašli skulpturu skrivenu među zidovima.³⁷⁹ Nakon što je procjenitelj došao vidjeti carski torzo,³⁸⁰ sasvim slučajno je obitelj otkrila da posjeduje još jednu, manju skulpturu – mramornu grupu s prikazom triju satira prikazane u trenutku uzaludnog odupiranja snažnom stisku gigantske zmije.³⁸¹

³⁷² Poprsje cara Trajana i statua nagog cara ili heroja. S obzirom na oblik, skulptura je vjerojatno obilježavala proslavu desete obljetnice Trajanova vladanja – *decennalia*.

³⁷³ Jedan reljef prikazuje Veneru, drugi reljef je ulomak trenzene s episkopalnog kompleksa, dok treći s natpisom prikazuje trostruku Hekatu. Više o potonjem reljefu vidi u poglavlju Privatne zbirke.

³⁷⁴ Rad u Beču, u muzejima, arhivima i knjižnicama, omogućila mi je stipendija *Ernst Mach* Austrijske službe za razmjenu (ÖAD). Uvid u arhivsku građu i podatke u *Kunsthistorisches Museum* omogućio mi je ravnatelj Zbirke starina Georg Plattner. Kod pretraživanja građe pomogla mi je Ruperta Pichler, na čemu im najsrdačnije zahvaljujem.

³⁷⁵ PEDERIN, 1985., 139; JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2010, 174.; JELIČIĆ RADONIĆ, 2016., 14-16.

³⁷⁶ MARŠIĆ, 2014., 8.

³⁷⁷ Zanimljivo je da je iste, 1857. godine Francesco Lanza prodao u Austriju mramornu bistu cara Trajana. Postavlja se pitanje je li upravo F. Lanza spomenuti splitski prodavač saloni-tanskih spomenika.

³⁷⁸ SCHÖBER, 1937., 83.

³⁷⁹ MELIKIAN, 2010. http://www.nytimes.com/2010/06/19/arts/19iht-melik19.html?pagewanted=all&_r=0 (pregledano 5. 12. 2014).

³⁸⁰ SCHMID, 1924., 45-53.; STEMMER, 1978., kat. V. 1, pl. 34,1, 70-71, 126, 156, i 158; CAMBI, 2005.; JELIČIĆ RADONIĆ, 2008., 84-85, sl. 2.; GABRIČEVIĆ, 1968., 5-60; JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2010., 167-203; MARŠIĆ, 2014., 7-30.

³⁸¹ SCHÖBER, 1937., 83; ABRAMIĆ, 1954., 247-248; JELIČIĆ RADONIĆ, 2015.; JELIČIĆ RADONIĆ, 2016.; JELIČIĆ RADONIĆ, GETALDIĆ, 2021., 29.

Slika 47. Grupa satira iz Salone (Radonić, Getaldić, 2021., 29.)

Slika 48. Mramorni torzo rimskog cara iz Salone (<https://lupa.at/24665/photos/1>)

Slika 49. Afrodita Afrodizijska, Salona (N. Cambi 1999-2000, 128, sl. 1)

U Saloni je pronađen i kipić Afrodite Afrodizijske, no danas mu je nepoznata sudbina jer je neadekvatan smještaj muzejske građe tijekom godina doveo je do gubitka dijela spomenika. M. Abramić je u radu o kopijama grčkih kipova iz Dalmacije objavio crtež koji prikazuje fragment statue.³⁸² N. Cambi drži da se danas najvjerojatnije čuva u privatnoj zbirci u Seattleu u SAD-u.³⁸³ Tome u prilog ide podatak koji je objavio C. Friedrich 1897. godine: uz fotografiju kipića on navodi i da je pronađen u Saloni, da je dospio u zbirku Penther, potom u zbirku Dr. W. Reichela i naposljetku u Seattle u nepoznatu privatnu zbirku.³⁸⁴ Crtež ulomka skulpture božice čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu. Vrijeme nastanka prikazani autor nisu poznati, a pretpostavlja se da je rađen u punoj visini.³⁸⁵ Prikazane su prednja i stražnja strana kipića, otprilike od visine ramena do koljena. Na prednjoj strani pregače u koju je odjevena božica vide se tri polja, jedno ispod drugoga s prikazima triju Gracija, Helija i Selene te u posljednjem Nereide koja jaše morskou životinju. Predstavljeni prizori nose simboliku kozmičkog i prirodnog karaktera božičinih svojstava.³⁸⁶ Straga se vidi samo himation. U Pomorskom muzeju u Kotoru čuva se portret cara Domicijana s kraja I. stoljeća, za koji se pretpostavlja da potječe iz Salone.³⁸⁷

* * *

Iako je Općinsko poglavarstvo 1845. izdalo naredbu koja se odnosila na imanja u splitskoj i solinskoj okolici, a kojom se nastojalo spriječiti rušenje, uništavanje i raznošenje spomenika, ipak se nastavila sakupljačka i antikvarna djelatnost.³⁸⁸ Tako je i Mijat Sabljar (1790.-1865.), znameniti sakupljač i opisivač hrvatske spomeničke baštine, sa svog prvog putovanja po Dalmaciji 1854. godine donio čak osam sanduka sakupljenih predmeta.³⁸⁹ Sakupljene spomenike darovao je Narodnom muzeju u Zagrebu,³⁹⁰ a prijepise za objavu

³⁸² ABRAMIĆ, 1952., 315, sl. 4a, b.

³⁸³ CAMBI, 2000., 127.

³⁸⁴ FRIEDRICH, 1897., 364 K, tab. 11.

³⁸⁵ CAMBI, 2000., 127.

³⁸⁶ CAMBI, 2000., 130.

³⁸⁷ CAMBI, 1991a, 75.

³⁸⁸ JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2011., 181.

³⁸⁹ MIRNIK, 1981., 16. *Iz izvještaja o putu po južnoj Dalmaciji vidi se da je uz brojne druge predmete i spomenike Narodni muzej dobio na poklon 79 komada srebrnog, 512 komada brončanog i bakrenog novca.* MIRNIK, 1981., 211.

³⁹⁰ ZANINOVIC, 1987., 8.

poslao Mommsenu.³⁹¹ Glavninu skica u njegovoj putopisnoj bilježnici čini epigrafski materijal, s vjerno i precizno reproduciranim natpisima te skiciranim reljefima. Vrijednost Sabljarovih napora leži u popisivanju razasutih spomenika koji su se često koristili kao građevinski materijal. Osim epigrafskog materijala, u bilježnici se nalaze i tlocrt teatra te skica krstionice u episkopalnom sklopu.

Ravnatelj arheološkog muzeja u Splitu i istraživači u Saloni nastavljaju praksu darivanja ili prodaje pronađenih antikvarnih predmeta svojim dobročiniteljima i mecenama tijekom čitavog XIX. stoljeća. Tako je Vicko Solitro prodao 1818. gemu Kabinetu za numizmatiku i starine u Beču, a Steinbüchel istom prigodom otkupio nekoliko gema od nezabilježenog prodavača. Ravnatelj k. k. Kabineta za numizmatiku i starine Joseph Calasanz Arneth (1791. – 1863.) godine 1847. otkupio je više gema iz Salone, a 1854. godine je D. Grisogno također darovao nekoliko gema Kabinetu. Tri godine poslije, Francesco Lanza je istoj ustanovi prodao torzo cara Trajana.³⁹² Carrara je nastavio istim putem. Iako nije poklanjao starine Kabinetu, on ih je redovno donosio u Beč. Tako je svojem zaštitniku Clemensu Hügelu (1790. – 1857.) donio 1845. godine čitav paket antičkih i srednjovjekovnih predmeta. Iste godine darovao je i Francescu Timoniju (1785. – 1865.) pogrebnu vazu od kristala, a nekoj ženi prikaz Cerere.³⁹³

S druge strane, premda je u XIX. stoljeću vijest o vrijednosti spomenika (pa makar i samo za prodaju) porasla, kamena građa salonitanskih građevina se među stanovništvom percipirala tek kao dobar građevinski materijal. Francesco Carrara tijekom 1846. godine izvještava o borbi sa Solinjanima zbog odnošenja građe s lokaliteta.³⁹⁴ Desetak prijava je poslao i u Općinsko poglavarstvo, no uzaludno. Zabilježio je kako je solinski župnik Luka Vušković 1846. godine započeo kopati na jednoj livadi desno od ceste prema Klisu, oštećujući antičke konstrukcije.³⁹⁵ Iste je godine klesar Domenik Bertapelle iskoristio mramorni antički kapitel za oltar u Trogiru.³⁹⁶ Koliko je sporo proces zaštite i osvješćivanja stanovnika o vrijednosti kulturnog nasljeđa tekao, pokazuje i primjer s kraja XIX. stoljeća, kada je stanoviti Luka Milišić 1879. godine izvadio kamen iz amfiteatra i prodao ga u Split. Iako je prekršitelj bio prijavljen, reakcija je uslijedila tek nakon dva mjeseca, do kada je kamen već bio prenamijenjen.³⁹⁷

³⁹¹ Kad je riječ o Saloni, Sabljar se u Mommsenovu *CIL*-u spominje čak 56 puta, bilo kao izvor informacija, bilo kao autor prijepisa određenog epigrafskog spomenika.

³⁹² Podaci o kupnji, odnosno darivanju Kabineta iz Arhiva Zbirke starina KHM u Beču.

³⁹³ ŠPIKIĆ, 2010., 130-131.

³⁹⁴ ŠPIKIĆ, 2010., 157.

³⁹⁵ ŠPIKIĆ, 2010., 160. AMS-AM, 1846, Carrara poglavarstvu, 12. kolovoza 1846.

³⁹⁶ JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2010., 181.

³⁹⁷ PIPLOVIĆ, 2013., 152.

NOTES ON SALONITAN SITES AND MONUMENTS DURING 19TH CENTURY

Following the expansion of Austria through new provinces by the Congress of Vienna in 1815, Emperor Francis I started a tour of the conquered countries with his wife Caroline Augusta. The authorities in Split used the arrival of the imperial retinue to promote the ancient heritage in Split and Salona. In Solin, the discovery of reliefs depicting the labours of Hercules was staged, and in Split, private collections of ancient monuments were presented to testify to Salonitan's potential. In addition to the above, there were probably other collections in Split, on which there is currently no information. The familiar rich numismatic collection of Radoš Antun Michieli Vitturi (1752 – 1822), however, cannot be linked to Salona, as there are no precise information of it. It is also known that Julije Bajamonti (1744 – 1800) procured Greek and Roman coins for Albert Fortis, however it is not known where from they had been collected.

In Solin, one could come across monuments in private houses in several places, as written by K. Klement, who states that Ivan (Ivo) Mikelić Mandinić built in several monuments in his guest house located west of the Kapljuč stream, near the amphitheatre, among others a relief with a depiction of Silvanus, a relief with a depiction of a dolphin ridden by an Eros, and a relief with a figure on a throne. In the depiction of the court of that house, brought by English painter and writer Frederick Hamilton Jackson in 1908, one can see Corinthian capitals and three portraits built into the walls of the house and one (which seems larger than life size) which stood freely in space. On the house of Mate Gotovac, there was a relief with a depiction of Silvanus, and in case of Ante Žižić, a cypus with the Eros holding grapes. The relief with the erotes was also on the house of Marijo Milišić, and there were also architectural fragments (capital, architrave) and a relief depicting a wrestler (gladiator). On the house of D. Pletikošić (near the post office) there was a fragment of a relief depicting Mercury, and in the house of Duje Grubić (Škombre), a 0.5 m high marble torso was built into the wall, depicting a seated figure (Apollo), whose clothes spread out in sharp folds on his feet while a lyre rests against his left leg. A herm and several inscriptions were placed on the Šperac house.

The existence of another hitherto unknown collection of monuments is witnessed by the items purchased for the Cabinet for Numismatics and

Antiquities at the Vienna Court (Münz- und Antiken Kabinett), today in the Kunsthistorische Museum in Vienna. Namely, right before the beginning of the organized research in Salona, in 1818 and 1820, fifteen different items were acquired for the Austrian capital, most of which – as many as twelve items, according to a note in the archive of the KHM Antiquities Collection, were a *gift from Jablan Maranbascha*. In fact, we are talking about Ivan Grubić, known as Jablan (1773 – 1846), a *harambaša* from Solin. By the way, Jablan was the older brother of the previously mentioned Šimun Grubić, known as Škombre (Škombro) (1776 – 1845), whose rich finds in Salona were reported by Francesco Lanza, Francesco Carrara and Don Frane Bulić. Two years later, as many as fifteen items from Jablan's collection arrived in Vienna, and in 1823, eleven items. The total number of objects from his collection that reached the Austrian Imperial Cabinet is 38. They are mostly small bronze objects (fibulae, pins, keys), jewelry (earrings, bracelets) and glass objects (glasses, embalmers). The bronze sculptures of Isis, Serapis and the Sphinx were known from earlier, but until then it was not known that they belonged to the same collection or whose ownership they were.

The recently rediscovered emperor's torso and a marble group of satyrs's location was unknown for more than half a century. Namely, the monuments appeared in 2010, at the auction of Sotheby's auction house based in New York, where they were purchased for private collections.

The torso was acquired by the collector Aloys Maximilian Neuman (1823 – 1906) from Graz, who wrote in his diary that he bought it around 1857 in Split from a private individual, together with the group of satyrs. From the same person he found out that they come from the area of the nearby Salona. The torso was known to researchers at the beginning of the 20th century, however, after the Second World War, all traces of it were lost. Namely, at the very end of the war, in fear of looting by the Russian army that marched into Vienna, the family immured the sculpture between the partition walls of their house. When it came time to restore the house, the owners were quite surprised to find a sculpture hidden among the walls. After the appraiser came to see the torso, quite by chance the family discovered that they owned another, smaller sculpture – a group depicting three satyrs.

Inadequate placement of museum materials over the years led to the loss of part of the monuments. The fate of the statuette of Aphrodite of Aphrodisias is also unknown. N. Cambi maintains that today it is most likely kept in a private

collection in Seattle, USA. The Maritime Museum in Kotor holds a portrait of Emperor Domitian from the end of the 1st century, which is assumed to come from Salona. Namely, the head was previously in the possession of a baker in Kumbor, who moved there from Solin, so it is assumed that it comes from Salona.

A Venetian travel writer's note from the beginning of the 19th century also speaks of the attitude towards Salonitan monuments. Namely, Giacomo de Concina, a Venetian travel writer who published his observations in the work *Viaggio nella Dalmazia litorale*, in Udine in 1809, visited Dalmatia in 1804 (approx. 1775 – ?). He divided the chapters in the work according to the cities he visited. In the part about Salona, he described a statue that he happened to see in a boat, just before it was sold and taken to Ancona.

At the end of XVIII and in the first decades of the XIX century, the Dalmatian regions were a place of political perturbations and whirlwinds in which, in less than twenty years, as many as three political systems had changed under the leadership of three different states. In those uncertain times of war, adventurous trips to the East declined, and that area was rediscovered when the danger ended. Hence, Dalmatia joined Bosnia and Herzegovina and Montenegro on the list of unexplored, unknown countries. The French administration began the study of those regions, and Austria continued to show interest, but primarily on a geopolitical level. On the other hand, in the Habsburg Monarchy, under the influence of already developed German romanticism, interest in the remains of the national past was growing. In addition, a specific passion for searching for new discoveries and the desire to penetrate into the forgotten corners of the world develops. Travelers, adventurers, scientists and the public they address were interested in the social, political, ethnographic and natural features of the regions they visit, and they described them with an undertone of utopia. The readership for which the travelogues were intended expected to be guided through an imaginary space and to find a place where the golden age of humanity still existed, close to the original forms of life.

In the first decades of the XIX century, a number of researchers of various interests visited Dalmatia, such as Balthasar Hacquet (1739 - 1815), Francesco Maria Appendini (1768 - 1837), Ernst Friedrich Germar (1786 - 1853), Josef Marx von Liechtenstern (1765 - 1828), Johan Christian von Engel (1770 - 1814), Alexander Sapiéh (1773 - 1812), H.F. Rödlich (1801 - 1804), Franz Petter (1798 - 1853), François-René de Chateaubriand (1768 - 1848), Charles

Pertusier (1779 – 1836) and others. Their works were created in the spirit of romanticism with the utmost interest in the culture of the people and were mainly focused on describing the ethnographic and natural history characteristics of the Dalmatian regions. Although cultural heritage is a secondary category, some of the monuments have attracted the attention of travelers-researchers, such as Split and Diocletian's Palace, and sometimes the Salonitan ruins. When Roman remains are mentioned, one generally gets the impression of an abundance of ruins lying scattered, partly visible and partly buried, all over the terrain.

A turning point in the series of foreign travels in Dalmatia at that time was the arrival of the Austrian Emperor Francis I with his party, which included botanists, archaeologists and geographers. The emperor's tour of the Croatian regions lasted from April 10 to July 3, 1818, on which he himself took notes in a travel diary entitled *Bereisung meines Königreiches Dalmatien, dann Croatiens Militär-Grenze und dessen Provinciale*, dedicating one or more pages to each place. Although the emperor was primarily interested in the details of military potential and fortifications, he described the landscapes topographically, but also mentioned other aspects, primarily economic and ethnographic. When describing Dalmatian cities, he also made observations about cultural monuments. The emperor was particularly interested in ancient monuments, so his visit to the ruins was particularly significant for Salona. The importance of the monument for the emperor is also shown by the fact that on his travels he was accompanied by Anton Steinbüchel von Rheinwall (1790 – 1883), the newly elected director of the Cabinet for Numismatics and Antiquities in Vienna.

One of the first German-speaking poets to visit Dalmatia was Heinrich Stieglitz (1801-1845). His descriptions of the landscape in the work *Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen* (1845) are full of romantic enthusiasm, stylization and reminiscences that often deviate from the main topic he was writing about. In his travelogue, he emphasized the artistic note full of poetic inspiration to the maximum, so he was very unreliable for research. However, a few of his sentences provide a picture of the relationship of the West, specifically the Austrian capital, towards ancient heritage in the then province of Dalmatia where, despite the established institutions for the preservation of monuments, the desire to acquire monuments for one's own collections still dominates. Although we do not learn much from him, we can notice the pride for taking a part of a marble monument as a souvenir and trophy. Also, his mention of Solitro's and Lanza's collection obviously only served to tickle the imagination of curious readers.

Theodor Schiff's book is actually a collection of stories that describe the everyday life of Dalmatian coastal towns in an ironic, but humorous and entertaining way. Unlike others, Schiff, like Franz Petter, lived in Dalmatia, so his work is based on a series of events that he heard, saw or experienced himself. In the story about Split superstition and belief in shamans, the intention was not to present exact data, but to show life in a backward province, so in that spirit Schiff brings a story about the discovery of the sarcophagus of Hippolytus and Phaedra in Manastirine. Someone tried to dig up an old vine and came across a marble slab. As they could not take it out without damaging the olive tree, they buried it again and quite by accident told the Split lawyer who bought the monuments. A few years later, when Glavinić became director, he bought the aforementioned sarcophagi and had them transferred to the Museum. The people of Solin resented this, because they believed that it was the grave of a martyr, and associated *unusual* phenomena with the removal of the monument.

From the second half of the XIX century, the character of travelogues changes significantly, and the authors no longer present only sporadic records about the monuments encountered; now their records are added to the initiated research, to the history of the city and the relationship with Diocletian's palace. Along with the progress in knowledge about the city brought by the excavations, in the travelogues of that time it is possible to see a distinction in the way of writing under the impact of realism. There are fewer and fewer artistic and poetic ecstasies, and ever more facts, sometimes refreshed by the incidents that travelers experience. Also, in the eyes of foreigners, Dalmatia is perceived less and less as *terra incognita* in the romantic sense, and more and more as an interesting space for scientific discoveries. Now the exotic falls into the background, and the dominant image is the encounter with other cultures, getting to know each other based on empirical knowledge and the study of culture with reference to the development of national identity. When foreign travel writers came to visit Dalmatia, they were introduced to the geography, customs, culture and heritage. They learnt about these fields from literature, either from earlier travel diaries, or from local experts who published works in the fields of archaeology, history, art history, in Italian and German. Accordingly, the approach to monuments was also changing. For the audience that read travelogues, amateur reflections on the glorious past were no longer enough. Travel writers were mostly guided on tours by local experts who conduct research in the field.

Austrian-German reports dominated In the first decades of the XIX century, but from the second half of the 19th century, the French-British series continues

again. Among the British authors who visited Dalmatia at that time were Sir John Gardner Wilkinson (1797 - 1875), Andrew Archibald Paton (1811 - 1874), William Frederick Wingfield (1813 - 1874), John Mason Neale (1818 - 1866), Arthur Evans (1851 - 1941), Edward Augustus Freeman (1823 - 1892), Thomas Graham Jackson (1835 - 1924), but only some of them provided specific information about Salona. Some of the French authors who visited and wrote about Dalmatia are: Charles Pélerin, S. Bouillon, Pierre Bauron, Charles Yriaret, Guillaume Lejean, Albert Dumont, A. Bauron and others.

The work *Dalmatia and Montenegro* by Sir John Gardner Wilkinson (1797 - 1875), published in two volumes, shows the regions he visited during his trip in 1844. He wrote in an easy and exceptionally good style with a lot of diverse information (about the weather, customs, flora and fauna, history of cities, cultural monuments), arranged fluently and interestingly. On several pages, he wrote about the history of Salona and described the monuments he found. He visited the sites with Francesco Carrara, the conservator in charge at the time, with whom he exchanged knowledge and opinions about the findings. They toured the ramparts with towers, the *murazzo*, the relief depicting the labours of Herakles, and they took measures of the amphitheatre together. He noted that they saw only three pillar supports and two towers at the western gate from the theatre. Among the monuments that Wilkinson found in the Archaeological Museum, he highlighted the sculpture of Lollia Secunda, the head of Juno and Venus Victrix. Along with the latter, he noted that it was found in 1840, and that another statue of a goddess of a lower quality artwork was discovered next to it in the same place. He mentioned Albucius' sarcophagus and the stele of Marcus Ulpius in the Museum. The mention of an imperial sculpture that Wilkinson found in the possession of, most probably, Lanza's son Francesco, is interesting. Since it does not provide a more detailed description, it can be suspected that it is the same sculpture (identified as Augustus or Tiberius) that was bought by Aloys Maximilian Neuman around 1857 from an unnamed Split collector.

Scottish travel writer and diplomat Andrew Archibald Paton (1811 - 1874) wrote about the Dalmatian coast in two volumes. In the first of them, *Highlands and islands of the Adriatic I*, published in London in 1849, he also described Salona in chapter twenty-four. After a short introduction on the history and importance of Salona, he also wrote about the city's fall, dating back to 639. He got a tour guided by Carrara, starting from the northeast corner of the city, following the positions of his excavations. They toured the city gates (later

called Porta Andetria and Porta Caesarea), the ramparts, the baptistery (which at that time was still thought to be a part of the baths), the amphitheatre and the cyclopean walls. However, before visiting the site, in Solin Paton saw a marble sculpture of a togatus used as a bench. He noted that it was usual to use antique remains in houses in Solin, which, according to him, was encouraged by Carrara himself. Of the monuments in the Split museum, he singled out the statues of Venus and Apollo, which he considered to be exceptional.

6. ZAKLJUČAK

Kasnoantički historičar i teolog Orozije (375. – iza 418.), prilikom opisivanja događaja vezanih za povijest Dalmacije, za Salonu kaže da je *urbem florentissimam*.³⁹⁸ *Veličanstven, napredan* grad pridjevi su koje o tom gradu nalazimo kod većine kasnoantičkih autora koji pišu o njegovoj povijesti. Srednjovjekovni opisi više se usmjeravaju na bilježenje zatečenog stanja, spaljenog i razrušenog grada od kojega su ostale tek razvaline nakon velikih ratnih pustošenja tijekom kasne antike. Podatke o spomenicima poput amfiteatra i bedema nalazimo u kratkim crtama u povijesnim kronikama (Konstantin Porfirogenet, Toma Arhiđakon), ali i službenim administrativnim dokumentima; već na kraju XIV. stoljeća, zabilježeno je da se stanovitom Penču dozvoljava vaditi kamenje iz amfiteatra u Saloni za gradnju crkve sv. Mihovila u Solinu; u XVI. stoljeću za mletačku vlast kamen u Saloni traži splitski knez i kapetan I. K. Molin; na početku XVII. stoljeća turska vojska koristi materijal za utvrđivanje; sredinom istog stoljeća providur Foscolo naređuje rušenje salonitanskih ostataka kako bi se materijal iskoristio za obnovu porušenih utvrda koje je zauzela mletačka vlast. Za izgradnju i obnovu bedema u Splitu koristit će se salonitanskim kamenom mletački providuri tijekom čitavog XVII. stoljeća, a providuri G. Contarini i P. Valier za isplate različitih poslova. U dokumentu iz XIV. stoljeća navodi se čak i mjesto za ukrcaj građe iz Salone (Glavice).

Osim kamene, iz Salone se uzimala i druga građa, koja uglavnom nije dokumentirana. Do sada je poznat tek jedan slučaj pronađene ostave na putu prema Prosiku u Solinu. Među službenim arhivskim dokumentima sačuvan je podatak o slučajnom otkriću termi 1771. godine. Na tim su termama najvjerojatnije svoja istraživanja započeli Ivan Luka Garagnin (1764. – 1841.) godine 1805., ali i Carlo Lanza (1781. – 1834.) godine 1821.

Nastupanjem talijanske renesanse, tijekom XIV. stoljeća, a osobito humanizma, dvaju pravaca koji se razvijaju na osnovama grčke i rimske filozofije, stvorili su se uvjeti za promjenom odnosa prema antici. Daleka prošlost postala je simbolom nedostižnog ideala, a težnja za revitalizacijom prioritet. Temeljni izvor za proučavanje

³⁹⁸ Orosius. *Historiarum Adversum Paganos Libri VII*, 5, 23, 1-29; Eutropius. *Breviarum ab urbe condita*, VI, IV, 1.

antike bila je pisana riječ, neovisno o mediju. Tako se traganje za antičkim izvorima (uglavnom literarnim), te praksa njihove transkripcije i prijevoda, prenijela i na epigrafske natpise. Započelo se sa stvaranjem zbirki spomenika, u prvom redu natpisa, njihovim izučavanjem i prezentiranjem. Renesansna je, uz proučavanje antičkih izvora, otvorila i novo poglavlje odnosa prema nasljeđu. Zanimanje za antičke građevine i druge spomenike nije podrazumijevalo i interes za zaštitu tog nasljeđa. Razvio se sakupljačko-antikvarni pristup. Prikupljeni ulomci, nerijetko ugrađeni u zidove kuća, nosili su atmosferu/konotaciju erudicije kućevlasnicima, no stoje i kao primjer želje za konstruiranjem vlastitog nasljeđa ukorijenjenog u rimskoj kulturi. Izlaganje antičkih spomenika njihovim ugrađivanjem u zidove različitih objekata, bila je, prema humanističkom modalitetu, uobičajena praksa u čitavoj Europi. Iako se u nadolazećim razdobljima nastavila takva, sekundarna uporaba spomenika, mijenjalo se simbolično značenje kojeg su nosili izloženi predmeti. Osim za privatne kolekcije, građa iz Salone stoljećima se koristila i za potrebe javne izgradnje te kao sredstvo isplate. Ovakav odnos polako se promijenio tek s klasicizmom, od sredine XVIII. stoljeća.

Pristupi nasljeđu antičke baštine periodički su se mijenjali kako su se izmjenjivale novovjekovne povijesne paradigme. Razvojem prosvjetiteljskih kritičko-analitičkih instrumentarija nastupila je i transformacija odnosa prema pojedinim antičkim spomenicima. Od tog vremena do uspostave institucionalne kontrole nad Salonom, može se reći da je odnos prema građi ambivalentan: s jedne je strane sve jasnija važnost očuvanja i najmanjeg nalaza za razumijevanje cjelokupnog nasljeđa, no s druge strane još uvijek vlada snažan sakupljački poriv posjetitelja. Strani autori zainteresirani za provođenje novih ideja, upoznavanje nepoznatog i razumijevanje nasljeđa, u svojim djelima donose vrijedne podatke o baštini. Sabiranjem podataka iz različitih djela o pojedinim lokalitetima ili spomeničkim cjelinama pridonosi se razumijevanju prostora grada i spomeničkog nasljeđa u cjelini.

Da se proces zaštite spomenika nije primjenjivao svugdje istom brzinom, te koliko je sporo prodirao, pokazuje pismo slikara Vincenza Poireta³⁹⁹ upućenom Lilienbergu, namjesniku provincije, u kojem na više primjera navodi loše postupanje prema skulpturi. Naveo je, među ostalim, da je tadašnji ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu, Josip Čobarnić, smatrao da je kip (*Venera Victrix*) *nedostojan da bude smješten u javnu ustanovu* te da se ispred krčme uz Jadro

³⁹⁹ Više o Poiretu vidi u: CVITO FISKOVIĆ, Slikar Vicko Poiret, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 11 (1959.), 164-180.

*nalazi mramorni kip koji su braća Garagnin iz Trogira darovali Muzeju, ali stoji zlostavljan tako da ga se izvorce i služi kao meta za gađanje što je na njemu ostavilo mnoge ožiljke, a veličanstveni nabori odjeće potpuno su uništeni.*⁴⁰⁰

Vizualna svjedočanstva ruina nalazimo na vedutama Splita, Solina i Klisa, koje su izradili kartografi i mjernici za potrebe naručitelja. Za prikaz gradova u Dalmaciji tijekom sredine XVI. stoljeća uglavnom se autori ugledaju na rad vrsnog kartografa, Šibenčanina, Martina Kolunića Rote (1532. – 1582.). Njegov prikaz panorame Splita nastao je oko 1570. godine, a na njemu se jasno vide i ostatci antičkoga grada. Salona je prikazana u ruševinama, u prostoru dominira stup, niz arkada uz more te ostaci dviju većih građevina. Kod ostataka zapadno smještene građevine vidljiva je polukružna apsida te zidovi koji se na nju nastavljaju, a druga građevina prikazana je kao polukružna zgrada na dva kata raščlanjena lukovima. Camocijev prikaz iz 1571. godine, te prikazi D. Custodisa iz 1596. godine, Rosaccija (Giuseppe Rosaccio (1574. – 1606.) iz 1606., te Dilicha iz 1609. godine ponavljaju dominantne okosnice grada prikazane na Rotinoj veduti. Rotin prikaz, za razliku od svih koji slijede ima više detalja: gledajući od zapada prema istoku, mogu se jasno vidjeti kule; sjeverno od njih monumentalna građevina s apsidom; a južno, neposredno uz obalu, zid raščlanjen arkadama; istočnije od njega stup (možda se radilo o Tiberijevom miljokazu koji je uništen početkom XIX. stoljeća); a potom ponovno zid s lukovima. Sjeverno od toga zida nacrtana je ruševna građevina, a nešto sjevernije od nje, monumentalna građevina na dva kata koji su raščlanjeni arkadama.

Kod Camocija i Rosaccija ponavlja se prikaz: kula na zapadu, stup uz obalu, polukružna građevina raščlanjena arkadama. No, Custodis i Rosaccio donose i prikaz zida, koji se pruža u pravcu sjever – jug, a dimenzijama se ističe među ostalim ruševinama. Na svim kartama taj je segment prikazan trodijelno, a po sredini su ucrtana vrata, što upućuje na to da se vjerojatno radi o sačuvanom, tada vidljivom dijelu bedema s ulazom.

U djelu *Illyricum sacrum*, D. Farlati je u poglavlju *De urbe Salona* detaljno prikazao povijest grada uz navođenje izvora koje komentira. Pri tome također iznosi razmišljanja o nazivu i izgledu grada. U skladu s napisanim donio je i tri prikaza: shematski prikaz solinskog polja s naznakom položaja Salone i Klisa, plan s prikazom pružanja gradskih bedema te imaginarnu rekonstrukciju antičkoga grada. Topografski prikaz za Farlatija izradio je Giovanni Battista Camozzini (oko 1670.–1730.) gotovo pravolinijski povučene bedeme, sa shematski nacrtanim

⁴⁰⁰ DUPLANČIĆ, 2015., 175-202, 175.

nizom kula te naznačena pristaništa za brodove. Takav prikaz objašnjava Farlati u tekstu gdje navodi da je Salona imala duboku luku pogodnu za prihvat velikih brodova, a da je sama obala drugačije izgledala u prošlosti, i to na način da je veliki dio kopna sada pod morem. Nadalje smatra da južnih bedema nije bilo obzirom da je po njegovu mišljenju južnu stranu grada branila rijeka, čiji su pritoci prolazili gradom, što je također pokazano na Camozzinijevu planu. Rijeka s pritocima potom je činila razgranatu deltu, preko koje je prelazio most. U sjeverozapadnom kutu istaknut je amfiteatar, a uz njega naznaka „tragovi amfiteatra“. Uz bedeme na krajnjem istoku, prikazana je cesta koja vodi prema Klisu, utvrda Gradina te crkva na položaju današnjeg Gospina otoka.

Drugi prikaz, koji pokazuje imaginarnu rekonstrukciju grada u središnjem dijelu prikazuje amfiteatar, vjerojatno građevinu koja je dominirala prostorom još i u XVIII. stoljeću te zgrade koje ga okružuju. Iako su u rekonstrukciji prikazane građevine koje su u gradu zasigurno postojale, poput hramova i amfiteatra, način na koji su razmještene topografski ne odgovara stvarnom razmještaju spomenika u gradu. No, Farlati prikaz objašnjava usporedbom urbanih elemenata s drugim gradovima rimskoga carstva. Vizualna transformacija razrušene Salone u funkcionalan grad bila je potrebna za prikaz kontinuiteta života u antičkoj metropoli na koji se nadovezuje rasprava o religijskoj povijesti grada i moralizatorskim osvrtima.

Imaginarne rekonstrukcije spomenika i lokaliteta proizašle su iz baroknog pristupa spomeniku uobičajenom u Europi XVII. stoljeća. Umjesto istraživanja provedenih na lokalitetima, pojavljuju se vizualne rekonstrukcije koje odgovaraju političko religijskim prilikama. Na primjeru Salone slično je postupio i J. B. von Erlach kod prikaza akvadukta. Iako je na prikazu manje intervenirao s dodavanjem potpuno imaginarnih elemenata, u percepciji čitatelja promijenio je poimanje građevine – od razrušene arhitekture s lukovima postala je cjeloviti akvadukt sa slavloukom.

U istom svesku djela *Illyricum sacrum* popisani su spomenici koji su se nalazili u tzv. staroj biskupiji, podignuta za vrijeme nadbiskupa Albanija 1677. godine, a za objavu ih je priredio Francesco Antonio Zaccaria prema do tada objavljenim natpisima i *karticama (schedae)* Splićanina Jerolima Bernardija. Osim prijepisa natpisa, A. Zaccaria uz pojedine spomenike donosi komentare i crteže. Prikazao je dva reljefa s likom Silvana, dvije monumentalne portretne stele te natpis od mramora koji prikazuje trostruku Hekatu. Za posljednji spomenik do nedavno se smatralo da je zagubljen, no ustanovljeno je da se čuva u KHM-u.

Godina 1818. i dolazak cara Franje I. u Salonu predstavlja prekretnicu u istraživanju tog grada, ali i u odnosu prema naslijeđenoj kulturnoj baštini. Naime, carev posjet potaknuo je osnivanje Arheološkog muzeja u Splitu kao nadležne institucije za brigu o salonitanskim spomenicima. Prilikom posjeta Splitu razgledao je privatne zbirke spomenika liječnika Carla Lanze i Vicka Solitra. Zbirka koju je Carlo Lanza formirao, nastavio je obogaćivati njegov sin Francesco Lanza pa je tako zabilježeno da je 1834. godine od Luke Ninčevića iz Solina dobio poprsje cara Trajana koje je pronađeno godinu dana ranije zajedno s antičkim medaljama. Međutim, već 1857. godine poprsje je otkupljeno za KHM u Beču. I drugi su spomenici iz te zbirke razneseni, pa se dio spomenika danas nalazi i u Arheološkom muzeju u Zagrebu, nakon što je zbirku otkupio Šime Ljubić. Zajedno s Lanzinom, Ljubić je otkupio i Solitrovu zbirku, koja se sačuvala u većem opsegu. Naime, nakon što je postao upravitelj Muzeja, otkupio je tri privatne zbirke salonitanskih spomenika: Ivana Giromette, Vicka Solitra, ostatak zbirke Carla Lanze.

U prvim desetljećima XIX. stoljeća dominiraju austrijsko-njemačka izvješća o Dalmaciji, no od druge polovice XIX. stoljeća ponovno se nastavlja francusko-britanski niz. U diskursu obrađenih britanskih putopisaca opisi salonitanskih ruševina kreću se unutar okvira „devetnaestoljetnog romantičnog *Grand Toura*“. Takva reprezentacija, ne osobito bliska austrijskoj publici, rezultat je književne tradicije anglofonih autora koji su nazvani sentimentalističkim putopiscima (eng. *sentimental travel writers*), a u čijim tekstovima dominira emocija u odnosu na činjenicu. Patonovo djelo prožeto je tako tropima sentimenta i pastoralno-idiličnim opisima Dalmacije. Wilkinson i Jackson težili su pak znanstvenom pristupu, dok romantičarski *tour* koriste kao diskurzivni okvir za svoj tekst. Pri opisivanju Salone, među anglofonim autorima XIX. stoljeća, samo je Jackson objavio ilustracije, iako su ih i drugi vjerojatno izrađivali, što pokazuje i primjer Wilkinsonova rada. Naime, u djelu *Dalmatia and Montenegro* u kojem donosi detaljan opis Salone, nije donio niti jedan prikaz grada ili spomenika. U njegovom arhivu pak pronađena su dva panoramska crteža grada, dva prikaza spomenika i jedan tlocrt.

Od druge polovice XIX. stoljeća značajno se mijenja karakter putopisa, te autori više ne iznose tek sporadične zapise o zatečenim spomenicima. Nasuprot tome, sada se njihovi zapisi nadovezuju na započeta istraživanja, na povijest grada i njegov odnos s Dioklecijanovom palačom. Uz napredak u spoznaji o gradu koji su donijela iskapanja, u putopisima tog vremena vidi se i promjena u načinu

pisanja pod utjecajem realizma: sve je manje umjetničko-poetičkih zanosa, a sve više navođenja činjenica, ponekad osvježenih zgodama koje putnici doživljavaju. Također, u viđenju stranaca, Dalmacija se poima sve manje kao *terra incognita* u romantičarskom smislu, a sve više kao zanimljiv prostor za znanstvena otkrića.

CONCLUSION

The late antique historian and theologian Orosius (375 - after 418), when describing events related to the history of Dalmatia, speaks of Salona as *urbem florentissimam*⁴⁰¹. The adjectives that we find about this city in almost the majority of late antiquity authors who write about the history of the city are magnificent and advanced. Medieval descriptions focus more on recording of the state it was in, a burnt and destroyed city, of which only ruins remained after the great war devastation during Late Antiquity. Information about monuments such as the amphitheatre and ramparts can be found in brief in historical chronicles (Constantine VII Porphyrogenitus, Thomas the Archdeacon), but also in official administrative documents; as early as at the end of XIV century it was recorded that a certain Penčo was allowed to remove stones from the amphitheatre in Salona for the construction of the church of St. Michael in Solin; in the 16th century, captain I. K. Molin asked for the stone of Salona for the Venetian government; at the beginning of the XVII century, the Turkish army used the material for fortification; in the middle of the same century, *Provveditore* Foscolo ordered the demolition of the Salonitan remains in order to use the material for the reconstruction of the ruined fortifications occupied by the Venetian authorities., Salonitan stone would be used by Venetian builders throughout the XVII century for the construction and renovation of the ramparts in Split, and *provveditori* G. Contarini and P. Valier used it for payments of various jobs. A document from the XIV-th century even states a location for loading materials from Salona (Glavice).

In addition to stone, other materials were also taken from Salona, mostly undocumented. So far, only one case of found hoarding is known (on the way to Prosik in Solin). Information about the accidental discovery of the thermal baths in 1771 has been preserved among the official archive documents. Ivan Luka Garagnin (1764 – 1841) most likely began his research at these thermal baths in 1805, as well as Carlo Lanza (1781 – 1834) in 1821.

⁴⁰¹ Orosius. *Historiarum Adversum Paganos Libri VII*, 5, 23, 1-29; Eutropius. *Breviarum ab urbe condita*, VI, IV, 1.

The onset of the Italian Renaissance, during the XIV century, and especially humanism, the two trends that developed on the basis of Greek and Roman philosophy, allowed for the creation of conditions of change in the relationship to antiquity. The distant past has become a symbol of an unattainable ideal, and the pursuit of revitalization a priority. The primary source for study was the written word, regardless of the medium. Thus, the search for ancient sources, their transcription and translations, was transferred from literary sources to epigraphic inscriptions. It began with the creation of collections of monuments, primarily inscriptions, their study and presentation. The Renaissance period, along with the study of ancient sources, also opened a new chapter in relation to heritage. Interest in ancient buildings and other monuments did not imply an interest in the protection of that heritage. An approach of collecting antiques was developed. The collected fragments, often built in the walls of houses, carried messages of erudition, but also the desire to construct one's own heritage rooted in Roman culture. The display of ancient monuments according to the humanist modality, incorporating them into the walls of various buildings, was a common practice throughout Europe. Although such, secondary use of the monument would continue, with the coming periods, the target message carried by the exhibited objects changed. In addition to private collections, materials from Salona have been used for centuries for public construction and other services. This relationship would slowly change only with classicism, i.e., from the middle of the 18th century.

Approaches to the heritage of ancient tradition changed periodically as modern historical paradigms changed. The development of enlightened critical analytical instruments also led to a transformation of the relationship towards individual ancient monuments. From this time until the establishment of institutional control over Salona, it can be said that the attitude towards the material was ambivalent: on the one hand, the importance of preserving even the smallest find for the understanding of the entire heritage was increasingly clear, but on the other hand, a strong collecting urge of visitors persisted. Foreign authors interested in implementing new ideas, getting to know the unknown and understanding heritage brought valuable information about heritage in their works. By collecting data from different works about individual localities or monumental units, it contributed to the understanding of the city's space and the monumental heritage as a whole.

The letter of the painter Vincenzo Poirer addressed to Lilienberg, the governor of the province, in which he cited several examples of bad treatment of

the sculpture, showed that the process did not take place everywhere at the same speed, as well how slow its pervasion was. He stated, among other things, that the then director of the Museum, Josip Čobarnić, considered that the statue (Venus Victrix) was unworthy to be placed in a public institution, and that in front of the tavern next to Jadro there is a *marble statue that the Garagnin brothers from Trogir donated to the Museum, but it is exposed and thus turned upside down and used as a shooting target, which has left many scars on it, and the magnificent folds on the clothing are entirely destroyed.*

Visual testimonies of the ruins can be found on the maps of Split, Solin and Klis, which were created by cartographers and surveyors for their clients' needs. To depict the cities in Dalmatia during the middle of the 16th century, the authors mostly look to the work of the excellent cartographer Martin Kolunić Rota (1532 – 1582) from Šibenik (Fig. 1a). His depiction of the panorama of Split was created around 1570, and it clearly shows the remains of the ancient city. Salona is shown in ruins, and you can clearly see the column that dominates the area, a series of arcades by the sea that stand freely in the space, and the remains of two larger buildings. In the remains of the building located to the west, a semicircular apse and walls that continue to the apse are visible, while the other is shown as a semicircular building on two floors divided by arches. Camoci's depiction from 1571, D. Custodis from 1596 (Fig. 2a), Rosaccio's (Giuseppe Rosaccio (1574 – 1606) from 1606, and Dilich's from 1609 repeat the dominant backbones of the city shown in Rota's representation (Figs. 2b and 3). Rota's depiction, unlike all the ones that follow, has more details: looking from west to east, you can clearly see the towers, to the north of them a monumental building with an apse, and to the south, right next to the coast, the wall is divided by arcades. To the east of it there is a column (perhaps it was Tiberius' milestone, which was destroyed at the beginning of the 19th century), and then again a wall with arches.

Camocio and Rosaccio repeat the scene: a tower in the west, a column along the shore, a semicircular building adorned with arcades. However, Custodis and Rosaccio also provide a depiction of the wall, stretching in a north-south direction, and its dimensions stand out among the other ruins. On all maps, this segment is shown in three parts, and the door is drawn in the middle, and it is probably the preserved, then visible part of the rampart with the entrance.

In the work *Illyricum sacrum*, D. Farlati, in the chapter *De urbe Salona*, presented the history of the city in detail, citing the sources he commented

on. At the same time, he also presented his thoughts on the name and appearance of the city. In accordance with what was written, he also brought three representations: a schematic representation of the Solin field with an indication of the location of Salona and Klis, a plan showing the layout of the city ramparts and an imaginary reconstruction of the ancient city. Giovanni Battista Camozzini (circa 1670?-1730) made a topographical representation for Farlati (Fig. 6a) of ramparts drawn almost in a straight line, with a schematically drawn series of towers and designated berths for ships. Such a view is explained by Farlati in the text where he states that Salona had a deep harbor suitable for the reception of large ships, and that the coast itself looked different in the past, in the way that a large part of the land is now under the sea. Furthermore, he believes that there were no southern ramparts since, in his opinion, the southern side of the city was defended by the river, whose tributaries passed through the city, which is also shown on Camozzini's plan. The river with its tributaries then formed a branched delta, which was crossed by a bridge. The amphitheatre is highlighted in the northwest corner, and next to it is the indication "traces of the amphitheatre". Along the ramparts in the far east, the road leading to Klis, the Gradina fortress and the church on the site of today's Gospina otok are shown.

The second representation, which shows an imaginary reconstruction of the city (Fig. 6b), shows the amphitheater in the central part, probably a building that dominated the area as early as in the 18th century and the buildings that surround it. Although the reconstruction shows buildings that certainly existed in the city, such as temples and amphitheaters, the way in which they are arranged topographically does not correspond to the actual arrangement of monuments in the city. However, Farlati explained the depiction by comparing the urban elements with other cities of the Roman Empire. The visual transformation of the ruined Salona into a functional city was necessary to show the continuity of life in the ancient metropolis, followed by a discussion about the religious history of the city and moralizing overviews.

Imaginary reconstructions of monuments and localities arose from the baroque approach to monuments common in Europe in the 17th century. Instead of research carried out on localities, visual reconstructions appeared, corresponding to political and religious circumstances. On the example of Salona, J.B. von Erlach acted similarly when depicting the aqueduct. Although he intervened less in the depiction by adding entirely imaginary elements, in

the reader's perception he changed the understanding of the building - from a ruined architecture with arches it became a complete aqueduct with a triumphal arch.

In the same volume of the work *Illyricum sacrum*, the monuments that were located in the so-called old diocese, erected during the time of Archbishop Albani in 1677, and they were prepared for publication by Francesco Antonio Zaccaria according to the inscriptions and cards (*schedae*) of Jerolim Bernardi from Split published until then. In addition to transcribing inscriptions, A. Zaccaria provided comments and drawings along with individual monuments. He presented two reliefs with the image of Silvanus, two monumental portrait stelae and a marble inscription depicting the triple Hecate. The last monument was thought to be lost until recently, but it was found to be kept in the Vienna State Museum (*Kunsthistorisches Museum*).

The year 1818 and the arrival of Emperor Francis I in Salona represents a turning point in the exploration of that city, but also in relation to the inherited cultural heritage. Namely, the emperor's visit prompted the establishment of the Archaeological Museum in Split as the competent institution for the care of Salonitan monuments. During his visit to Split, he looked at the private collections of monuments of doctors Carlo Lanza and Vicko Solitro. The collection formed by Carlo Lanza continued to be enriched by his son Francesco Lanza, so it was recorded that in 1834 he received a bust of Emperor Trajan from Luka Ninčević from Solin, which was found a year earlier together with antique medals. However, in 1857 the bust was purchased for the *Kunsthistorisches Museum* in Vienna. Other monuments from that collection were also taken away, so a part of the monuments is now in the Archaeological Museum in Zagreb, after the collection was bought by Šime Ljubić. Together with Lanza's, Ljubić also bought Solitro's collection, which has been preserved to a greater extent. Namely, after becoming the manager of the Museum, he bought three private collections of Salonitan monuments: those of Ivan Girometta, Vicko Solitro, and what was left of the Carlo Lanza 's collection.

In the first decades of the XIX century, Austrian-German reports about Dalmatia dominated, but from the second half of the 19th century, the French-British series continued again. In the textual discourse of the works of the aforementioned British travel writers, when describing the Salonitan ruins, they moved in the spectrum of the "nineteenth-century romantic Grand Tour". Such writing, not particularly close to the Austrian audience, was the result

of the literary tradition of Anglophone authors who were called sentimental travel writers, and in whose texts emotion dominated the fact. Paton's work was imbued with tropes of sentiment and pastorally idyllic views of Dalmatia. Wilkinson and Jackson, on the other hand, strove for a scientific lexicon, while they used the romantic *tour* as a discursive framework for their own text. Also, only Jackson, among Anglophone authors of the XIX century, published illustrations for his description of Salona, although others probably produced them as well, as shown by the example of Wilkinson's work.

From the second half of the XIX century, the character of travelogues changed significantly, and the authors no longer presented only sporadic records about the monuments they come across; now their records take their cues from the initiated research, to the history of the city and the relationship with Diocletian's palace. Along with the progress in knowledge about the city brought by the excavations, in the travelogues of that time you can see a distinction in the way of writing under the influence of realism. There are fewer and fewer artistic and poetic ecstasies, and more and more facts, sometimes refreshed by the incidents that travelers experience. Also, in the eyes of foreigners, Dalmatia is perceived less and less as *terra incognita* in the romantic sense, and more and more as an interesting space for scientific discoveries.

7. LITERATURA

KRATICE

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum

HAD = Hrvatsko arheološko društvo

HAZU = Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

HBL = Hrvatski bibliografski leksikon

JAZU = Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

PPUD = Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji

RFFZd = Radovi Filozofskog fakulteta Zadar

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

VAPD = Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

VAMZ = Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

ABRAMIĆ, 1952: Mihovil Abramić, *Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger I*, Klagenfurt, 1952., 303-326.

ABRAMIĆ, 1954: Mihovil Abramić, „Raznesene antičke umjetnine“, *Mogućnosti* 1 (4), Split, 1954., 242-250.

ADAM, 1764: Robert Adam, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London, 1764.

ANCONITANO, 1664: Cyriaco Anconitano, *Epigrammata reperta per Illyricum*, Rome 1664.

ANCONITANUS, 1742: Kyriacus Anconitanus, *Itinerarium*, predio Lorenzo Mehus, Firenze, 1742.

ANZULOVIĆ, 1985: Neda Anzulović, „Postanak i razvoj biblioteke Arheološkog muzeja u Splitu“, *VAHD* 78, Split, 1985., 151-212.

ARHIĐAKON, 2003: Toma Arhidakon, *Historia Salonitana, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Split, 2003.

ARNETH, 1849: Joseph Arneth, *Reise-Bemerkungen grösstentheils archäologischen Inhalts von Vindobona über Tergeste nach Salona im Jahre 1846*, Wien, 1849. (P.o. iz Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Classe, Bd. I.)

BABIĆ, 2012.: Dunja Babić, Opis Trogira i njegova teritorija s kraja XVI. stoljeća, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24, Split 2012, 9-53.

- BABIĆ, 1982-83: Ivo Babić, „Prilog poznavanju povijesti grafičke dokumentacije salonitanskih spomenika“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture hrvatske* 8-9, Zagreb, 1982.-83., 73-74.
- BABIĆ, 2007: Ivo Babić, „Zapažanja o zvoniku splitske katedrale“, *VAPD* 100, Split, 2007., 145-170.
- BATOVIĆ, 1982: Šime Batović, *150 godina Arheološkog muzeja u Zadru*, katalog izložbe, Zadar, 1982.
- BAURON, 1888: Jean Pierre Benoît Bauron, *Les Rives illyriennes (Istrie, Dalmatie, Montenegro)*, Pariz, 1888.
- BELAMARIĆ, 2012: Joško Belamarić, „Ostava srebrnog posuđa pronađena 1493. na putu prema Prosiku kraj Solina“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 36, Zagreb, 2012., 53-62.
- BIASOLETTO, 1841: Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 della maestà del re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trieste, 1841.
- BLOUNT, 1636: Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, A breife relation of a journey, lately performed by Master H. B. Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo London 1636. (dostupno na: <https://archive.org/details/b30320902/page/n12/mode/thumb>)
- BOARDMAN, 1995: John Boardman, *Greek sculpture, The Late Classical Period*, London, 1995.
- BOERIO, 1856: Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856.
- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, 1970: Danica Božić-Bužančić, „Počeci zaštite spomenika i sabiranja umjetnina u Dalmaciji“, *PPUD* 18, Split, 1970., 145-169.
- BRALIĆ, 2015: Višnja Bralić, „Venecija i slikarstvo baroknih stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj“, Katalog izložbe *Sveto i profano, slikarstvo talijanskog baroka u Hrvatskoj*, 16. travnja – 2. kolovoza 2015., Zagreb, 2015., 39-61.
- BRØNDSTED, DYGGVE, 1928: Johannes Brøndsted, Ejnar Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen, 1928.
- BRUNŠMID, 1904: Josip Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu“, *VAMZ* 7, Zagreb, 1904., 209-240.
- BRUNŠMID, 1905: Josip Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu“, *VAMZ* 8, Zagreb, 1905., 37-104.
- BRUNŠMID, 1907: Josip Brunšmid, „Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu“, *VAMZ* 9, Zagreb, 1907., 82-184.
- BRUNŠMID, 1914: Josip Brunšmid, „Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju“, *VAMZ* 13, Zagreb, 1914., 207-268.
- BULIĆ, 1884: Frane Bulić, „Sbirka starina solinskih, u narodnome zemaljskom arheološičkom Muzeju u Zagrebu“, *BASD* 3, Split, 1884., 39-41.
- BULIĆ, 1891: Frane Bulić, „Osservazione“, *BASD* 14, Split, 1891., 164.
- BULIĆ, 1896a: Frane Bulić, „Notizie risguardanti le rovine di Salona“, *BASD* 19, Split, 1896., 174.

- BULIĆ, 1898: Frane Bulić, „Una cineraria di alabastro nell'i.r. Museo Archeologico in Spalato“, *BASD* 21, Split, 1898., 217-220.
- BULIĆ, SCHNEIDER, 1900: Bulić, F., Schneider, „Zwei Sculpturen aus Salona“, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 3, Wien 1900., 203-208.
- BULIĆ, 1910: Frane Bulić, „Due importanti lapidi dalmate nel museo civico di Padova“, *BASD* 33, Split, 1910., 103-105.
- BULIĆ, 1913: Frane Bulić, „Trovamenti antichi romani e medioevali a Gradina di Salona“, *BASD* 36, Split, 1913., 3-19.
- BULIĆ, 1925: Frane Bulić, *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, Prilog *VAHD*, Posebni otisak Zbornika Matice hrvatske, Zagreb, 1925.
- BULIĆ, 1986: Frane Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986.
- BULIĆ, 1991: Frane Bulić, „Iskopavanja u Saloni istočno od Porta Caesarea, u Saloni kod Pet mostova“, u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 269-279.
- BULIĆ, 2014: Jelena Bulić, *Terrae incognitae ili austrijske Siberije: britanski putopisi i putopisci po Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji od Bečkoga kongresa do Prvog svjetskog rata*, doktorski rad Zagreb, 2014.
- BÜSCHING, 1778: Anton Friedrich Büsching, *Nuova geografia tomo XXIII che comprende la continuazione della Marca Trevigiana ... l'Istria, la Dalmazia ...*, Venezia 1778.
- BUŽANČIĆ, BRAKUS 2011: Radoslav Bužančić i Anita Brakus, „Virtus and Fortuna. Tragovi Petrarkinog De remediis na pročeljima splitskih humanističkih palača“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, XXII (3-4), Split 2011., 36-71. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/95074>
- CAMBI, 1977: Nenad Cambi, „Dvije antičke glave – telamona iz Salone“, *RFFZd, Razdio društvenih znanosti* 7 (1976/1977), Zadar, 1977, 183-195.
- CAMBI, 1991: Nenad Cambi, „Uvod“, u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 1-36.
- CAMBI, 1991a: Nenad Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991.
- CAMBI, 2000: Nenad Cambi, „Kip Afrodizijske Afrodite iz Dalmacije“, *Opuscula archaeologica* 23-24 (1999-2000), Zagreb, 2000., 127-132.
- CAMBI, 2001: Nenad Cambi, *I porti della Dalmazia, Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana, Antichità Altoadriatiche*, XLVI, Trieste-Roma, 2001., 137-160.
- CAMBI, 2002: Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb, 2002.
- CAMBI, 2005: Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske provincije Dalmacije*, Split, 2005.
- CAMBI, 2010: Nenad Cambi, „Dalmatinski gradovi na Trajanovom stupu u Rimu“, *Scripta Branimiro Gabričević dictata (Zbornik u čast Branimira Gabričevića)*, Trilj, 2010., 135-158.
- CAMOCIO, 1571: Giovanni Francesco Camocio, *Isole famose, porti, forttezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Cristiani, et al Sig.or nouamete poste in luce*, Venecija, 1571. (1574?)
- CARRARA, 1852: Francesco Carrara, „Odgovor dr. Ivana Carrare“, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 2, Zagreb, 1852., 325-338.
- CARRARA, 1991: Francesco Carrara, „Topografija i iskanjanja Salone“, u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 99-205.
- CELIO CEGA, 2000: Fani Celio Cega, „Sakupljačka i muzejska djelatnost u Trogiru tijekom XIX. stoljeća“, *Muzeologija* 37, Zagreb, 2000., 32-42.

- CELIO CEGA, 2002: Fani Celio Cega, „Manji graditeljski zahvati i preinake na kućama obitelji Garagnin u Trogiru tijekom XVIII. stoljeća“, *PPUD* 38, Split, 2002., 339-363.
- CICHORIUS, 1900: Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1900.
- CLAIRMONT, 1975: Christoph W. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia 1969-1972*, New Jersey, 1975.
- CONCINA, 1809: Giacomo de Concina, *Viaggio nella Dalmazia litorale*, Udine, 1809.
(dostupno na: https://books.google.hr/books?id=Rf9XAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)
- DEMICHELI, 2015: Demicheli, Dino, „U potrazi za natpisima Papalićeve zbirke: sarkofag Julija Kirana i Varije Flavije Salonije (ad CIL III 2584)“, *Colloquia Maruliana* 24, Split, 2015, 145-156.
- DEMICHELI, 2023: Dino Demicheli, *Marko Marulić i epigrafska zbirka Dmine Papalića*, Split – Splin, 2023.
- DILICH, 1609: Wilhelm Dilich, *Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Länder und Festungen, so der Türcke biss dahero in Europa, besonders aber in Ungarn, Slavonia, Dacia, Dalmatia und Griechenland zum theil mit krieg angefochten, zum theil aber gantz under sein Joch bracht, sanpt der Ungarischen Chronica*, Cassel 1609. (dostupno na: https://books.google.hr/books/about/Kurtze_Beschreibung_dero_L%C3%A4nder_und_Fes.html?id=ncJUAAAAcAAJ&redir_esc=y)
- DON 2021: Simone Don, „Tre iscrizioni dalmate in collezioni venete“, *Archeologia Veneta* 44, 2021, 241-251.
- DONAT, 1865: *Acta sancti Domnii*, u: D. Farlati (ur.), *Illyrici sacri T.I., Ecclesia Salonitana*, Venetiis, 414-426.
- DUPLANČIĆ, 1989: Arsen Duplančić, „Pitanje izgradnje nove katedrale u Splitu do II. svjetskog rata“, *Kulturna baština* 19, 108-137. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/163631>, 11.5.2023.
- DUPLANČIĆ, 1999: Arsen Duplančić, *Crkve kraljice Jelene*, Split, 1999.
- DUPLANČIĆ, 2006: Arsen Duplančić, „Kutije za numizmatičke zbirke iz Visa i Trogira“, *VAPD* 99, Split, 2006., 379-386.
- DUPLANČIĆ, 2007: Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske sv. 13, Zagreb, 2007.
- DUPLANČIĆ, 2014: Arsen Duplančić, „Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. i XVI. stoljeća“, *VAHD* 107, Split, 2014., 331-365.
- DUPLANČIĆ, 2015: Arsen Duplančić, „Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima“, *Tusculum* 8, Solin, 2015., 175-202.
- DUPLANČIĆ, 2016: Arsen Duplančić, *Salona na slici Carla Haasea*, *Tusculum*, 9, Solin, 2016., 147-171. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/169767>
- DUPLANČIĆ, 2020: Arsen Duplančić, „Prilog povijesti početaka arheologije u Saloni“, *Tusculum* 13, Solin, 2020., 91-116.
- DUPLANČIĆ, 2020: Arsen Duplančić, *U temeljima hrvatske arheologije*, katalog izložbe, Split 2021.

- DUPLANČIĆ, KRALJEVIĆ, 1988: Arsen Duplančić, Ljubomir Kraljević, „Liječnici Karlo i Franjo Lanza ravnatelji splitskog Arheološkog muzeja u 19. stoljeću“, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae*, Beograd, XXVIII, 1-2/1988., 153-164.
- Duždev nalog 2018: *Duždev nalog za upravljanje Splitom iz 1607. godine*, transkribirala, prevela i komentirala Ljerka Šimunković, Split 2018.
- DVORNÍK, 1962: František Dvorník, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, London, 1962.
- DYGGVE, 1928: Ejnar Dyggve, *La vilie de Salone, Disposition et topographie, I Pland de la ville, II Les materiaux, Etude des plans A et B, Recherches a Salone I*, Copenhagen, 1928.
- DYGGVE, 1991: Ejnar Dyggve, „Salonitanski forum“, u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 241-255.
- DYGGVE, 1996: Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.
- ENGEL 1798: Johann Christian Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer II*, Halle 1798.
- VON ERLACHEN, 1721: Johann Bernhard Fischers von Erlachen, *Entwurf einer historischen Architectur, in Abbildung unterschiedener berühmten Gebäude, des Alterthums, und fremder Völcker, umb aus den Geschichtbüchern, Gedächtnüsz-Müntzen, Ruinen, und eingeholten wahrhafften Abriszen, vor Augen zu stellen ... alles mit groszer Mühe gezeichnet und auf eigene Unkosten herausgegeben*, Wien 1721.
- FARLATI, 1751: Daniele Farlati, *Illyricum Sacrum I*, Venezia, 1751. (<https://archive.org/details/IllyricumSacrum2/page/n333/mode/1up?view=theater>)
- FISKOVIĆ, 1951: Cvito Fisković, „Rušenje i raznošenje solinskih spomenika“, *VAHD* 53, Split, 1951., 197-206.
- FISKOVIĆ, 1975: Cvito Fisković, „O zaštiti solinskih spomenika početkom XIX stoljeća“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 1, Zagreb, 1975., 25-31.
- FORETIĆ, 1963: Dinko Foretić, „Tabella enciclopedica del regno di Dalmazia“, *Rad JAZU* 10, Zadar, 1963., 291-307.
- FORTIS, 2004: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split, 2004.
- [FORMALEONI], 1786: [VINCENZO FORMALEONI], *Compendio della storia generale de' viaggi d'Europa. Supplemento alla raccolta de' viaggi d'Asia ... II*, Venezia 1786.
- FRIEDRICH, 1897: C. Friedrich, *Die Aphrodite von Aphrodisias in Karien*, Athenische Mitteilungen 22 (1897.), 364 K, tab. 11.
- GABRIČEVIĆ, 1968: Branimir Gabričević, „Antički spomenici otoka Visa“, *PPUD* 17, Split, 1968., 5-60.
- GERMAR, 1818: Friedrich Germar, *Reise nach Dalmatien und in das Gabiet von Ragusa, Leipzig und Altenberg*, Leipzig und Altenburg, 1817. (dostupno na: <https://catalog.hathitrust.org/Record/009711341>)
- GIUNIO, 2013: Kornelija A. Giunio, „Ara Salonitana – salonitanski odjeci kulta Dijane Aventinske“, *Tusculum* 6, Solin, 2013., 103-116.
- GLAVINIĆ, 1879: Mihovil Glavinić, „Le Gemme del Museo di Spalato“, *BASD* 2, Split, 1879., 131-132.

- GRGIĆ, 1962: Ivan Grgić, *Prva agrarna operacija na mletačkoj „novoj stečevini“ u Dalmaciji, Naseljavanje novog stanovništva i razdoba zemlje na području Splita i Klisa 1672–73 godine*, Izdanje Muzeja grada Splita sv. 2, Split, 1962.
- GRUBIŠIĆ, 2009: Ivan Grubišić, „Solinski Šperci“, *Tusculum* 2, Solin 2009., 111–144. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/50953>
- HAMILTON JACKSON, 1908: Frederick Hamilton Jackson, *The shores of the Adriatic. The Austrian side*, London, 1908.
- HOFMANN, 1905: Harald Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien, 1905.
- IVANIŠEVIĆ, 1992a: Milan Ivanišević, „Povijesni izvori“, u: *Starohrvatski Solin*, Split, 1992., 31–89.
- IVANIŠEVIĆ, 1992b: Milan Ivanišević, „Povijesni izvori“, u: *Salona Christiana*, Split, 1994., 105–197.
- IVANIŠEVIĆ, 2002: Milan Ivanišević, „Antica rediviva“, *Longae Salona*, Split 2002, I., 641–661; II., 241–251.
- IVANIŠEVIĆ, 2003: Milan Ivanišević, „Crkve u srednjem i novom vijeku“, *Zbornik radova Sveti Kajo*, ur. don Pavao Piplica, don Ante Mateljan, Tonko Bartulović, Solin, 2003., 32–39.
- IVANIŠEVIĆ, 2009: Milan Ivanišević, „Izvori za prva desetljeća novoga Vranjica i Solina“, *Tusculum* 2, Solin, 2009., 85–110.
- IVANIŠEVIĆ, 2014: Milan Ivanišević, „Splitski rod Solitro u nekim matičnim knjigama“, *Kulturna baština* 40, Split, 2014., 13–40.
- IVČEVIĆ, 2000: Sanja Ivčević, „Koštane preslice s prikazom Afrodite iz Arheološkog muzeja Split“, *Opuscula archaeologica* 23–24, Zagreb, 1999.–2000., 473–480.
- JAKŠIĆ, 1991: Nikola Jakšić, „Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta“, *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split, 1991., 427–441.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 1998: Jasna Jeličić Radonić, „Nova istraživanja gradskih bedema Salone“, *PPUD* 37, Split, 1998., 5–36.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2005: Jasna Jeličić Radonić, „Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu“, *PPUD* 39, Split, 2005., 31–47.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2007: Jasna Jeličić Radonić, „Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale“, *VAPD* 100, Split, 2007., 49–61.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2008: Jasna Jeličić Radonić, „Tragovi carskoga kulta u Saloni“, *Signa et Litterae (Znakovi i riječi)* II, Split, 2008., 83–104.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2009: Jasna Jeličić Radonić, „The Cult of the Salona Martyrs in the Amphitheatre“, *Hortus artium medievalium* 15/1, Zagreb, 2009., 55–62.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2011: Jasna Jeličić Radonić, „Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni“, *PPUD* 42, Split, 2011., 5–28.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2012: Jasna Jeličić Radonić, „Posvetni natpisi namjesnika Flavija Julija Rufina Sarmentija carevima Konstantu i Konstanciju II. u Saloni“, *Tusculum* 5, Solin, 2012., 89–102.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2014: Jasna Jeličić Radonić, *Urbanizam i arhitektura rimske Dalmacije*, Split, 2014.

- JELIČIĆ RADONIĆ, 2015: Jasna Jeličić Radonić, „The cult of Dionysus or Liber – Votive Monuments in Salona“, u: *Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces, Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art Buchares-Alba Iulia – Constanta 27th of May – 3rd of June 2013*, ed. Christina-Georgeta Alexandresu, Cluj-Napoca, 2015., 23-32.
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2016: Jasna Jeličić Radonić, „VOTIVNI DAROVI IZ SALONITANSKIH HRAMOVA“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 43, 5-27. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/193121>
- JELIČIĆ RADONIĆ, 2022: Jasna Jeličić Radonić, „Urbanizam Salone u svjetlu novih istraživanja“, *Salona od 119. godine prije Krista do kasne antike, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 23. i 24. rujna 2019.*, ur. Nenad Cambi i Ivan Matijević, Split, 2022., 93-108.
- JELIČIĆ RADONIĆ, GETALDIĆ, 2021: Jasna Jeličić Radonić, Magdalena Getaldić, *Skulptura antičke Salone*, Zagreb, 2021.
- JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2010: Jasna Jeličić Radonić, Darko Pereža, „Topografija antičke Salone (III), istraživači Salone u XIX. stoljeću“, *Tusculum* 3, Solin, 2010., 167-203.
- JELIČIĆ RADONIĆ, PEREŽA, 2011: Jasna Jeličić Radonić, Darko Pereža, „Antičke spolije u solinskim Paraćima“, *Tusculum* 4, Solin, 2011., 43-66. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/71203>
- JELIČIĆ RADONIĆ, SEDLAR, 2009: Jasna Jeličić Radonić, Ana Sedlar, „Topografija antičke Salone (I) Salonitanska *Urbs vetus*“, *Tusculum* 2, Solin, 2009., 7-32.
- JELIČIĆ RADONIĆ, SEDLAR, 2011: Jasna Jeličić Radonić, Ana Sedlar, „Topografija antičke Salone III – *Urbs occidentalis*“, *Tusculum* 4, Solin, 2011., 67-86.
- JELIČIĆ RADONIĆ, TORLAK, 2019: Jasna Jeličić Radonić, Ana Torlak, „Sculptures of the Imperial Cult in Salona“, *Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen, Der Stifter und sein Monument Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie* 14., bis 20. Juni 2017 Graz / Austria, ur. Barbara Porod – Peter Scherrer, 192-198.
- JELIĆ, BULIĆ, RUTAR, 1894a: Luka Jelić, Frane Bulić, Simon Rutar, *Guida di Spalato e Salona*, Zadar, 1894.
- JELIĆ, BULIĆ, RUTAR, 1894b: Luka Jelić, Frane Bulić, Simon Rutar, *Vodja po Spljetu i Solinu*, Zadar, 1894.
- KARAMAN, 1930: Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: Starohrvatska umjetnost u svojim spomenicima i tezama raznih pisaca*, Zagreb 1930.
- KARAMAN, 1952: Ljubo Karaman, „Stav ranijih stoljeća prema spomenicima prošlosti i jedno konzervatorsko pitanje u Splitu 1685. Godine“, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knj. 2, sv. 1, Beograd, 1952., 5-12.
- KATIĆ, 1950: Lovre Katić, „Topografske bilješke solinskog polja“, *VAHD* 52, Split, 1950., 79-96.
- KATIĆ, 1959: Lovre Katić, „Solin od VII. do XX. stoljeća“, *PPUD* 9, 17-91., 187-210.
- KARKOVIĆ TAKALIĆ, 2021: Palma Karković Takalić, „Some Considerations on the Iconographic Characteristics of the Busts of Isis and Serapis from Salona“, u: I. Kaić, M. Cvetko, H. Tomas (ur.), *Proceedings of the 1st and 2nd international doctoral student conference on archaeology (IDSCA)*, Zagreb: FF Press, 2021., 95-112.

- KEČKEMET, 1955: Duško Kečkemet, Skulptura zvonika splitske katedrale, *PPUD* 9, Split 1955, 92-135.
- KEČKEMET, 1975: Duško Kečkemet, *Život Marka Marulića Splićanina*, Split, 1975.
- KEČKEMET, 1977: Duško Kečkemet, „Neobjavljeni predgovor Roberta Adama knjizi o Dioklecijanovoj palači u Splitu“, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 9, Split, 1977., 231-248.
- KEČKEMET, 1984: Duško Kečkemet, „Crteži Splita i okolice Jana Baptista van Moera iz 1858.“, *Kulturna baština* 15, Split 1984, 102-111.
- KEČKEMET, 1987: Duško Kečkemet, „Crteži i grafike Dioklecijanove palače Fischera von Erlacha“ *Peristil*, vol. 30, br. 1, 1987, str. 127-138. (<https://hrcak.srce.hr/165370>. Citirano 13.05.2024.)
- KEČKEMET, 1990: Duško Kečkemet, *Zbivanja u Splitu i u svijetu u kronici splitske Gimnazije 1817-1868.*, 290 godina klasične gimnazije u Splitu 1700-1990, Split, 1990., 209-226.
- KEČKEMET, 1993: Duško Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator (1793.-1866.)*, Split, 1993.
- KEČKEMET, 2003: Duško Kečkemet, *Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam*, Zagreb, 2003.
- KEČKEMET, 2004: Duško Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije II.*, Split 2004.
- KISIĆ, 2005: Anica Kisić, „O Camocijevu i Rosaccijevu izolaru iz hrvatskih zbirki“, u: *Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske*, ur. Drago Novak, Miljenko Lapaine, Dubravka Mlinarić, Zagreb, 2005., 314-315.
- KLEMENT, 1890: K. Klement, *Sculpturen von Dalmatien, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 13, Wien, 1890, 1-9.
- KOKOLE, 1996: Stanko Kokole, „Cyriacus of Ancona and the Revival of Two Forgotten Ancient Personifications in the Rector's Palace of Dubrovnik“, *Renaissance Quarterly* 49 (2), 1996., 225-267.
- KRMPOTIĆ, 1997: Ljudevit Krmpotić, *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Hannover-Čakovec, 1997.
- KUŽIĆ, 2013: Krešimir Kružić, *Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.-XVII. stoljeća*, Split, 2013.
- KUDRJAVCEV, 1992: Anatolij Kudrjavcev, „Braća Solitro i Split“, *Ethnologica Dalmatica* 1, Split, 1992., 11-18.
- KUKULJEVIĆ, 1855: Ivan Kukuljević, *Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jesen godine 1854*, Zagreb, 1855.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1991: Bruna Kuntić-Makvić, „Antički izvori u djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae* Ivana Lučića“, *Radovi HAZU u Zadru* 33, Zagreb-Zadar, 1991., 15-72.
- LALOŠEVIĆ, 2022: Vesna Lalošević, Slika Salone u legendama mučenika Dioklecijanova progona kršćana, *Salona od 119. godine prije Krista do kasne antike*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 23. i 24. rujna 2019., ur. N. Cambi i I. Matijević, Split 2022., 719-742.
- LANZA, 1837: Francesco Lanza, „Scavi di Spalato“, *Bullettino dell' istituto di corrispondenza archeologica* 9-10, Roma, 1837., 131-134.

- LANZA, 1856: Francesco Lanza, *Monumenti salonitani inediti*, Vienna, 1856.
- LEVAČIĆ, 2010: Patrick Levačić, *Dalmacija u francuskim putopisima (1806.-1914.)*, doktorska disertacija u rukopisu, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2010.
- LUCIUS, 1666: Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam, 1666.
- LUČIĆ, 1986: Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske I*, M. Kurelac, B. Kuntić-Makvić, Zagreb, 1986.
- LUČIN, 2008: Bratislav Lučin, *Iter Marulianum: od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića = da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić*, Rim, 2008.
- LUČIN, 2011: Bratislav Lučin, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: „In epigrammata priscorum commentarius“ Marka Marulića*, doktorska disertacija, rukopis, Zagreb, 2011.
- LUČIN, 2011: Bratislav Lučin, „Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba“, *Croatica et Slavica Iadertina*, 10/1 (10.), 191-230. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/136532>
- LJUBIĆ, 1879: Šime Ljubić, „Solinske starine“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 1, Zagreb, 1879., 90.
- LJUBIĆ, 1881: Šime Ljubić, „Razne viesti, Naš nemar u sačuvanju starih spomenika“, *VAMZ* 3, Zagreb, 1881., 58-59.
- LJUBIĆ, 1883: Šime Ljubić, „Solinska sbirka u narodnom zemaljskom arheološkom muzeju“, *VAMZ* 5, Zagreb, 1883., 123-124.
- LJUBIĆ, 1884a: Šime Ljubić, „Dvie velevažne izprave“, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* IV, Zagreb, 1884., 116-119.
- LJUBIĆ, 1884b: Šime Ljubić, „Razne viesti, Odziv na poziv gosp. B.“, *VAMZ* 6, Zagreb, 1884., 92-94.
- LJUBIĆ, 1896: Šime Ljubić, „Notizie risguardanti le rovine di Salona“, *BASD* 19, Split 1896, 174.
- MACHIEDO, 1969: Machiedo, Stanka, „Utvrda Gradina u Solinu“, *Vesnik Vojnog muzeja* 15, Beograd 1969., 225- 232.
- MARAKOVIĆ, TURKOVIĆ, 2013: Nikolina Maraković, Tin Turković, „Velike salonitanske terme – nova razmatranja prostorne organizacije kupališnoga sklopa“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 37, Zagreb, 2013., 7-22.
- MARASOVIĆ, 1983: Tomislav Marasović, *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, Zagreb-Split, 1983.
- MARŠIĆ, 2009: Dražen Maršić, „Bilješke uz dvije salonitanske portretne stele“, *Tusculum* 2, Solin 2009., 33-44. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/50938>
- MARŠIĆ, 2010b: Dražen Maršić, „Bilješke uz dva nadgrobna spomenika u perivoju Garagnin-Fanfogna u Trogiru“, *Tusculum* 3, Solin, 2010., 31-42. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/57766>
- MARŠIĆ, 2010b: Dražen Maršić, „Izgubljeni salonitanski spomenici (II). Portretne stele vojnika VII. Legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa“, *VAHD* 103, Split, 2010., 63-80.
- MARŠIĆ, 2014: Dražen Maršić, „O ikonografiji i atribuciji salonitanskog lorikata“, *Tusculum* 7, Solin, 2014., 7-30.

- MARASOVIĆ, MATETIĆ POLJAK, 2010: Katja Marasović, Daniela Matetić Poljak, „Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu“, *Histria antiqua* 19, 89-100. (Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/85446>, pristupljeno, 11.5.2023.)
- MATIJEVIĆ, KURILIĆ, 2011: Ivan Matijević, Anamarija Kurilić, „Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone“, *Opuscula archaeologica* 35, Zagreb, 2011., 133-165.
- MATIJEVIĆ, 2020: Ante Matijević, *Povijest Dalmacije za vrijeme prve austrijske vladavine: 1797.-1806.*, priredio: Marko Trogrlić, Zagreb 2020.
- MELIKIAN, 2010: Souren Melikian, „When Roman Statues Play Pranks“, *New York Times* 18. lipnja 2010.
- MIRNIK, 1981: Ivan Mirnik, „Mijat Sabljar u Solinu i Vranjicu god. 1854“, *VAHD* 75, Split, 1981., 209-239.
- MIRNIK, 1991: Ivan Mirnik, „Mijat Sabljar“, *Muzeologija* 28, Zagreb, 1991., 14-18.
- MØNNESLAND, 2011: Svein Mønnesland, *Dalmacija očima stranaca*, Zagreb, 2011.
- NERALIĆ, 2012: Jadranka Neralić, „Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji“, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 24, Split, 2012., 295-332.
- NIKOLIĆ JAKUS, 2013: Zrinka Nikolić Jakus, „Bugari u Splitu? Priča o porijeklu jedne srednjovjekovne plemićke obitelji“, u: *Hrvati i Bugari kroz stoljeća, povijest, kultura, umjetnost i jezik, zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb-Đakovo, 23-24. rujna 2010., ur. Damir Karbić i Tihana Luetić, Zagreb, 2013., 23-53.
- NOLHAC de, 1882: Stanislas de Nolhac, *La Dalmatie, Les Iles Ioniennes, Athènes et le Mont Athos*, Pariz, 1882.
- NOLL, 1986: Rudolf Noll, *Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien, 1986.
- NOVAK, 1959: Grga Novak, „Dalmacija god. 1775/6. gledana očima jednog suvremenika“, *Rad JAZU* 49, Zagreb, 1959., 5- 76.
- NOVAKOVIĆ, 1994: Darko, Novaković, *Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma*, Mirko Tomasović / Darko Novaković. „Judita“ Marka Marulića / Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma. Zagreb, 1994., 53-117.
- PATON, 1849: Andrew Archibald Paton, *Highlands and islands of the Adriatic I*, London, 1849.
- PAVLOVIĆ-LUČIĆ, 1811: Ivan Josip Pavlović-Lučić, *Marmora Traguriensia*, Ragusa, 1811.
- PEDERIN, 1974a: Ivan Pederin, „Starine dalmatinske Hrvatske kao nadahnuće austrijske putopisne književnosti, bidermeiera, romantike i realizma“, *RFFZd* (posebni otisak), sv. 13 (1974./1975.), Zadar, 1974., 273-299.
- PEDERIN, 1974b: Ivan Pederin, „Franz Petter i Dalmacija“, *RFFZd*, sv. 12 (1973./1974.), Zadar, 1974., 105-126.
- PEDERIN, 1989: Pederin Ivan, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split, 1989.
- PÊLERIN, 1860: Charles Pêlerin, *Dalmatie, Monténégro et l'Herzégovine, Excursion artistique*, Paris, 1860.
- PETRIĆ, 1998: Nikša Petrić, „Arheološka izvješća sir J. Strangea iz 1774. i 1776. g. o Istri, Dalmaciji i Italiji“, *Mogućnosti* 1-3, Split, 1998., 145-162.
- PETTER, 1841: Franz Petter, *Das Königreich Dalmatien*, Wien, 1841.

- PETTER, 1833: Franz Petter, *Die geographische Skizze von Dalmatien*, Prag, 1833.
- PIPLOVIĆ, 2013: Stanko Piplović, „Arheološki radovi u Saloni sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća“, *Tusculum* 6, Solin, 2013., 141-156.
- POPARIĆ, 1907: Bare Poparić, Pisma Ivana Lučića Trogirana, *Starine* 32, JAZU 1907., 1-91.
- PORFIROGENET, 2003: Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju Carstvom*, prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić (hrvatski), Gyula Moravcsik, R. H. Jenkins (engleski i grčki), 2003.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1951: Duje Rendić-Miočević, „Tri povijesna natpisa iz Dalmacije“, *VAHD* 53, Split, 1951., 167-180.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952: Duje Rendić-Miočević, „Glinena statueta Minerve (Atene) iz Solina“, *VAHD* 54, Split, 1952., 146-151.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1977: Duje Rendić-Miočević, „Antička Salona (Salonae) – povijesno-urbanistički i spomenički fenomen“, *Arhitektura* 31, 160-161, Zagreb, 1977., 54-69.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1985: Duje Rendić-Miočević, *M. Pompeius Silvanus, Statthalter der Provinz Dalmatien, Einer Neugefundenen Salonitanischen Bauinschrift, Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, Wien, 1985., 151-154.
- RINALDI TUFI, 1971: Sergio Rinaldi Tufi, „Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale“, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno CCCLXVIII, *Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, vol. XVI, Roma 1971, 87-166.
- ROSACCIO, 1598: Viaggio da Venetia a Costantinopoli per mare e per Terra insieme quello di Terra Santa, Venetia, 1598. (dostupno na: https://books.google.hr/books/about/Viaggio_da_Venetia_a_Costantinopoli.html?id=aYJoAAAAMAAJ&redir_esc=y)
- SACKEN, 1871: Eduard Von Sacken, *Die antiken Bronzen des k. k. Münz- und Antiken Cabinetes in Wien*, I, Wien, 1871.
- SARTORIO, 1838: Giovanni Sartorio, *Viaggio di Sua Maestà Federico Agosto, re di Sassonia alla Dalmazia*, Zara 1838.
- SCHIFF, 1875: Theodor Schiff, *Aus halbvergessenem Lande*, Wien, 1875.
- SCHIFF, 1997: Theodor Schiff, *Iz poluzaboravljene zemlje*, Split, 1997.
- SCHMID, 1924: Walter Schmid, *Torso einer Kaiserstatue im Panzer, Strena Buliciana: Commentationes gratulatoriae Francisco Bulic ob XV vitae lustra feliciter peracta oblatae a discipulis et amicis*, (ur.) M. Abramić i V. Hoffiller, Zagreb, 1924., 45-53.
- SCHOBBER, 1937: Arnold Schobber, *Eine neue Satyrgruppe, Mitteilungen des Deutschen archeologischen instituts, Romische Abteilung*, vol. 52, München, 1937., 83-94.
- SEDLAR, 2012: Ana Sedlar, „Salonitanske stele iz Garagninove zbirke u Trogiru“, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 24, Split, 2012., 369-389.
- SEDLAR, 2014: Ana Sedlar, „Zbirka Vicka Solitra u Arheološkom muzeju u Zagrebu“, *Tusculum*, 7, 191-205. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/127082>
- SELEM, 1997: Petar Selem, *Izidin trag*, Split, 1997.

- SELEM, VILOGORAC BRČIĆ, 2012: Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *ROMIS – Religionum Orientalium monumeenta et inscriptiones Salonitani, Znakovi i riječi (Signa et litterae)*, Zbornik projekta *mythos – cultus – imagines deorum* 3, Zagreb, 2012.
- ŠILOVIĆ, 1924: Rade Slade Šilović, „Jedno bibliografsko pitanje“, *Narodna starina* 3(8), Zagreb, 1924., 213-214.
- SIMONI, 2000: Katica Simoni, „Ranobizantski utezi iz srednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu“, *VAMZ* 32-33, Zagreb, 1999.-2000., 187-196.
- Splitski almanah i adresar za godinu 1925 s kartom splitske općine*, Split, 1925.
- SPON, WHELER 1679: Jacob Spon, George Wheeler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, Fait aux années 1675, 1676*. Tome I, Lyon, 1678., Amsterdam, 1679. <https://doi.org/10.11588/diglit.4268#0130>
- STAŠ, 2002: *Acta Anastasii, Atti e Passioni dei Martiri: Vittorino di Petovio Opere*, CSEA, 88-91.
- STEINBÜCHEL, 1818: *Nachrichten aus Briefen, Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 28. 5. 1818., 517-519.
- STEINBÜCHEL, 1820: Anton Steinbüchel, „Dalmatien. Eine Reise-Skizze“, *Jahrbücher der Literatur III/20, Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst* 12 (1820.), Wien, 1-30.
- STEMMER, 1978: Klaus Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin, 1978., 70-71.
- STRANGE, 1775: John Strange, *Archeologia, Society of Antiquaries*, 3, London, 1775., 337-349.
- STRANGE, 1779: John Strange, „A further Account of some ancient Roman Inscriptions, lately observed in the Provinces of Istria and Dalmatia, and also in Italy, with Remarks“, u: *Archaeologia or miscellaneous tracts relating to Antiquity* 5, London, 1779., 161-181.
- SUIĆ, 2003: Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.
- ŠAMIĆ, 1981: Mithad Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX. stoljeću 1836-1878*, Sarajevo, 1981.
- ŠILOVIĆ, 1924: R. Slade Šilović, Jedno bibliografsko pitanje, *Narodna starina* 3(8), Zagreb, 1924., 213-214.
- ŠIMUNKOVIĆ, 2011: Ljerka Šimunković, „Kronika splitske gimnazije od ljeta Gospodnjega 1817./18. do godine 1866./67.“, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 23, Split, 2011., 9-336.
- ŠIMUNKOVIĆ, 2011a: Ljerka Šimunković, *Dalmacija godine Gospodnje 1553.: putopisi po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine*, Split, 2011.
- ŠPIKIĆ, 2003: Marko Špikić, „Percepcije starina Leona Battiste Albertija“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 10, no. 2 (24), Zagreb, 2003., 103-118.
- ŠPIKIĆ, 2006: Marko Špikić, „Anton Steinbüchel i začetak novog doba u proučavanju dalmatinskih starina“, *Kulturna baština* 33, Split, 2006., 171-186.
- ŠPIKIĆ, 2007: Marko Špikić, „Carlo Lanza, prvi ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu“, *Kulturna baština* 34, Split, 2007., 373-388.
- ŠPIKIĆ, 2008: Marko Špikić, „Život i djelo antikvara Ivana Josipa Pavlovića-Lučića“, *Peristil* 51, Zagreb, 2008., 47-70.

- ŠPIKIĆ, 2009a: Marko Špikić, „Antikvarno i konzervatorsko djelovanje Josipa Čobarnića“, *Zbornik radova Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, ur. M. Špikić, Ž. Vujčić, Zagreb, 2009., 413-433.
- ŠPIKIĆ, 2012: Marko Špikić, „Dva engleska putopisca u Splitu i počeci moderne konzervatorske ideje“, *Kulturna Baština* 38, Split, 2012., 123-140.
- ŠPIKIĆ, 2010: Marko Špikić, *Francesco Carrara, polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854)*, Split, 2010.
- ŠVERKO, 2017: Ana Šverko, „The views from the Palace are no less beautiful”: the Context of Diocletian’s Palace in Adam’s Spalatro”, *Robert Adam and Diocletian’s palace in Split*, ur. Ana Šverko, Joško Belamarić, Zagreb, 2017., 193-224.
- ŠVONJA, 2014: Nino Švonja, „Antički spoliji u kući Benzon u Vranjicu“, *VAHD* 107, Split 2014, 241-289.
- TORLAK, 2014: Ana Torlak, „Zbirka Vicka Solitra u Arheološkom muzeju u Zagrebu“, *Tusculum* 7, Solin, 2014., 191-205.
- TORLAK, 2014: Ana Torlak, „Hekata Trivia iz Salone“, *PPUD* 44, Split 2019., 331-344. <https://hrcak.srce.hr/240514>. Citirano 12.05.2024.
- TORLAK, 2016: Ana Torlak, „Prilog poznavanju zbirke antičkih spomenika Carla i Francesca Lanze“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 9, Split 2017., 153-163.
- TORLAK, 2017: Ana Torlak, „Antički salonitanski spomenici Ivana Grubića Jablana“, *Peristil* 60, 9-20.
- TORLAK, 2019: Ana Torlak, „Nekoliko podataka o salonitanskim spomenicima u privatnim zbirkama početkom XIX. stoljeća“, *Peristil* 62, 9-19.
- TORLAK, 2024a: Ana Torlak, „Thomas Graham Jackson and Salona“, *Zbornik radova sa skupa Discovering Dalmatia XVII.* održanog u Splitu 2018. (rad prihvaćen za objavu)
- TORLAK, 2024b: Ana Torlak, „Austrijski namjesnik von Lilienberg i salonitanski eroti“, *Ars adriatica* 14, 2024. (rad prihvaćen za objavu)
- TROGRLIĆ, CLEWING 2015: Marko Trogrlić, Konrad Clewing, *Dalmacija-neizbrušeni dijamant. Habsburška pokrajina Dalmacija u opisu namjesnika Lilienberga*, Zagreb-Split, 2015.
- TURKOVIĆ, MARAKOVIĆ, BASIĆ, 2014.: Tin Turković, Nikolina Maraković, Ivan Basić, *Consentium deorum dearumque, kolegijat bogova iz Arheološkog muzeja u Splitu*, Zagreb 2014.
- VLAŠIĆ JURIĆ, 2011: Vesna Vlašić Jurić, „Dioklecijanova palača na prikazima u grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu“, *Kroatologija* 2 (1), Zagreb, 2011., 205-215.
- VRANDEČIĆ, 2022: Josip Vrandečić, „Oslobođenje Klisa 1648. u izvješćima mletačke nuncijature“, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Oslobođenje Klisa 1648. godine održanog u Splitu* 24. rujna 2018., Split 2022.
- WALLIS, 2005: Hellen Wallis, „Franjevac Vincenzo Coronelli i Jadransko more“, *Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata Hrvatske*, (ur.) Drago Novak, Miljenko Lapaine, Dubravka Mlinarić, Zagreb, 2005., 179-201.
- WHELER, 1682: George Wheeler, *A journey into Greece by George Wheler Esq.; in the company of dr. Spon of Lyons*, London, 1682.

WILKINSON, 1848: John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro with a journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic nations; The history of Dalmatia and Ragusa; The Uscocs*, vol. I, London, 1848.

YRIARTE, 1878: Charles Yriarte, *Les Bords de l'Adriatique et le Monténégro*, Pariz, 1878.

ZANINOVIĆ, 1987: Marin Zaninović, „Antička arheologija u Hrvatskoj“, *Opuscula archaeologica* 11-12, Zagreb, 1987., 1-71.

ZANINOVIĆ, 2005: Marin Zaninović, „Kult Afrodite i Venere na tadašnjoj hrvatskoj obali“, *Histria Antiqua* 13, Pula, 2005., 157-166.

INDEKS IMENA

- Abramić, Mihovil 147
 Adam, Robert 25, 28, 67, 69, 70, 97
 Albani, nadbiskup 167
 Andrić, Vicko 75, 109, 124
 Appendini, Francesco Maria 107, 151
 Aulo Terencije 32
- Babić, Ivo** 25
 Bajamonti, Julije 138, 149
 Barbieri, obitelj 129
 Bartolozzi, Francesco 69
 Bauron, Pierre 154
 Belamarić, Joško 23, 24, 27
 Benzon, Ivan Krstitelj 71
 Benja, Juraj 30
 Bernardi, Jerolim 60, 160
 Bernardo, Antonio 38, 56
 Bertapelle, Domenik 148
 Biasoletto, Bartolomeo 116, 117
 Bizza, Pacifik 60
 Blount, Henry 44
 Bogetić, Petar Aleksandar 61
 Boncompagni-Ludovisi, obitelj 81, 98
 Bonlini, Nicolo 73
 Borghese, obitelj 81, 98
 Boucaut, S. 70
 Bouillon, S. 154
 Brady, Thomas 75, 123
 Brunias, Agostino 69
 Brunšmid, Josip 137
 Brusina, S 131
 Bulić, don Frane 37, 61, 110, 130, 136, 139, 150
 Büschig, Anton Friedrich 74
- Calasanz Arneth, Joseph 148
 Calergi, Giangiorgio 16, 70
- Cambi, Nenad 51, 77, 147, 150
 Caminatti, obitelj 138
 Camocio, Giovanni Francesco 16, 48, 56, 57, 96, 159, 165
 Camozzini, Giovanni Battista 63, 159, 166
 Carnea von Steffaneo, Francesco Maria 82, 83, 84, 100-102
 Carrara, Francesco 37, 51, 57, 70, 76, 77, 98, 106, 118, 122, 123, 138, 139, 148, 150, 154, 155
 Cassas, Louis-François 89, 92, 93
 Chateaubriand, François-René 107, 151
 Cichorius, Conrad 51
 Cindrić, obitelj 138
 Cipiko, Petar 30
 Cirijak iz Ankone (Ciriaco Pizzicolli d'Ancona) 30
 Civran, Antonio 38
 Clairmont, F. 51
 Clérisseau, Charle-Louis 69, 70
 Cocco, Alviso 38
 Coleti, Jacopo 60
 Concina, Giacomo de 106, 127, 151
 Contarini, Girolamo 38, 55, 157, 163
 Coronelli, Vincenzo Maria 70
 Costa, obitelj 32, 55, 138
 Costa, Pietro della 32, 55
 Cupilli, Stjepan 60, 96
 Custodis, Dominik 48, 57, 159, 165
- Čobarnić, Josip 85, 121, 123, 165,
- Dalabello, obitelj 55
 Daniele-Peregrini, obitelj 129
 Danilo, Ivan 124, 126
 Degrassi, A. 51

- Demicheli, Dino 32, 37
d'Este, Francesco Ferdinando 85
d'Este, obitelj 85
Dewez Liège, Laurent-Benoit 69
Diedo, Angelo 81, 99
Diedo, Antonio 44
Dilich, Wilhelm 48, 159
Dioklecijan 15
Divnić, Franjo 41
Dolabela, Publije Kornelije 25, 28
Dolabello, obitelj 32
Dorotić, Andrija 83
Drašković, Šimun 126
Drašković, Toma 126
Dumont, Albert 154
Duplančić, Arsen 61, 81, 99, 123, 125-127
Dvornik, F. 19
Dygve, Ejnar 51, 70, 121,

Engel, Joahnn Christian von 107, 151
Engel, Johann Christian 74
Evans, Arthur 154

Fantin Pizzamano 23
Farlati, Daniele 18, 60, 63, 122, 159, 160,
165, 166
Farnese obitelj 81, 98
Faustina, carica 25
Fendi, Peter 111
Fischer von Erlach, Johann Bernhard 13, 45,
64, 66, 67, 97, 160, 166
Foretić, Dinko 100
Formaleoni, Vincenzo Antonio 74
Fortis, Alberto 43, 88, 89, 92, 93, 102, 103,
138, 149
Foscolo, Leonardo 38, 157, 163
Franco, Giacomo 48
Franjo Ferdinand 85, 102
Franjo I., car 25, 28, 61, 108, 109, 110, 124,
129, 130, 137, 149, 152, 161, 167
Freeman, Edward Augustus 154
Fridrik August 116
Friedrich, C. 147

Galović, Krešimir 51
Garagnin, Dominik 126
Garagnin, Ivan Luka 73, 75, 85, 98, 102, 123,
123, 126, 138, 157, 163
Gargnin, Ivan Luka (nadbiskup) 73, 98
Garagnin, obitelj 126, 127
Gardner Wilkinson, John 117, 118, 121, 122,
154, 161, 168
Garzoni, Marin 28
Geremia, obitelj 138
Germar, Ernst Friedrich 107, 108, 151
Girometta, Ivan 133, 161, 167
Girometta, obitelj 136
Girometta, Umberto 133, 136
Giustinian, Zan Battista 43, 47, 56, 88, 92
Giustiniani obitelj 81, 98
Glavinić, Mihović 138, 153
Gotovac, Mate 141, 149
Graeme, general 70
Graham Jackson, Thomas 117, 154, 161, 168
Grisogono, Dujam 126, 148
Grubić, Ivan (Jablan) 139, 150
Grubić Škombra, Šimun 138, 139, 141, 150
Grubić, Duje (Škombre) 149
Grubić-Škombra, obitelj 139
Gruter, Johann 41
Gubić, Ante (Giuvich, Antonio) 75

Hacqueta, Balthasar 107, 151
Hamilton Jackson, Frederick 141, 149
Hauser, Alois 24
Hügel, Clemens 148

Ivanišević, M. 23

Jakšić, Nikola 18
Japirko, Šimun 126
Jeličić Radonić, Jasna 23, 25, 51, 125, 127

Kajo, papa i mučenik 109
Karaman, Ljubo 37
Karolina Augusta, žena cara Franje I. 124,
129, 149

- Katalinić, obitelj 32
 Katalinić, obitelj 55
 Katić, don Lovre 21, 23
 Klement, K. 141, 149
 Kolunić Rota, Martin 16, 47, 56, 159, 165
 Konstancije II., car 127
 Konstant, car 127
 Konstantin VII. Porfirogenet 12, 16, 18, 19, 26, 118, 157, 163
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 130,
 Kvirin, svetac 25
 Lanza, Carlo 21, 32, 55, 75, 81, 98, 99, 110, 116, 121, 124, 125, 129, 130, 133, 137, 157, 161, 163, 167
 Lanza, Francesco 51, 76, 77, 81, 99, 121, 125, 130, 138, 144, 148, 150, 161, 167
 Lanza, obitelj 138
 Lavallé, Joseph de 92
 Lejean, Guillaum 154
 Liechtenstern, Josef Marx von 107, 151
 Lilienberg, Wenzel Alois Vetter von 117, 130, 158, 164
Luchacich, Marino 37
 Lucić, Ivan 25
 Lucić, Petar 25
 Lučić, Ivan 16, 23, 25, 38, 41, 56, 118
 Lučin, Bratislav, 33
 Lukan 118

Ljubavac, Šimun 41
 Ljubić, Šime 43, 73, 122, 131, 133, 136, 137, 161, 167

Madonizza, Stjepan 124
 Marchi, Ivan Petar 66
 Marko Aurelije, car 25
 Marković, Ante (Antonio) 70
 Maršić, D. 89
 Martini, Rafo 109, 124,
 Marulić, Marko 7, 16, 31, 32, 33, 41, 44, 54, 55
Masich, Matthia 37
 Medici, obitelj 81, 98
 Michieli Vitturi, Radoš Antun 138, 149,
 Mikelić Mandinić, Ivan (Ivo) 141. 149,
 Milišić, Luka 148
 Milišić, Mario 149
 Moer, Jean Baptiste van 141
 Molin, Ivan Krstitelj 36, 55, 157, 163
 Mommsen, Theodor 32, 33, 55, 60, 61, 89, 148
 Morosini, Francesco 70
 Muljačić, Filip 71
 Muratori, Ludovico Antonio 122

 Natalij (Natalić), Frano 30
 Neale, John Mason 154
 Neralić, Jadranka 36, 37
 Neuman, Aloys Maximilian 122
 Neuman, Aloys Maximilian 144, 150
 Niger (Crnić, Crne, Crnota) Toma 30
 Nikola V., papa 36
 Nikolanci, Mladen 101
 Ninčević, Luka 130, 161, 167
 Novak, Grgo 69, 74

Obizzi, Tommaseo degli 85, 102
 Oktavijan August 11, 15, 81, 154
 Orozije, historičar i teolog 157, 163

Papalić, Dmine 31, 32, 54, 55
 Paravia, Aleksandar Petar 61
 Paterna, Vicko 66,
 Paton, Andrew Archilbald 117, 122, 154, 155
 Pavlović-Lučić, Ivan Josip 124, 127
 Pelérin, Charles 154
 Penča 157, 163
 Perišić, Pavle 139
 Pertusier, Charles 107, 151
 Petter, Franz 107, 151
 Petter, Franz 114, 153
 Pichler, Rupert 144
 Pizzamano, Fantin 23

- Pizzamano, Fantin 27
 Plattner, Georg 144
 Pletikošić, D. 141, 149
 Plinije Stariji 118
 Podnja, Andrija 139
 Podnja, Andrija 139
 Poirer, Vincenzo 138, 158, 164
 Politeo, Juraj 81, 99
 Ponte, Valerij de 41, 44
 Pribinić, Luka Dujmov 36
Psenichica, Michel 37

 Ramusio, Battista 31
 Rantzau, Heinrich 33
 Rastić, Marin 30
 Reha, Henrik 124
 Reichel, W. 147
 Rendić-Miočević, Duje 51, 81
 Riceputi, Filippo 60
 Rödlich, H. F. 107, 151
 Ronze, Griez de 85
 Rosaccio, Giuseppe 16, 48, 57, 159, 165
 Rosi, Lorenzo 38, 56
 Rossignoli, Šimun 139

 Sabljar, Mijat 51, 57, 147, 148
 Sadija, Ivan 37, 55
 Sapieha, Alexander 107, 151
 Sartorio, Giovanni 116
 Selem, P. 101
 Silvan, Marko Pompej 77
 Silvestri, Girolamo 89
 Silvije, Marko 33
 Skakoc, Luigi 82, 83
 Solitro, Vicko (Vincenzo) 110, 116, 124, 129, 130, 133, 138, 148, 161, 167
 Spon, Jacob 25, 28, 44, 45, 66, 92
 Steinbüchel von Rheinwall, Anton 110, 112, 124, 148, 152
 Stieglitz, Heinrich 116, 152
 Strabon 118
 Strange, John 89, 103,
- Stuchi, S. 51
 Suić, Mate 51

 Šimunković, Ljerka 43, 125
 Šperac, obitelj 117
 Šperac, Petar 117, 138, 139,
 Špikić, Marko 125

 Thurn, grof 100
 Tiberije, car 81, 154
 Timoni, Francesco 148
 Toma Arhidakon 12, 16, 19, 27, 44, 118, 157, 163
 Torlak, Ana 61, 125
 Trajan, car 51
 Tvрко I., kralj 27

 Urban VIII., papa 36

 Valier, Pietro 38, 70, 81, 99, 157, 163
 Vendramin, Vincenzo 60, 96
 Vicko, svećenik 139
 Vrančić, Antun 33
 Vrančić, Karlo 41
 Vušković, Luka 148

 Wheler, George 25, 28, 44, 66,
 Winckelmann, Johann Joachim 82, 99
 Wingfield, Wiliam Frederick 154
 Yriaret, Charles 154

 Zaccaria, Francesco Antonio 60, 61, 96, 160, 167
 Zatte, Antonio 74
 Zucchi, Antonio 69

 Žižić, Ante 141, 149

 Indeks sastavio: Frane Prpa

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA
U SPLITU

UDK 902/904(398 Salona)

TORLAK, Ana

U potrazi za izgubljenim : antički
spomenici Salone u povijesnim vrelima od
X. do XIX. stoljeća / Ana Torlak. - Split
: Sveučilište u Splitu, Filozofski
fakultet, 2024. - (Izdanja Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Splitu = Editiones
Facultatis philosophicae Universitatis
Spalatensis)

Bibliografija. - Kazalo.

ISBN 978-953-352-106-0

I. Arheološki nalazi -- Salona II. Rimski
antička umjetnost -- Salona

191114024

ISBN 978-953-352-106-0

9 789533 521060

Cijena: xxxxxx €